

Hana Šebková

(29.11.1952 – 9.4.2004)

O Dejl kamelas la maj but sar ame, azír las la peske.

Gejla peskere dromeha.

Další číslo bude celé věnované Hance Šebkové.

— Obsah

Anonym	
Droma (halgato hang)	7
Rastislav Pivoň, Adéla Gálová	
Arcivojvoda Jozef Karol Ľudovít Habsburg – Jeho Výsosť romista	12
Karol Janas	
Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943–1944	24
Karol Janas	
Niekoľko nových poznatkov o existencii zaisťovacieho tábora v Dubnici nad Váhom	29
Rozhovor s paní Alžbetou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom	34
Zuzana Jurková	
Romské letniční hnutí v Čechách a na Moravě: letmý dotyk tématu	56
Lucie Horváthová	
Roma andre Francija	66
Radovan Síbrt	
Cikánské skupiny v republice Súdán	71

ROMSKÁ LITERÁRNÍ TVORBA

Adam Bartosz	
Papusza (Bronisława Wajs)	82

Adam Bartosz	
Papusza v galerii nejslavnějších Polek	96

Papušakere gila (Několik Papusziných básní)	97
--	----

Alena Scheinostová	
Tři hlasy současné romské poezie	99

ROMŠTÍ VÝTVARNÍ UMĚLCI

Milena Hübschmannová	
Rozhovor s romským výtvarníkem Jánem Oláhem-Širem z Detvy	126

RECENZE – ANOTACE	145
-------------------	-----

INFORMACE	175
-----------	-----

— Droma / Cesty

— (halgato hang / stesk)

Pal o drom phirav, nane man love,
 pal o drom tradav, love man nane.
 Som foroskero čhavoro,
 som khameskero Devloro,
 man andro jakha roviben,
 pro muj mange asaben
 man andro kana balval hin
 u andro jilo rat man hin
 u andro jilo dukh man hin

Pal o drom phirav, nane man love
 pal o drom tradav, love man nane.
 Harangi vakeren meriben,
 Man andro jilo roviben,
 me bokhalo, šuťarel man,
 darav la butatar,
 he te man nane love.
 But som mato.
 Andro rat man linaj,
 andro bala šil.

*Po cestách chodím, peníze nemám,
 po cestách táhnu, peníze nemám.
 Jsem dítě města,
 jsem boží sluníčko,
 mám v očích pláč
 a na rtech smích
 a v uších záván větru,
 v srdci mám noc
 a v srdci žal*

*Po cestách chodím, peníze nemám,
 po cestách táhnu, peníze nemám
 Hrany hlásají smrt.
 Mám v srdci pláč,
 Lačním a žízním
 Práce bojím se,
 i když peníze nemám.
 A přesto jsem zpitý.
 V žilách mám léto,
 ve vlasech chlad.*

Pal o drom phirav, nane man love,
pal o drom tradav, love man nane.
Suno mange džal dromenca,
šingale pre ma hine sar rukone.
Me pijava paňi,
me chava purano maro,
sar rakhava miro kher,
sar avava avri andal e bertena.

Avka tradav pal o droma,
pal o raťune droma,
avka phirav pal o droma,
pal o droma mire d'ivesa,
pal o brišindale droma
pal o droma gul'ipen,
sar huri pro lavuti.
Pal o droma kerad'ipen
sar huri pro gitari.

Jekhšukareder čhaj
andal le Vlachengero verdan,
jekhšukareder čhaj,
he mandar ke late
ratvaľi phurd.
He kadaj paš o jaga
khelel joj nangi –
jekhšukareder čhaj.

*Po cestách chodím, peníze nemám,
po cestách táhnu, peníze nemám.
O cestách se mi zdá,
poldové jsou na mě jako psi.
Budu pít vodu,
Starý chleba jíst
Až najdu svůj kout,
Až vyjdu z vězení.*

*Tak táhnu po cestách,
po cestách za noci,
tak chodím po cestách,
po cestách mých dní,
po cestách deštivých
po cestách útěšných
jak struny na houslích.
Po cestách palčivých
jak struny na kytarách.*

*Nejhezčí dívčina
z olašského vozu,
nejhezčí dívčina
a ode mě k ní
krvavý most.
A tam kolem ohně
tancuje nahá –
nejhezčí dívčina.*

Pal o drom phirav kadaj he kodoj,
pal o drom tradav kodoj he kadaj,
parno faďipen
randel pre morči,
parno faďipen
čhinel pal o naja,
parno faďipen
maškaral o linaj.

Šunav o phaba te barol,
šunav te barol e čar
maškaral o šil.
Šunav len – chochaven,
na vakeren čačipen
maškaral o šil.
Šunav thule faľi te giľavel,
šunav kores te lačharel.

Dikhav kašukes te šunel mačhenge,
dikhav strigen te čhingerel šarge lari,
dikhav dilines te ľiginel khula.
Dikhav:
mulo hin džido duvar džido,
o bičangengero khelel.
Dikhav:
džido hin mulo duvar mulo
he bara labon.

*Po cestách chodím sem a tam,
po cestách táhnu tam a sem,
bílý mráz
drásá kůži,
bílý mráz
zalézá za nehty,
bílý mráz
uprostřed léta.*

*Slyším růst jablka,
slyším trávu růst
uprostřed zimy.
Slyším je lhát,
nemluví pravdu
uprostřed zimy.
Slyším zpívat tlusté zdi,
slyším slepého ladit.*

*Vidím hluchého naslouchat rybám,
vidím bosorky trhat žlutá stébla,
vidím blázna hovna polykat.
Vidím:
mrtvý je živý, dvojnásob živý
beznohý tančí.
Vidím:
živý je mrtvý, dvojnásob mrtvý
kamení sálá.*

Phučav tumendar, droma,
kana imar chava
pre savoreste choľi?
Phenen mange, kana?
Som jekhčoreder savorendar,
man gono pro soviben,
e sidĭ cholov,
he mre dadeskro gad
he džungalo gerekos,
he chevale boganči,
he čunokana bacht.

He mek okuľara man hin,
kaj te dikhav,
sar phral phraleske kerel dukh,
sar phen pheňake kerel dukh,
sar jekh avreske andro jakha
čhivel london lon,
sar phral chanel chev
phraleske peskereske,
sar phen lel čhuri
pre phen peskeri
sar phageren penge pašvare.
So pašeder hino šilalo čhon,
so dureder hino tatardo kham,
so pašeder hine andro murmunci,
so dureder hino andro čerhaj.
Soske okuľara man hin?
Soske oda mušinav te dikhel
vastenca andro žebi?

*Ptám se vás, cesty,
kdy už začnu mít
na všechno vztek?
Řekněte kdy?
Jsem ze všech nejbídnější,
mám spací pytel
zašíváné kalhoty,
tátovu košili,
zašlý kabát,
roztrhané boty
a pramálo štěstí.*

*A navíc brýle,
to abych viděl,
jak bratr zraňuje bratra,
jak sestra zraňuje sestru,
jak jeden druhému
do očí sůl sype
jak bratr jámu kope
bratru svému,
jak sestra zvedá nůž
proti sestře své,
jak si žebra lámou.
Čím blíž je studený měsíc,
tím víc se vzdaluje hřejivé slunko,
čím blíž je k márnici,
tím dále je k nebi.
Proč mám ty brýle?
Proč musím se dívat
s rukama v kapsách?*

Pal o drom phirav, phiraha savore,
pal o drom tradav, tradaha savore,
vareko varekaha, vareko korkoro,
vareko džanel vaš soske,
vareko oda na džanel.

Merava, merela, mereha, meraha,
meraha, savore meraha,
savore, savore meraha.
Sovava, sovela, soveha, sovaha,
sovaha kale sovibnaha.
O droma užarna,
sar Jekhbareder phenla:
Ušti, ušten!
Ušti he phir!
Ušten he phiren!
He džan! He džan!
He džan kaj kamen!

Pal o drom džava,
na džava korkoro,
avena manca,
pal o drom avaha,
varekhatar ňikhaj –
amen ňikaskere manuša,
ašarde manuša.

*Po cestách chodím, všichni půjdeme,
po cestách táhnu, všichni potáhneme,
někdo s někým, jiný sám,
někdo ví proč,
jiný to neví.*

*Zahynu, zahyne, zahyneš, zahynem,
zahynem, všichni zahynem
všichni, všichni zahynem.
Spočínu, spočine, spočineš, spočinem
Spočinem v těžkém spánku.
Cesty budou čekat,
až Nejvyšší řekne:
Vstaň, vstaňte!
Vstaň a chod!
Vstaňte a chodte!
A jděte! Jděte,
kam se vám zlíbí!*

*Po cestách půjdu,
nebudu sám,
půjdete se mnou,
po cestách půjdeme
odněkud nikam –
my lidé nikoho,
my lidé slavní.*

Přeložila Alena Scheinostová

— Arcivojvoda Jozef Karol Ľudovít Habsburg Jeho Výsost romista

Článok mohol vzniknúť len vďaka obetavej a nezištnej pomoci prof. Romana Holeca, historika z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Týmto mu vyjadrujeme úprimnú vďaku.

Arcivojvoda¹ Jozef Karol Ľudovít Habsburský sa narodil ako druhý syn uhorského palatína Jozefa Antona a vojvodkyne Márie Dorotei Württemberskej 2. marca 1833 v Bratislave. Bol doktorom filozofie, čestným členom Maďarskej akadémie vied, generálom vojenského jazdecstva, cisársko-kráľovským veľkovojskovodcom uhorským a vrchným veliteľom uhorskej armády.

Patril k uhorskej línii rodu Habsburgovcov, bol vnukom cisára Leopolda II. a pravnukom cisárovnjej Márie Terézie.

Otec arcivojvodu, palatín Jozef Anton (1776 – 1847) veľmi podporoval rozvoj vzdelanosti v Uhorsku. Aktívne pomáhal rozvoju hospodárstva, kultúry a vedy. Podporil vznik Uhorského národného múzea a čiastkou 10.000 zlatých prispel na vznik Uhorskej akadémie vied. V politike predstavoval veľmi umiernené krídlo. Podporoval liberálne myšlienky, bojoval za zlepšenie postavenia poddaných. Počas veľkých povodní v Pešti (r. 1838) osobne riadil záchranné práce. Päťdesiate výročie jeho menovania za palatína Uhorska sa oslávilo s veľkou pompou, bol mimoriadne obľúbený medzi uhorským ľudom.

Arcivojvodova matka Mária Dorotea (1797 – 1855) bola vzdelaná v oblasti teológie, ovládala gréčtinu, latinčinu, angličtinu a francúzštinu. Bola známa svojou dobročinnosťou, v roku 1828 založila prvý domov pre opustené deti v Uhorsku. Vychovaná bola vo veľmi prísnom evanjelickom duchu, preto všemožne podporovala rozvoj svojej cirkvi, založila evanjelickú obec v Budíne, čo jej ale v prísne katolíckom habsburskom rode veľa obľuby neprinieslo.

Po smrti palatína Jozefa jej bola výchova mladého arcivojvodu zakázaná, musela žiť pod policajným dohľadom vo Viedni a do Uhorska mohla prísť len so zvláštnym povolením.

Nevlastná sestra arcivojvodu Jozefa Hermína Amália Mária (1817 – 1842) bola abati-

¹ Titul arcivojvoda patril všetkým členom habsburského rodu od jeho uzákonenia Fridrichom III. v roku 1453.

[illegible]

šou Tereziánskeho ústavu pre šľachticné na Pražskom hrade a celý svoj krátky život zasvätila dobročinnosti.

Nevlastný brat Štefan Viktor (1817 – 1867) – dvojča Hermíny Amálie – bol veľmi nadaný. Venoval sa predovšetkým politickým vedám, ktoré študoval vo Viedni. V roku 1843 ho cisár vymenoval za miestodržiteľa v Čechách. Po smrti svojho otca sa stal uhorským palatínom. V Uhorsku si získal veľké sympatie obyvateľstva najmä svojou rozvážnou a umiernenou politikou. Po vypuknutí revolúcie v roku 1848 bol akýmsi diplomatickým prostredníkom medzi revolučným Uhorskom a cisársko-kráľovským dvorom. Keďže jeho snahy o zmier a pokojné riešenie problémov sa nestretli s pochopením, abdikoval na všetky politické funkcie. Utiahol sa do ústrania a venoval sa prírodným vedám.

Alžbeta (1831 – 1903), vlastná sestra arcivojvodu, sa ako šestnásťročná vydala za vojvodu Ferdinanda Karola Viktora d'Este. Ten však veľmi skoro zomrel. Potom sa vydala za Habsburga – Karola Ferdinanda, s ktorým mala šesť detí. V roku 1874 znovu ovdovela, venovala sa už len výchove svojich detí, podporovala charitatívne spolky a zaoberala sa hudbou.

Jeho ďalšia sestra Mária Henrieta (1836 – 1902) sa v roku 1853 vydala za Leopolda II., belgického kráľa. Nemala však ľahký život. Jej manžel sa netajil početnými milostnými dobrodružstvami. Neustálym ponižovaním zatrpkla i voči vlastným deťom. Politicky nemala žiaden vplyv, obmedzila sa teda len na reprezentačnú úlohu, neskôr sa ubitá a unavená uchýlila na zámok v Spa, kde sa venovala záhradkárčeniu a hre na harfe. Rozpory v rodine boli tak veľké, že Leopold II. zabránil deťom zúčastniť sa na jej pohrebe.

Brat Alexander sa plnoletosti nedožil a zomrel pravdepodobne ešte v ranom detskom veku.

Arcivojvoda Jozef bol už ako dvanásťročný členom, zbrojnošom palatínskeho cisárskeho pluku. Dostal veľmi kvalitné vzdelanie – jedným z jeho učiteľov bol známy benediktínsky mních Flóris Rómer.

V roku 1853 bol menovaný do hodnosti majora 3. cisárskeho dragúnskeho pluku. V decembri 1859 sa stal generálmajorom a veliteľom brigády. Bol vynikajúcim vojenským stratégom a taktikom, čo dokázal v mnohých priamych stretoch s nepriateľskými vojskami. V roku 1866 bol vyznamenaný krížom za vojenské zásluhy a v tom istom roku menovaný do funkcie vrchného veliteľa uhorskej armády. Velil armáde s počtom 250 tisíc mužov. Bol rytierom Rádu Zlatého rúna, Württemberskej koruny, Hannoverského svätoturajského rádu, Belgického leopoldského rádu, Nassauského rádu Zlatého leva a mnohých ďalších vyznamenaní a rádov.

Arcivojvoda armádu modernizoval, zaujímal sa o nové technické výdobytky a zavádzal ich do armády. Tak napríklad v roku 1886 priviezol zo Švajčiarska niekoľko párov lyží a ve-

noval ich posádkam v Kežmarku, Levoči a v Spišskej Novej Vsi, kde sa onedlho rozšíril nový šport. Tieto posádky boli neskôr známe vynikajúcimi lyžiarmi. V roku 1899 bol na Štrbskom plese prvý vojenský lyžiarsky kurz².

V roku 1864 sa v Koburgu oženil. Vzal si princeznú Klotildu Sasko-kobursko-gothaj-skú, dcéru vojvodu Augusta.

Mali spolu sedem detí:

Dcéra Alžbeta sa narodila v roku 1865, zomrela maličká v necelom roku života.

Dcéra Mária Dorotea (1867 – 1932) mala nadanie pre výtvarné umenie, rada kreslila a mala vynikajúcich pedagógov. V roku 1896 sa vydala za Ludovíta Filipa Orleánskeho. Bola veľmi politicky aktívna, organizovala odpor voči Francúzskej republike, viedla rojalistickú propagandu vo Francúzsku.

Dcéra Margaréta (1870 – 1955) sa – podobne ako jej sestra – zaoberala výtvarným umením. Milovala kone a jazdectvo. Počas prvej i druhej svetovej vojny pracovala ako ošetrovateľka a po celý život sa angažovala v dobročinných a charitatívnych spolkoch. Vydala sa za knieža Alberta Thurn-Taxisa.

Syn Jozef August (1872 – 1962) urobil tiež skvelú vojenskú kariéru. Po smrti Františka Jozefa bol veliteľom frontu brániaceho Uhorsko, dobyl späť východnú časť Sedmohradska a viedol rokovania o prímerí. Stal sa veliteľom tyrolskej armádnej skupiny a dosiahol hodnosť poľného maršala. Cisár Karol I. ho v roku 1918 menoval do funkcie Homo regius v Uhorsku, vytvoril vládu, ktorá však vzápätí po revolúcii 31. októbra 1918 padla. V časoch Maďarskej republiky rád bol pod policajným dozorom, vzhľadom ku svojej obľúbenosti u maďarského obyvateľstva smel v republike naďalej žiť. Stal sa členom Maďarskej akadémie vied a v rokoch 1936 – 1944 bol jej prezidentom.

Počas 2. svetovej vojny v istom rozhlasovom prejave vyzýval pokračovať vo vojne, vzápätí nato emigroval do USA. Neskôr žil u svojej sestry Margaréty.

Syn Ladislav (1875 – 1895) študoval na benediktínskom gymnáziu v Győri a v roku 1895 sa stal poručíkom 37. pluku arcivojvodu Jozefa. Zahynul nešťastnou náhodou pri poľovačke ako dvadsaťročný.

Dcéra Alžbeta Klotilda (1883 – 1958) žila na rodinnom statku v maďarskom Alcsute, opustila ho až v roku 1944, keď sa presťahovala k sestre Margaréte. Nikdy sa nevydala.

Dcéra Klotylda (1884 – 1903) sa tiež nevydala a svojich devätnásť rokov života prežila na rodinnom statku v Alcsute.

2 Holec, Roman: Poslední Habsburgovci a Slovensko, Bratislava 2001, str.185.

Spomínali sme už nesmierne veľkú arcivojvodovu zásluhu o rozvoj armády a vojenstva v Uhorsku. Jeho obrovský talent sa však prejavil aj v prírodných a spoločenských vedách.

Jednou z jeho najvýznamnejších prírodovedeckých prác bol katalóg rastlín a krov pestovaných, resp. vyskytujúcich sa v Alcsute. Vybudoval tiež tzv. modelové hospodárstva a záhradníctva na územiach už spomínaného Alcsuta a Kisjenő a rekreačné stredisko Margitin ostrov³. Podporoval rozvoj kúpeľných miest, okrem iných aj v Rajeckých Tepliciach na Slovensku.

S veľkým nadšením organizoval a podporoval kultúrno-spoločenský život v Uhorsku, bol pravým vlastencom, začo si však medzi slovenskými buditelmi veľa popularity nezískal, na čo ďalej poukážeme.

Preberal patronáty nad mnohými kultúrnymi podujatiami, ako boli napr. oslavy Jókaiho jubilea, podporoval aj rozvoj domácich hasičských spolkov. Vidno, že jeho záujmy boli nesmierne široké a podporovali a rozvíjali celú vtedajšiu uhorskú spoločnosť.

Bol členom vedenia spolku FEMKE⁴, a tak sa stalo, že v dňoch 6. – 7. septembra 1888, keď sa v okolí Martina uskutočnili vojenské manévry, ktorým velil náš arcivojvoda, nariadili mestské úrady pri príležitosti prítomnosti tak vzácneho hosťa slávnostnú výzdobu mesta a večer slávnostné osvetlenie. Slováci sa rozhodli toto nariadenie ignorovať, hoci maďarskí vlastenci sa im vyhrážali, že rozbijú každé neosvetlené okno. V noci došlo k malej bitke, ktorú z okna pozoroval aj arcivojvoda, preto na druhý deň z mesta odišiel, hoci sa mal podľa plánu zdržať až tri dni⁵.

Jeho záujem o rómsky jazyk, život a tradície Rómov treba tiež hľadať v jeho silnom vlasteneckom cítení, ľudomilstve, ale aj v túžbe po rozvoji vedy a poznania ako takého, čo bolo pre rod Habsburgovcov v posledných storočiach príznačné. S Rómami sa stretol počas služby v nemeckom pluku, kde slúžili aj rómski vojaci. Aby porozumel ich reči, preštudoval Liebichovu učebnicu rómčiny a neskôr sa zoznámil aj s ostatnou jazykovednou a etnologickou literatúrou o Rómoch.

Sám pestoval čulé styky s Rómami, bol veľkým vyznavačom cigánskej muziky, skúmal ich zvyky, poverý, liečiteľskú či lúboštnú mágiu, no najmä jazyk.

Jeho najrozsiahlejšie dielo o rómskom jazyku vyšlo v roku 1888 pod názvom *Czigány nyelvtan – Románo csibákero sziklaribe*, kde opisuje maďarské, rumunské, turecké, českomo-ravské a iné nárečia rómčiny.

3 Révay nagy Lexikona, Budapest 1914, zv. XI, str. 52.

4 FEMKE (Felvidéki magyar közművelődési egyesület), Hornouhorský maďarský vzdelávací spolok pôsobiaci na území Slovenska so sídlom v Nitre.

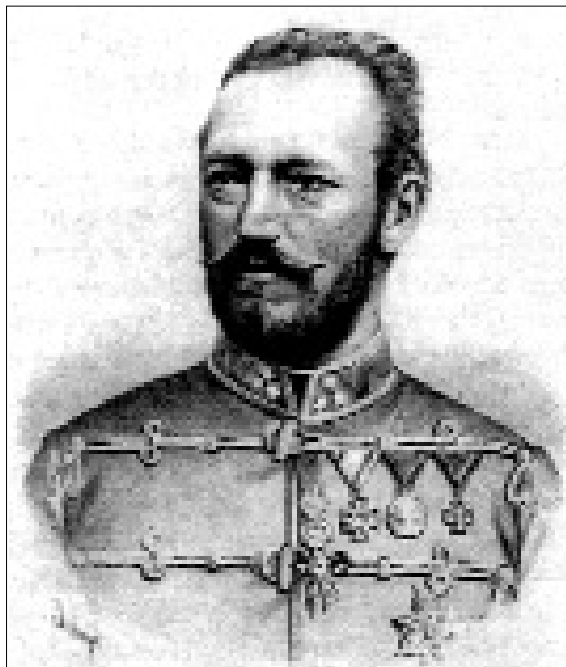
5 Holec, Roman c. d., str. 127-128.

Prácu *Zigeunergrammatik* (Budapešť 1902) možno považovať za nemecké upravené vydanie predchádzajúceho diela.

Na základe štúdia literatúry a vlastných výskumov rozlišuje v jazyku 49 hlások, popisuje ich výslovnosť ako aj dialektové varianty a prízvuk. Zaoberá sa jednotlivými slovnými druhmi a zaujímavé je, že gramatické kategórie opisuje v rozličných dialektoch a niekde porovnáva so sanskritom.

Aj keď ide o nesmierne zaujímavé a – podľa nášho názoru – dodnes hodnotné diela, za ktoré si arcivojvoda vyslúžil uznanie vtedajšej vedeckej obce, u nás sa, žiaľ, kritike (nazdávame sa, že politicky podfarbenej) nevyhol. Arcivojvoda Jozef totiž v prácach nespomínal slovenské nárečia, tie zahrnul pod nárečia karpatských Cigánov. To sa aj v súčasnosti dáva do súvislosti s jeho členstvom vo FEMKE, a teda s odmietaním čohokoľvek slovenského. Podobne sa vysvetľuje aj nezaradenie nárečia srbsko-chorvátskych Rómov⁶. Celú vec by však bolo treba posúdiť zo širšieho hľadiska, predovšetkým netreba arcivojvodovu záslužnú prácu vytáhať z kontextu doby. Monarchia sa neustále nachádzala v zložitom vnútropolitickom dianí, no už fakt, že jeden z jej predstaviteľov venoval tak veľkú vedeckú, ale aj politickú a sociálnu pozornosť Rómom, je nesmierne významný.

Vychádzajúc však z jeho romistických prác publikovaných najmä v časopise *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* je zrejmé, že jeho vzťah k Rómom bol prinajmenšom pozitívny. Mnohé poznatky, ktoré arcivojvoda publikoval, totiž nebolo možné získať inak než prostredníctvom dôverných kontaktov priamo medzi Rómami. Takisto aj štúdium jazyka si vyžadovalo udržiavať živý kontakt s jeho používateľmi. To nakoniec dokazuje aj dobre sprá-

| Arcivojvoda Jozef Karol Ludovít Habsburský
– z publikácie B. Hamannovej: **Habsburkové**
– **životopisná encyklopédie**, Praha 1996, str. 188 |

6 Pozri Kutlík-Garudo, I.: O začiatkoch romistiky na Slovensku, In: Slovenský národopis 36/1988, str. 50-51.

cované heslo *Cigányok* v encyklopédii Pallas Nagy Lexikona⁷. Heslo je spracované veľmi obšírne (v spoluautorstve s H. Wlislöckim). V úvode podáva veľmi podrobný opis gramatiky rómskeho jazyka, pričom porovnáva gramatiku tzv. maďarských a olaských Rómov. V etnografickej časti opisuje nielen bývanie a oblečenie, ale aj zvyky a obrady, texty piesní, zaklínania, slovné prekáračky, preklínania a pod. Samotné heslo je v lexikone spracované v takom rozsahu, že by stačilo na vydanie menšej samostatnej knihy.

Arcivojvoda Jozef sa však, ako sme už spomenuli, nezaujímal o Rómov len vedecky. Snažil sa o zlepšenie ich životných podmienok, trvalé usídlenie, vzdelávanie a pod.

V roku 1894 ustanovil normy pre usídľovanie Cigánov na panstve Alcsut⁸, podľa ktorých bolo Rómom dočasne dovolené bývať v stanoch na stálom mieste, pokiaľ títo neboli na bývanie v domoch pripravení. Tí, ktorí chceli bývať v domoch, obdržali formulár *Názor na bývanie*, ktorým chcel arcivojvoda zistiť, či sú rómske, dovtedy kočujúce rodiny naozaj pripravené na život v domčekoch.

Nesporne arcivojvoda sám investoval do celej veci nemálo finančných prostriedkov. Rómovia na jeho panstve mali dostať dvojzáprah na vykonávanie poľnohospodárskych prác, iní dostali prácu v kováčskych dielňach. Zadelenie práce vykonával vedúci skladu alebo zodpovedný správca. V kováčskych dielňach mali pomáhať aj deti, prípadne vykonávať ľahšie práce, ako zber repy, výsadbu stromov, pomocné práce na poliach.

Za prácu mali dostať potraviny a odev za nižšie ceny, čo sa im odrátavalo z platu. Ženy a deti dočasne dostávali materiál na ošatenie zadarmo, ale dbalo sa na to, aby sa naučili strihať a šiť. Tiež sa učili piecť chlieb. Každý, kto pracoval, mal stanovenú mzdu 400 korún ročne. Suma sa vyplácala v týždenných splátkach každú sobotu, pričom správca prísne dbal na to, aby sa zarobené peniaze nemíňali na alkohol.

Zdravotnícka starostlivosť bola zabezpečená zdarma, aj lieky sa mali zaobstarať na útraty panstva. Ťažko chorí mali byť prevezení do nemocnice na náklady vlády.

Na veľkostatku Göböljárás sa zriadila jedna školská trieda pre rómske deti z Alcsutského panstva. Vyučovanie bolo povinné pre deti od 6 do 15 rokov, mohli ju ale navštevovať aj staršie, pokiaľ mali vôľu. Škola sa mala navštevovať najmä v zimných mesiacoch a jej vymeškanie bolo finančne postihované. Chlapci boli vedení v škole podľa systému bežnej základnej školy, a to bez rozdielu veku. Dievčatá boli vedené najmä k domácim ručným prácam (šitie, tkanie, vyšívanie), pokiaľ by však niektoré robili veľké pokroky, mali byť zaradené do školy podľa riadneho vzdelávacieho programu.

⁷ Pallas Nagy Lexikona, Budapest 1896.

⁸ Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn, december 1894.

Policajným a bezpečnostným dohľadom nad panstvom bolo poverené žandárstvo z ha-sičskej stanice v Meierhofe, ktorí v prípade masovej ruvačky či vzbury mali zjednať poriadok.

Arcivojvoda odporúčal, aby istá skupina žandárov bola k dispozícii dlhší čas a len zried-ka bola odvolaná, aby sa žandári mohli učiť cigánsku reč. Poznanie reči cigánskej malo byť jednoznačne prednosťou, lebo *Cigáni medzi sebou nebudú sa môcť dohovárať potajomky bez toho, aby im žandári rozumeli, poznanie reči okrem toho zväčší autoritu každého, kto sa s nimi stýka.*

Čím však mohli byť snahy arcivojvodu o usídľovanie Rómov motivované? V už spomínanom časopise *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*⁹ bol uverejnený list, ktorý prepisujeme v jeho plnom znení:

*Munré láché čavoralé! Tumáro mujalo Lakatos Gyorgyi*¹⁰ *či ovlas tumaro čačo amál, sar gindir-sardan thai sar me patáľindom. Bičhavdom les andre lumeste, andakode na kámlom te dikhel, sar thavlas thaj dilardás tumen. Me kamaṽ, te tumen si láche, mište thaj čače roma, te avelas tumenge bacht thaj bigindesko trajo, te siřoven kia butate, andakode atunči ažutija o gulo del, te ovla tu-menge mišto trajo, bacht thaj barvalipé. Patan andr'e mande thaj andr'e raste, kon mansa kethane kamam čačes tumare lačhipé. Žanaṽ čačimasa, te tumen kamen man, thaj žanen tumen, te kade ka-maṽ tumen savoré sar munré čačimaske čavoren. Ma patan odolenge, kon čak diláren, de na ažu-tinen tumen, sar amen. Vojim man, te žan tumare čavore andr'e školate: odoj sikhlon butes, aven godavere thai či thaven len butderes e nasule gáže. Kana avava khére, angaṽ tumenge šukáre neve gaden thaj daripnen. Me avava butvar maškar tumen, thaj avela tumen dos, fedder ažutinav sar o mujalo, kon jevende na dikhlás karing tumende.*

(Moje milované deti! Váš vajda Gyorgyi Lakatoš nebol vaším skutočným priateľom, ako ste si mysleli a ako som aj ja veril. Poslal som ho do sveta, lebo som nemohol viac vidieť, ako vás klame. Chcem, aby ste boli dobrí a skutoční Rómovia, aby ste mali šťastný a bezstarostný život, naučili sa pracovať, v čom vám bude na pomoci milovaný Boh, budete mať dobrý život v šťastí a bohatstve. Verte, že ja i páni chceme spoločne pre vás len dobro. Naozaj viem, že ma máte radi a viete, že aj ja vás všetkých mám rád ako vlastné deti. Neverte tým, čo vás len klamú a nepomáhajú vám ako ja. Teší ma, že deti chodia do školy, tam sa veľa naučia, budú múdre a nebudú im viac ubližovať zlí sedliaci. Keď sa vrátim, pri-

9 *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* V, 1896, str. 57.

10 Vajda Lakatoš, zdá sa, bol svojou neposlušnosťou známy. Bol vajdom v Székesfehérváry, kde Rómovia ig-no-rovali arcivojvodu a rešpektovali vajdu a jeho ženu. Zmienili sa o ňom dokonca aj v predhovore knižného vy-da-nia štatistických údajov o Cigánoch v Uhorsku z roku 1893 – Czigányösszeírás eredményei.

| Bratislava, Rodný dom arcivojvodu Jozefa | foto Jana Horváthová |

nesiem vám pekné nové šaty a darčeky. Budem často medzi vás chodiť, a keď vám bude ťažko, viac vám pomôžem ako váš vajda, ktorý celú zimu sa na vás ani nepozrel.)

Tento list napísal arcivojvoda dňa 10. apríla 1892 z Fiume (Rijeka) do Alcsutu svojim usadeným Rómom. Historik Bartolomej Daniel¹¹ sa domnieva, že list mohol byť napísaný nejakým „urodzeným pánom“ a len potom preložený do rómčiny, aby budil zdanie

dobré a úprimne mienenej rady a pomoci. Daniel však svoje tvrdenia nijako historicky nepodkladá, ba naopak, historické argumenty stoja proti nemu. Jednoznačne je totiž preukázané, že arcivojvoda Jozef rómsky rozprával, ako o tom svedčia aj záznamy jeho rozhovorov s muzikantami¹², dokonca s jednou zo svojich dcér korešpondoval po rómsky. Jeho vyššie zmienené lingvistické diela to však potvrdzujú a dokumentujú najlepšie. (*Arcivojvodov ľudský a humánny postoj k Rómom nezostal bez povšimnutia ešte po vyše 20 rokoch po jeho smrti. Pri rozprave k zákonu o potulných cigánoch r. 1927, poslanec senátu Roháček pripomenul: „Horlivým zástancom cigánov v Uhorsku bol arciknieža Jozef Habsburg, ktorý im napísal tiež mluvnicu po maďarsky.“*)

Daniel celkovo degraduje arcivojvodovu snahu o zlepšenie životných podmienok Rómov.

Na čo najobjektívnejšie hodnotenie arcivojvodovej práce budeme musieť pochopiť trochu širšie súvislosti tej doby. Jednoznačne bolo akousi povinnosťou členov cisárskej rodiny podporovať charitu, zakladať humanitárne spolky, chodiť medzi pospolitý ľud a preukazovať mu náklonnosť. Nie je bez zaujímavosti, že v druhej polovici 19. storočia bolo moderné zaujímať sa o východnú filozofiu, orientálne jazyky a „exotiku“. Do tohto rámca vlastne spadá správanie sa všetkých členov cisárskej rodiny.

Vetva, ku ktorej patrí arcivojvoda Jozef, však mala ešte čosi navyše: Jeho starý otec, cisár Leopold II. (1747 – 1792) bol veľmi nadaný na jazyky. Ako pätnásťročný hovoril la-

¹¹ Daniel, Bartolomej: Dejiny Romů, Olomouc 1994, str. 120-121.

¹² Csemer, Géza: Habszti A cigányok élete – élete, Budapest 1994 (?).

tinsky, nemecky, francúzsky, česky a taliansky. Od mladosti bol veľmi učenlivý, bystrý, s nesmierne veľkým pozorovacím talentom, mal však aj sklony k „filozofovaniu“ a melanchólii. Jeho matka Mária Terézia mu vytykala, že málo dbá o kráľovské spôsoby a stýka sa s ľuďmi nerovného postavenia. Leopold ako cisár usiloval o moderné uplatňovanie stavovskej samosprávy, náboženskú toleranciu, zrušenie cenzúry a pod. Jeho panovníckym heslom bolo: *Opes regum corda subditorum. – Oporou kráľov sú srdcia poddaných*. To sa nakoniec snažil dokázať aj svojou politikou uplatňovanou vzorovo v Toskánsku, pre ktoré dal dokonca vypracovať vzorovú ústavu¹³.

O politickom zmýšľaní a postoji arcivojvodovho otca palatína Jozefa sme sa už zmienili. Je teda možné predpokladať, že arcivojvoda Jozef svoju reformnú politiku voči Rómom neuplatňoval zo zištných či len politických dôvodov. Naopak, vtedajšia tlač často ospevovala jeho filantropizmus, a ako sme sa to pokúsili naznačiť v krátkych opisoch životných pútí jeho príbuzenstva, nebolo to v rode Habsburgovcov nič neobvyklé¹⁴.

Je zrejmé, že stýkať sa s „malými ľuďmi“ bolo tak pre arcivojvodovho starého otca cisára Leopolda, ako aj pre jeho otca palatína Jozefa bežné. Obaja boli známi svojim humánnym až filantropickým postojom k ľudu. Cisár Leopold si vyslúžil dokonca prezývku „knieža mieru“, „kráľ pastierov“ a „Leopold Múdry“.

I z takto krátkej a možno trochu exkurzívnej genealógie arcivojvodu Jozefa je zrejmé, že už samotnou výchovou bol vedený k poctivej práci, vzdelávaniu a láske k poddaným. Nie je bez zaujímavosti, že obe arcivojvodove dcéry, ktoré mali umelecké vlohy, učili hrať na cimbale rómski muzikanti.

Domnievame sa, že sa stále nedostatočne vysvetľujú snahy arcivojvodu o usídlenie kočovníkov, ba súčasní historici ich posudzujú z perspektívy súčasnej doby, a to ešte s veľmi romantizujúcim pohľadom na kočovanie Rómov. Predpokladajú totiž, že usadzovanie kočovní Rómovia a priori odmietali, kočovný život im vyhovoval a boli s ním spokojní. Tento predpoklad však nemá reálny základ. Práve naopak, je nanajvýš rozumné sa domnievať, že kočovníci ľahko vymenili dovtedajší spôsob života plný neistoty a možného prenasledovania, obzvlášť za podmienok, aké vytvoril arcivojvoda: Mať zabezpečenú prácu, príjem, obydlie, zdravotnícku starostlivosť a ochranu, to nebolo samozrejmosťou ani pre majoritné obyvateľstvo.

Rómovia museli samozrejme novým životným podmienkam privykať: Arcivojvoda Jozef napríklad zaznamenal, že Rómovia usadení sa v Alcsute, keď dostali k dispozícii domče-

13 Habsburkové – životopisná encyklopedie, Praha 1998, heslo Leopold II., str. 244.

14 Czigányösszeírás eredményei, Budapest 1893.

ky vybudované špeciálne pre nich, nechceli sa nasťahovať do posledného, ležiaceho na samom kraji kolónie. Verili totiž, že do takého domu chodí strašiť *ruvanuš* – vlkodlak¹⁵.

Mnohé z opatrení sa zo súčasného pohľadu javia ako nepopulárne, treba si však uvedomiť, že aj k takým krokom bolo nutné pristúpiť. Mnoho Rómov holdovalo alkoholu, určite sa niektorí snažili zneužívať novovytvorené podmienky pre svoj osobný prospech, bolo teda nevyhnutné riešiť aj otázku kompetencie policajných a iných zložiek moci, dozoru nad vykonávaním opatrení a pod.

Netreba zabúdať, že usídľovanie Rómov v Alcsute a ďalších panstvách arcivojvodu Jozefa malo experimentálny, modelový charakter. Podobne arcivojvoda zakladal napr. aj modelové hospodárstva.

Arcivojvoda Jozef predstavoval v 19. storočí absolútne nový smer v pokusoch o pozdvihnutie sociálneho postavenia Rómov. Jeho široké lingvistické a vedecké zázemie a nakoniec aj politická moc mu umožnila realizovať mnoho plánov pre úspešné odstránenie biedy a zlého sociálneho postavenia Rómov.

V porovnaní s nariadeniami jeho prastarej matky Márie Terézie či prastrýka Jozefa II., ktorí sa pokúšali o prevýchovu, premenu Cigánov na nových sedliakov, arcivojvoda postupoval oveľa citlivejšie, vychádzajúc z poznania ich kultúry, jazyka a zvykov. Predovšetkým sa nepokúšal o nijakú premenu „zlých Cigánov na dobrých sedliakov“, ale naopak objavoval krásy kultúry Rómov, horlil za uchovanie ich jazyka a prehlboval svoje poznanie¹⁶.

Jeho snahou teda nebola asimilácia Rómov, ale zlepšenie ich životných podmienok a odstránenie chudoby, negramotnosti, rešpektujúc pritom ich etnickú svojbytnosť a právo na plnohodnotný život v monarchii. O to sa arcivojvoda Jozef pokúsil ako prvý v dejinách monarchie i celej Európy.

Jeho Výsosť arcivojvoda Jozef Karol Ľudovít Habsburg zomrel 13. júna 1905 v Rijeke, pochovaný je v Budapešti.

15 Ficowski, Jerzy: Cyganie na polskich drogach, Kraków 1965, str. 234.

16 Bližšie o politike osvieteneckých panovníkov pozri Barany, Zoltan: Romové v době císařství, in: Romano džaniben č. 3/2000, str. 5, tiež Pernes, Jiří: Poslední Habsburkové, Brno 1999, a Kutlík-Garudo, Igor: Zur 150. Wiederkehr des Geburtstages von Josef Habsburg, dem verkannten grossen Romano-Sprachforscher, in: Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 119, Wien 1982.

Zusammenfassung

Rastislav Pivoň, Adéla Gálová: Erzherzog Josef Karl Ludwig Habsburg – Seine Hoheit der Romaforscher

Der 1833 als Enkel Josefs II., des Kaisers von Österreich-Ungarn geborene Erzherzog Josef Karl Ludwig Habsburg erreichte im Laufe seines Lebens den Dokortitel in der Philosophie, war Kavalleriegeneral und Oberbefehlshaber der ungarischen Armee, und starb 1905. Sämtliche Familienmitglieder zeichneten sich durch ihre liberale politische Einstellung auch in hohen Regierungsämtern, durch ihr fein ausgeprägtes soziales Bewusstsein, das immer wieder in konkrete Taten mündete, durch exzellente naturwissenschaftliche, humanistische und theologische Bildung und durch ihre geradlinige Haltung in Streitfragen aus.

Nach maximaler Ausbildung und stürmischer Karriere tat er sich in seiner Funktion als Oberbefehlshaber der ungarischen Armee durch deren Modernisierung und durch seine reichen strategischen Fähigkeiten hervor. Mit der anvermählten Prinzessin von Sachsen-Coburg-Gotha hatte er sieben Kinder. Er kümmerte sich auch um das kulturelle Leben nicht nur in der unmittelbaren Umgebung seines Herrschersitzes in Zentralungarn, sondern im ganzen damaligen ungarischen Herrschaftsgebiet, einschließlich der heutigen Slowakei.

Bekanntschaften mit Roma in der Armee brachten ihn dazu, sich über die Literatur über sie zu informieren und später auch ihre Sprache und Kultur zu beobachten und zu beschreiben. Er übergang jedoch die Sprache der sog. karpatischen und der serbokroatischen Roma, was von seiner Ablehnung allem Slawischen gegenüber herrührte. Seine Kenntnisse waren sowohl akademisch als auch praktisch sehr weitreichend, was seine Mitverfasserschaft mit Heinrich Wislocki beim Stichwort „Zigeuner“ in Pallas' Enzyklopädie bezeugen kann.

In der Umgebung seines Stammsitzes erließ er mehrere Neuerungen, die das Seßhaftwerden wandernder Roma erkunden und anregen sollten, hauptsächlich durch die Stabilisierung ihrer Einkommensmöglichkeiten. Er gab nicht unerhebliche Mittel aus eigener Quelle für Lebensmittel, Kleidung und für eine medizinische und schulische Grundversorgung aus und ordnete Roma-Kurse für örtliche Polizisten an.

Sein in Romanes verfasster Brief an die Roma in seinen Stammländereien wurde zu Unrecht als ein von fremder Hand übersetzter Einschmeichelungsversuch bezeichnet. Die exzellenten Sprachkenntnisse von Erzherzog Josef und die insgesamt humane Einstellung seiner Familie, zumindest schon von Kaiser Josef II. an, stehen dazu in direktem und unnötigem Widerspruch.

Es stellt sich die Frage, ob die Bemühungen um das Seßhaftmachen gegen den Willen der Roma geschah, oder ob nicht manche die neuen Bedingungen in den Ländereien des Erzherzogs nicht gerne angenommen haben. Wie auch immer, seine analytischen, politischen, finanziellen und humanistischen Voraussetzungen ließen ihn viele Pläne zur Verbesserung der Situation der Roma umsetzen, zumindest dort, wo er die entsprechenden Befugnisse hatte. Ganz im Unterschied zu seinen königlich-kaiserlichen Vorfahren ging es ihm sichtlich nicht um eine Umerziehung zu braven „Neubauern“, dazu war er sich wegen seinen eigenen Erfahrungen unter den Roma zu sehr ihrer kulturellen Werte und Bräuche bewusst.

Peter Wagner

— Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943–1944

Organizácia pracovných útvarov dosiahla v roku 1942 svoj stály charakter. V priebehu rokov 1943–1944 prišlo k niektorým nie príliš závažným zmenám. V apríli 1943 ministerstvo vnútra nanovo zadefinovalo charakteristiku asociálnych osôb a spresnilo postup voči takýmto osobám. Za asociálne sa považovali všetky osoby, ktoré boli svojmu občianskemu prostrediu na obtiaž. Takéto osoby boli zodpovedné aj za správanie svojich manželiek a detí. V prípade priestupku mali byť ihneď dodaní do najbližšieho pracovného útvaru. V platnosti však zostal zákaz brať rodinných príslušníkov do pracovných útvarov¹.

Neboli to však jediné zmeny. Prezídium ministerstva vnútra prijalo nový výnos² pre odvodné pokračovanie osôb, ktoré spresňovali vyhlášky z roku 1942³. Podľa prezídia ministerstva vnútra mali byť najneskôr do 20. januára 1943 vykonané nové výberové a evidenčné pokračovania asociálnych osôb. Referenti z mnohých okresných úradov napriek príkazu nedodali o pokračovaní správu na ministerstvo vnútra. Sťažovalo to prípravu plánovaných odvodov asociálnych osôb, ktoré minister nariadil v sídlach okresov vykonať v polovici marca. Minister sa rozhodol, že k odvodom bude posielat zástupcu oddelenia 16. Referenti asociálnych osôb na okresných úradoch s ním boli povinní spolupracovať a vyčkať na jeho ďalšie úpravy. I v prípade, ak nemohol byť zástupca oddelenia 16 prítomný priamo pri odvode, mal povinnosť dostaviť sa v deň odvodu na miesto jeho konania a osobne rozhodnúť, do ktorých pracovných útvarov mali byť odvedenci odtransportovaní. Pre vykonanie odvodov vydal minister smernice⁴, v ktorých nariaďoval:

- vykonať predbežné práce k odvodom tak, aby na krátky pokyn z ministerstva vnútra na okresný úrad predviedli asociálne osoby k odvodom do 24 hodín;

1 Štátny okresný archív (ŠOKA) Považská Bystrica, fond Obvodný notársky úrad (ONU) v Dubnici nad Váhom, 773/1943.

2 ŠOKA Považská Bystrica, fond Okresný úrad (OU) v Považskej Bystrici, 34/1943 prez.

3 Úradné noviny, 23. septembra 1942.; Štátny oblastný archív (ŠOBA) Bytča, fond Trenčianska župa (TŽ) v Trenčíne, 173/45 prez.

4 Údaje prevzaté z výnosu prezídia ministerstva vnútra sú skrátené a upravené.

- miestni činitelia (notár, veliteľ žandárskej stanice, richtár a vládny komisár) boli povinní pripraviť všetko tak, aby predvedené osoby boli:
 - a) riadne na celom tele očistené, odvršivené a dohola ostrihané;
 - b) opatrené najpotrebnejším šatstvom, bielizňou, dvoma uterákmi a obuvou⁵;
 - c) zaopatrené suchou stravou aspoň na 3 dni;
 - d) odhlásené z distribúcie potravín v obci pobytu tak, aby mohli byť prihlásené k odberu potravín v pracovných útvaroch, o čom museli zaradenci priniesť notárske potvrdenie;
 - e) vystrojení jedálnym príborom (lyžicou, nožom a dvoma miskami);
 - f) vystrojené robotníckou legitimáciou, a ak ju nemajú, „Upovedomením o narodení“, na základe ktorého im bude robotnícka legitimácia vydaná.
- K odvodom mali byť žandárskymi hliadkami predvedené len osoby na pohľad zdravé a práce schopné. Chorí, úplne slabí a telesnej práce neschopní mali byť ponechaní v domovoch a tam primerane možnostiam zamestnávania⁶. Do pracovných útvarov nesmeli byť zaradené osoby trvalo zamestnané.
- Odvody mali byť pri okresných úradoch vykonávané tak, aby nepripadli na dni, keď sa vykonávali odvody vojenské. Pri odvodoch musel byť prítomný referent asociálnych osôb. Ak sa nemohol zúčastniť, mohlo sa začať aj bez neho. Bez jeho prítomnosti ale nebol možný transport odvedených osôb. Za hladké, hromadné odtransportovanie zaradencov a spoluprácu so železničnými úradmi zodpovedali okresný žandársky veliteľ a veliteľ stanice v sídle okresu.
- Smernice umožňovali v prípade potreby vykonávať nielen hromadné odvody, ale aj dodatočné odvody jednotlivcov. Na nich sa už zástupca ministerstva vnútra spravidla nezúčastňoval. Okresný úrad bol napriek tomu povinný odvody vopred oznámiť na 16. oddelenie prezídia ministerstva vnútra. Odtiaľ dostali následne pokyny, do ktorých pracovných útvarov bolo možné odvedencov zaradiť.
- Doprava asociálnych osôb a bezpečnostného doprovodu bola úverovaná⁷ na cestu vlakmi

5 V ďalšej časti výnosu sa spresňuje a dopĺňa nariadenie o zabezpečení obuvi a oblečenia pre odvedencov z roku 1942. Obce už neboli povinné zaopatríť odvedencom nové veci. Stačilo, ak osobám, ktoré nemali vlastné aspoň trochu upotrebitelné šaty a obuv, nejaké zaopatрили podľa miestnych pomerov. Za príklad sa vo vyhláske dávala dobročinná akcia, no zdôrazňovalo sa, že asociálnu osobu nemožno vyradiť z evidencie len preto, že nemá aké – také šaty.

6 Nemalo sa opakovať, aby do pracovných útvarov boli ako v minulosti dodané osoby choré, pohlavne nakazené a trpiace nákazlivou chorobou ako trachom, tuberkulóza a svrab. Zodpovedal za to okresný lekár. Jeho povinnosťou bolo vykonať aj potrebnú dezinfekciu.

7 Pre úverovanie ciest slúžili špeciálne úverové bloky. Každý blok mal 50 lístkov a lístok obsahoval 3 tlačivá. Jedno zostávalo v bloku, druhé si ponechávala pokladnica v stanici odchodu a tretie doprevádzajúci orgán (v prípade, ak asociálna osoba cestovala bez doprovodu, mala tretie tlačivo ona). Lístok sa vyhotovoval na

a štátnymi autobusmi⁸. Bezpečnostné orgány neplatili ani za seba ani za doprevádzajúce osoby⁹.

V zimných mesiacoch na prelome rokov 1943/1944 bola činnosť pracovných útvarov – podobne ako rok pred tým – obmedzená. Pracovných príležitostí ubudlo a nedostatok práce postihol aj pracovný útvar v Dubnici nad Váhom, ktorý ostal v činnosti i počas zimy. Podobne ako rok pred tým, i v zime 1943/1944 si malá časť zaradencov našla pracovnú príležitosť na stavbe priehrady, no väčšina sa venovala nácviku pracovných činností, obnove a údržbe ubikácií. V tábore prebiehali osvetové prednášky a vykonával sa výcvik podľa cvičebného poriadku. Velitelia pracovných útvarov dostali pokyn na zvýšenie ostrahy táborov. Museli skúmať príčiny útekov a zvyšovať ostražitosť strážnej služby. Cieľom bolo v čo najväčšej miere minimalizovať úteky¹⁰. Napriek prísnyim opatreniam sa útekom nedarilo zabrániť a pokračovali aj v jarných mesiacoch roku 1944. Ich počet sa zvyšoval, a preto dostali štátne policajné úrady a žandárske stanice príkaz na vykonanie dôkladnej kontroly všetkých evidovaných asociálnych osôb. Každá osoba, ktorá sa nevedela preukázať riadnym prepúšťacím listom a bola v rokoch 1942 alebo 1943 zaevidovaná ako asociálna, sa mala považovať za zbeha. Všetkých zbehov mali okamžite dodať do pracovných útvarov. V prípade, že bol zbeh zamestnaný v trvalom pracovnom pomere, mali policajné orgány od jeho dodania do pracovného útvaru upustiť. Boli však povinné ho sledovať, a ak by prestal pracovať a vrátil sa k predchádzajúcejmu spôsobu života, boli povinné ho ako zbeha dopraviť do pracovného útvaru. Ak zaevidova-

meno doprovodu, prípadne asociálnej osoby a obsahoval číselný počet osôb, ktoré s držiteľom lístku cestovali. Na konečnej stanici sa lístky neodovzdávali. Dostávala ich hospodárska správa pracovného útvaru, ktorá bola povinná zraziť cestovné zaradencovi. Úverové lístky sa vydávali na tieto účely:

- a) doprava k okresnému úradu s cieľom odvodu
 - b) doprava neodvedencov od okresného úradu domov
 - c) doprava odvedencov do pracovného útvaru
 - d) doprava pri prepustení z pracovných útvarov do sídla bydliska
 - e) doprava do iného pracovného útvaru
 - f) iné cesty asociálnych osôb, ktoré vyplývali z existencie pracovného útvaru.
- Hospodárska správa pracovného útvaru mala právo zraziť cestovné len v prípade ciest c, d, e.

8 Štátne autobusy mali povoliť vstup najviac piatim osobám. Ak ich bolo viac, išli zo železničnej stanice do pracovného útvaru pešo.

9 ŠOKA Považská Bystrica, fond OU v Považskej Bystrici, D – 1 – 46/1945. Cestovné pre asociálne živly ministerstvo vnútra kreditovalo, pre žandársky doprovod refundovalo.

10 ŠOBA Bytča, fond TŽ, 173/45 prez.

11 ŠOKA Považská Bystrica, fond OU v Púchove, D -1198/1945. Nariadenie sa týkalo zbehov staršieho dáta. V prípade zbehov, ktorých úteky sa datovali po 1. máji 1944, bolo povinnosťou úradov dopraviť ich do toho pracovného útvaru, z ktorého utiekli.

ná asociálna osoba riadny prepúšťací list nemala a tvrdila, že ho zahodila alebo stratila, mali sa zodpovedné orgány informovať na ministerstve vnútra – Ústrednom úrade práce¹¹.

Nariadenie úzko súviselo s ďalšou zmenou vo vedení agendy pracovných útvarov. Minister vnútra rozhodol 28. januára 1944 zrušiť 16. oddelenie prezídia Ministerstva vnútra. Agenda oddelenia prešla na 62. oddelenie, odbor 6, Ministerstva vnútra – Ústredného úradu práce. Opatrením sa nezmenila forma vedenia agendy asociálnych osôb, ich spravovania a kontroly. Zmenila sa adresa pre korešpondenciu, ktorá bola v ďalšom období adresovaná na Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce. V platnosti ostali aj tlačivá vydané 16. oddelením prezídia Ministerstva vnútra, no ak na nich bol uvedený názov prezídium Ministerstva vnútra, boli v pracovných útvaroch povinní ho opraviť na Ministerstvo vnútra – Ústredný úrad práce¹².

S príchodom leta 1944 ustal prísun Rómov do pracovných útvarov. Súvisí to s tým, že vo viacerých okresoch vypukla epidémia škvrnitého týfusu a Rómovia dostali zákaz cestovať po železniciach. Pre cesty po železnici potrebovali povolenie vystavené štátnymi, mestskými, obecnými a obvodnými lekármi. Potvrdenie sa vydávalo bezplatne a muselo obsahovať vyjadrenie, že vyšetrovaného pokladali za schopného cestovať po stránke verejno-zdravotnej. Na základe potvrdenia lekára vydali okresné úrady Rómom bezplatné úradné povolenie na cestu. Až na základe takého povolenia vydali železnice cestovný lístok, no musel ho podpísať príslušný zamestnanec železníc¹³. Zákaz cestovania po železniciach však nebol jediným dôvodom pre zníženie počtu nových zaradencov do pracovných útvarov. Po vypuknutí epidémie škvrnitého týfusu medzi rómskym obyvateľstvom sa začali ich prísunu brániť aj velitelia pracovných útvarov, ktorí sa obávali zavlečenia nákazy. Napriek tomu rozšíreniu nákazy do pracovných útvarov nezabránili a práve dubnický tábor epidémie v lete 1944 postihla¹⁴.

Klesal aj počet asociálnych osôb, ktoré si v snahe vyhnúť sa zaradeniu do pracovného útvaru radšej našli prácu trvalejšieho charakteru. S príchodom leta sa zvýšila aj možnosť sezónnych prác, a preto odvody asociálnych osôb nemohli priniesť výraznejšie prírastky asociálov do pracovných útvarov¹⁵.

Radikálna zmena nastala s príchodom nemeckej armády, ktorá okupovala Slovensko po vypuknutí Slovenského národného povstania. V činnosti boli už len dva pracovné útvary a i z nich boli postupne prepúšťaní bieli zaradenci. Nemci zradikalizovali politiku proti Rómom. Nerobili rozdiely medzi asociálnymi a neasociálnymi. Z príkazu nemeckého veliteľstva

12 ŠOBA Bytča, fond TŽ, 173/45 prez.

13 ŠOKA Považská Bystrica, fond OU v Ilave, D – 2/1945.

14 ŠOBA Bytča, fond TŽ, 173/45 prez.

15 Slovenský národný archív, fond Ministerstvo vnútra, D – 1102/44.

musel Župný úrad v Trenčíne nariadiť, aby všetkých Rómov dodali do pracovného útvaru v Dubnici nad Váhom. No to sa už schyľovalo k zániku pracovných útvarov. Dubnický pracovný útvar zanikol k 15. novembru 1944 a na jeho mieste vznikol Zaisťovací tábor pre Cigánov. Posledným pracovným útvarom pre Cigánov a asociálov bol tábor v Ústí nad Oravou. Svoju činnosť ukončil 31. decembra 1944. Jeho zánikom sa existencia pracovných útvarov pre Cigánov a asociálov uzavrela.

Summary

Karol Janas: The Change in the Administration and Organization of Working Camps in 1943–1944

The existence of working-parties/working-camps for asocials presents one of the forms of Romani people persecution in Slovakia during WWII. Established during 1942, the organization of working-parties/working-camps has gained a stabile order. Karol Janas reports on several changes in their organization during 1943-1944.

In 1943, the definition of „asocial“ was enlarged to cover all „who were a burden to their civic surrounding“. The Ministry of Interior ordered the recruitment of asocials to continue, newly specifying its conditions: a representative of the Ministry had to be present at the recruitment to decide on the destination of the recruited, while local officers were obliged to guarantee that the recruits were washed and deloused, equipped with basic clothing and shoes, eating utensils, and food for three days. In theory, the recruitment was to exclude all ill, old, and physically weak individuals unfit for work as well as those with a permanent job.

In the winter and in spring of 1943/4, the number of deserted interns was constantly growing, and new controls of all registered asocials were initiated. The deserters were forced to return to camps unless they had found an employment in the meantime. In the summer of 1944, the transfer of Roma into the working-parties/camps stopped as a result of the spread of the typhus epidemic – not only that in that time, Roma were forbidden to use public transport without a special permit, but the entrance of new recruits into the camps was opposed by the commanders of the parties/camps themselves. Many „asocials“ got employed as seasonal workers in the country as well, thus preventing their recruitment.

The entrance of the German army into Slovakia in connection with the suppression of the Slovak National Uprising (broke out in August 1944, suppressed during late autumn 1944) meant a drastic change in the organization of the working camps. „Asocial“ and „non-asocial“ Gypsies were no longer differentiated and white interns were released from the camps. By this time, only two working camps for Gypsies and asocials existed: in Dubnica nad Váhom and in Ústí nad Oravou; by November 1944, the Dubnica working camp was transformed into a detention camp for Gypsies, the camp in Ústí was closed on December 27, 1944, thus ending the existence of working-camps for Gypsies and asocials on the territory of Slovakia.

— Niekoľko nových poznatkov o existencii zaistovacieho tábora v Dubnici nad Váhom

Existencia vojnového slovenského štátu (1939 – 1945) priniesla pre časť obyvateľstva množstvo príkoria a perzekúcií. I keď najväčšia perzekúcia bola namierená proti židovskému obyvateľstvu, prenasledovaniu sa nevyhli ani slovenskí Rómovia.¹ Vrchol dosiahla perzekúcia slovenských Rómov v rokoch 1944 – 1945. Začalo sa najťažšie obdobie v živote rómskeho etnika počas vojny. V Dubnici nad Váhom vznikol *Zaistovací tábor pre Cigánov*.² Tábor prevzalo Ministerstvo národnej obrany a zaradilo ho medzi svoje zložky.³ Do tábora boli posielaní Rómovia z celého Slovenska i so svojimi rodinnými príslušníkmi. Počet Rómov bol zakrátko oveľa vyšší ako kapacita tábora. Podmienky v tábore boli veľmi ťažké.⁴ Takmer nulová lekárska starostlivosť sa podpísala pod vypuknutie viacerých chorôb. Najvážnejšia ale bola epidémia škvrnitého týfusu. Do tábora bolo zakázané posilať ďalších Rómov⁵ a tábor sa dostal do karantény. V tomto kontexte ostal úplne neznámy i príbeh Rómov zo Svidníka. Veliteľ Hlinkovej gardy v Dubnici nad Váhom hlásil 29. decembra 1944, že na dubnickej stanici sa nachádza 16 Rómov, z toho 11 malých detí. Do Dubnice boli odkomandovaní Okresným úradom vo Svidníku a v tábore ich odmietli prijať. Do Svidníka ich mala odkomandovať obec, no tá to s odkazom na nedostatok finančných prostriedkov odmietla, a tak ostali na stanici bez prístrešia, prostriedkov a hladní.⁶ O ich ďalšom osude archívne materiály mlčia, no v krajine okupovanej Nemcami nie je ťažké si ho domyslieť.

Epidémia týfusu zachvátila v priebehu januára 1945 viacero zaradencov a nakazil sa aj jeden strážnik, čo vyvolalo nepokoje v tábore aj v blízkom meste. Rómovia začali z obavy pred nákazou z tábora utekať, a to vzbudilo v okolí strach z rozšírenia nákazy.⁷ Starostovia okolitých obcí nechávali vybubnovať správy o utečencoch nakazených týfusom a v okolí tá-

1 Pozri KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov Rómskych a židovských obyvateľov*. In: *Neznámy Holokaust*. Praha 1995, s. 64 – 70.

2 Slovenský národný archív (SNA), fond Ministerstvo hospodárstva, P – 10349/1944 prez.

3 Vojenský historický archív Trnava, fond Ministerstvo národnej obrany – spisy dôverné, domáci rozkaz č. 48.

4 O existencii tábora pozri JANAS, K.: *K vzniku a vývinu zaistovacieho tábora v Dubnici nad Váhom*. In: *Roma no Džaniben*, jevend 2002, s. 17 – 25.

5 Štátny oblastný archív (ŠOBA) Bytča, fond Župný úrad (ŽU) v Trenčíne 173/1945 prez.

6 Štátny okresný archív (ŠOKA) Považská Bystrica, fond Obvodný notársky úrad (ONU) v Dubnici nad Váhom, 7857/1944.

bora vznikala panika. Hrozilo prepuknutie anarchie. Obyvateľstvo dostalo príkaz obmedziť všetky styky s Rómami. Z tohoto obdobia pochádzajú aj účty za 11 truhiel pre zašitovací tábor a ich odvoz k umrlčej komore v hodnote 3.130,- Ks.⁸ Mená mŕtvych sa však nepodarilo zistiť. V tomto čase prevzali kontrolu tábora Nemci a rozhodli sa radikálne vyriešiť aj týfusovú epidémiu. Nakazených naložili na nákladné auto a odviezli do areálu zbrojovky, kde ich brutálne povraždili. Identifikácia zavraždených spolu so zistením mien mŕtvych, ktorí v tábore zahynuli počas zimných mesiacov, sa považovala donedávna za nemožnú i kvôli tomu, že pri prechode frontu cez Dubnicu nad Váhom tábor vyhorel a nezachovali sa žiadne dokumenty.⁹ Napriek tomu sa v nedávno objavených materiáloch v Štátnom okresnom archíve v Považskej Bystrici a v Archíve podniku ZŤS v Dubnici nad Váhom podarilo nájsť dôkazy, ktoré umožňujú väčšinu tragických udalostí zrekonštruovať, vrátane identifikácie väčšiny mŕtvych.

Objavené materiály poskytujú desivé svedectvo o pomeroch v tábore i o následnom povraždení Rómov nakazených týfusom či podozrivých z nákazy. Ťažká zima a pomery v tábore sa podpísali najmä pod zdravotný stav detí a starých ľudí. V tábore pracoval lekár MUDr. Welward, no jeho úloha bola veľmi ťažká. V dôsledku vojny chýbali lieky a zdravotnícke potreby na celom Slovensku a v tábore ich bol kritický nedostatok, ktorý bránil liečiť aj bežné choroby. Smrť kosila najmä malé deti, ktoré ochoreli na zápal pľúc. Z decembra 1944 boli objavené úmrtné listy vystavené na mená viacerých zaradcov, no väčšinu tvoria malé deti. Mária Demeterová z Dlhej nad Cirochou (7-ročná) umrela na zápal pľúc. Na zápal pľúc zomreli aj Anna Demeterová (3-ročná) a Ján Demeter (1/2-ročný) z Dlhej nad Cirochou.¹⁰ Nepodarilo sa zistiť, či išlo o súrodencov, no i tak bola smrť malých detí obrovskou tragédiou. Je takmer isté, že keby tieto deti neboli zaradené do tábora, neboli by ochoreli a žili by ďalej. Na zápal pľúc umrela aj Anna Grundzová (4-ročná) zo Sniny a Mária Kelešová (vek dieťaťa sa nepodarilo z archívnych materiálov zistiť) z Dlhej nad Cirochou. Nevhodná strava spôsobila smrť v dôsledku zápalu čriev aj Helene Demeterovej (3-mesačná) z Vyšnej Radvane a Margite Demeterovej (7-mesačná) zo Sniny. Na slabosť srdca umreli v decembri v tábore Mária Hofericová (81 rokov) z Vrchteplej a Maximilián Grundza (54 rokov) z Raškoviec.¹¹

7 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONU v Dubnici nad Váhom, 676/1945 prez.

8 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONU v Ilave, 676/1945.

9 ŠOKA Považská Bystrica, fond Okresný národný výbor (ONV) v Ilave, 6968/1946. Podľa správ žandárskej stanice Miestneho národného výboru v Dubnici, ktoré boli vypracované pre Povereníctvo vnútra po vojne, boli pri prechode frontu zničené všetky písomnosti a kancelársky materiál rozkradli Nemci a miestni obyvatelia.

10 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONU v Dubnici nad Váhom, 691/45.

Desivý je aj menoslov zavraždených z masového hrobu v dubnickom Údolí, rovnako i brutálny spôsob vraždy, ktorý je opísaný v exhumačnej správe po otvorení hrobu po vojne.¹² V masovom hrobe boli objavené pozostatky po 26 zavraždených. Prekvapujúca je brutalita, s akou boli povraždení. Exhumačná správa¹³ podáva hrozné svedectvo o nemeckej brutalite a umožňuje identifikovať aspoň niekoľko mŕtvych, ktorých totožnosť sa dodnes považovala za neznámu. V zápisnici o exhumácii sú mŕtvy označené číslami 1 – 26. Z 26 mŕtvych bolo 20 mužov, z toho jeden chlapec vo veku 15 – 16 rokov, a 6 žien (jedna z nich bola v siedmom mesiaci tehotenstva). Z 26 zavraždených bolo zasiahnutých výstrelmi len 18 Rómov. Mnohí z nich však neboli strelou zranení smrteľne. Spolu s ostatnými sa pod nánosmi hliny zaživa udusili.¹⁴

Dlhá doba, ktorá prešla od vražd k exhumácii, takmer znemožnila identifikáciu mŕtvych. Napriek tomu sa na základe dokladov objavených pri exhumácii vykonanej dňa 5. mája 1945 podarilo podľa číselného označenia niekoľkých povraždených identifikovať.

Mŕtvola č. 8 bola identifikovaná – podľa legitimácie vydananej Notárskym úradom v Kovarciach č. 1863/44 a legitimácie RSP Topoľčany č. 6720818¹⁵ – ako Ondrej Čajka.

Mŕtvy č. 13 bol podľa legitimácie RSP 6342271 a osobnej legitimácie č. B 355/1944 vydananej Notárskym úradom v Bánovciach nad Bebravou¹⁶ identifikovaný ako Albín Pihík.

Mŕtvy č. 14 mal pri sebe recepty a doklady na meno Ján Gorol z Dlhej nad Cirochou.¹⁷

Mŕtvola č. 16 bola identifikovaná ako Sebastián Štefan Malík. Mal pri sebe domovský list obce Podbranc č. 4647/44, krstný list vystavený v Sobotišti sv. 4, str. 492 B č. 7, vzťahujúci sa na jeho matku Annu.¹⁸

Po opätovnej prehliadke hrobu (údaje o nej sa zachovali v Štátnom okresnom archíve v Považskej Bystrici) 8. mája 1945 bolo možné identifikovať ďalších mŕtvych. Na dne hrobu bol nájdený kufrík s dokladmi a fotografiami vydanými Notárskym úradom v Topoľčanoch č. 2666/1944 z 23. mája 1944, legitimáciou RSP č. 2966330, vydanou RSP v Trenčíne, a krstný list č. 438/42 z 29. júla 1944. Doklady patrili mŕtvole č. 4 a boli na meno Jozef Bihary.¹⁹

Mŕtvy č. 19 bol identifikovaný ako Rudolf Pihík. Jeho šaty sa presne zhodovali s opisom, ktorý poskytl jeho matka Adela.²⁰

11 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 591/45.

12 Podnikový archív Závodov ťažkého strojárstva v Dubnici nad Váhom (PA ZŤS), fond a. s. Plzeň, pobočný závod Dubnica (P, D), 1568/1945.

13 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 1001/1946; PA ZŤS, fond P, D, 1556/1945.

14 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONÚ v Dubnici nad Váhom, 2201/1945.

15 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 2137/1945.

16 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 2138/1945.

17 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 11670/1946.

18 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 2137/1945.

19 AP ZŤS, fond P, D, 1556/1945.

Mŕtvy č. 21 bol Rudolf Rác z Bánoviec nad Bebravou. Našla sa u neho fotografia sestry Margity.²¹

Mŕtva č. 7 bola Margita Rácová z Rybian. Po exhumácii ju spoznala jej matka podľa opisu šiat.²²

Mŕtva č. 25 bola Alžbeta Grundzová rod. Surmayová. Identifikovali ju podľa chýbajúcej pravej končatiny (v správe sa neuvádzajú podrobnosti).²³

Mŕtva č. 19 (2X 19? – v zápisnici sa objavili pod číslom 19 dve mená. V jednom prípade ide o chybné označenie. Správne je pravdepodobne 9 – *pozn. K. J.*) bola Pavlína Hrešková rod. Kurejová. Identifikovali ju zamestnanci stanice Národnej bezpečnosti z Dubnice na základe popisu, ktorý dostali zo Sniny.²⁴

Mŕtvy č. 5 bol Jozef Koťo – Dudy, identifikovaný podľa popisu šiat zaslanom zo stanice Národnej bezpečnosti zo Sniny.²⁵

Mŕtvy č. 1 bol Ján Surmay, identifikovaný podľa popisu šiat zaslanom zo stanice Národnej bezpečnosti zo Sniny.²⁶

Medzi mŕtvymi, ktorých sa nepodarilo identifikovať a ostali nezvestní, bol pravdepodobne aj Jozef Herák zo Starej Turej. O tom, že ho odviekli na aute, ktoré skončilo v Údolí, svedčili zaistenci tábora, ktorí prežili vojnu – Jozef Zemek, Karol Herák a Michal Herák.²⁷ Podľa svedectva Jozefa Zemeka Nemci do Údolia odviekli aj Ernesta Lacka z Myjavy, Štefana Malíka z Vrbovíc, Jozefa Oláha a Júliusa Bartoša z východného Slovenska.²⁸ Mŕtvy bol aj Ondrej Kakara, ako svedčili zaistenci tábora Tomáš Dunko a Metod Šarkézy²⁹ z Kunešova. Neexistovali však žiadne priame ani nepriame dôkazy, ktoré by umožnili ich identifikáciu, a preto ich napriek svedectvu spoluväzňov úrady nevyhlásili za mŕtvych a odmietli uznať ich totožnosť medzi mŕtvymi v masovom hrobe.

Hoci od tragických udalostí v Dubnici uplynuli už desiatky rokov, predsa ostala táto brutálna vražda neobjasnená. Mená vrahov sa už asi nikdy nedozvieme, no dôležité je, že na

20 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 13951/1946.

21 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 2137/1945.

22 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 2137/1945.

23 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 6544/1945.

24 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 6545/1945.

25 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 6546/1945.

26 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 6547/1945.

27 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 91/1946.

28 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 91/1946.

29 ŠOKA Považská Bystrica, fond ONV v Ilave, 16133/1946.

základe nezvratných dôkazov je možné identifikovať väčšinu povraždených. V minulosti neprístupné archívne dokumenty odhaľujú mnoho z vtedajších tragických dní. Je len na škodu, že boli objavené až desiatky rokov po tragédii. Napriek tomu treba veriť, že pomôžu napraviť minulé krivdy a dopomôžu k odškodneniu aspoň časti pozostalých.

Summary

Karol Janas: New Facts on the Existence of the Detention Camp for Gypsies in Dubnica nad Váhom (1944–1945)

During 1944-45, the persecution of Roma in Slovakia reached its peak. The transformation of the former working-camp for Gypsies and asocials in Dubnica nad Váhom (established in 1942) into a detention camp for Gypsies in November 1944 was one of the manifestations of the changes in the approach to the Roma population of Slovakia.

Since late 1944, Slovak Roma started to being sent to the camp in families. The capacity of the camp was soon exceeded, living and health conditions became catastrophic, giving way to contagious diseases. The situation culminated in the first months of 1945 when a typhus epidemic broke out in the camp, causing a panic in the region. At this moment, the control over the camp was taken over by the Germans who found a drastic solution to the problem: all infected were transported to the near Dubnica valley and brutally killed.

The problems to identify the victims of the tragedy as well as those interned who died during the winter season have lasted ever since. Having conducted a research in the State Regional Archives in Povážská Bystrica and the Archive of the ZTS Company in Dubnica nad Váhom, Karol Janas reveals new information on the existence of the camp in this critical period, including a list of several of the victims and their personal identification details.

The revealed archival material includes nine death certificates issued in the Dubnica camp in December 1944 for seven children (aged 3 months to 7 years) and two adults (aged 81 and 54). As to the Dubnica tragedy, a report on the exhumation of the mass grave in the Dubnica valley ordered on May 5 and 8, 1945 was found. The report reveals drastic details on the way in which the murder was conducted and allows for the identification of 18 of the total of 26 victims (including their name, date of birth, and place of residence). Last but not least, the author mentions a so-far unknown story of a group of 16 Roma from the region of Svidník (including 11 children) who were sent by the local authorities to the Dubnica detention camp in late December 1944. At this time, the entrance of new interns into the camp was forbidden due to the typhus epidemic, but the Svidník authorities refused to order their return. The author suggests these Roma most probably became victims of yet another tragedy.

— Rozhovor s paní Alžbětou Demeterovou o jejích zážitcích z tábora v Dubnici nad Váhom

Setkání se svou matkou Alžbetou Demeterovou (nar. r. 1929 v Dlhém nad Cirochou, okr. Snina, zemřela r. 2000 v Neratovicích) nám zprostředkoval náš dobrý přítel, romský novinář Gejza Demeter.

Záznam byl pořízen v Neratovicích dne 31. ledna 1996 pracovníky nadace „Film a sociologie“. Paní Demeterová měla pověst vynikající vypravěčky, nahrávací aparaturu vůbec nebrala na vědomí a žila plně pohnutými situacemi z války, o kterých podávala svědectví.

V průběhu rozhovoru přicházeli a odcházeli různí příbuzní, vnuci, pravnucci, pozdravili kývnutím hlavy, posadili se, kde bylo místo, a napjatě poslouchali s námi. Děti na klíně dospělých nijak nevyrušovaly.

Rozhovor je téměř nezredigovaný. V přepisu uchováváme nejcharakterističtější zvláštnosti vypravěččina nářečí.

MH

Aven ajsi lači, phenen amenge, sar sas čirla, kaj ul'ılan, kana ul'ılan.

A romanes? Feder mange te vakeren romanes. Notak dživahas igen bidnones, protože samas but čhave, samas devet. O dad korkoro kerlas. Ta perši raz, dokla kerlas buči, odi chartiko, ta sas amen chaben, bo gadžikano sas chartas. Čirla petala kerlas, le grajen kovinlas, sas amenge mišto. Pa'is sas oda Slovensko, imar has amenge bida. Imar o dad na šminlas te keren – sas avrisikhado, a'e sas Rom, imar le Romen na kamenas o Slovaka. Oda bengas sas – a stejná furt! No a kanakes, ča so e daj zarodelas, oda amen sas.

Budte tak hodná a řekněte nám, jak se žilo dřív, kde a kdy jste se narodila.

A romsky? Mně se líp mluví romsky. Žili jsme ve strašné bídě, protože nás bylo hodně dětí, devět. Pracoval jen tatínek. Dokud ještě mohl dělat kováře, tak bylo jídla dost, protože pracoval pro sedláky. Dělal podkovy, koval koně, měli jsme se dobře. Ale potom, když bylo to Slovensko (*slovenský stát*), pak už nám nastala bída. Tatínek už nesměl pracovat – byl sice vyučený, ale byl Rom a Slováci neměli Romy rádi. Byli to prevíti – a jsou pořád stejní! A tak jsme potom měli jenom to, co vydělala maminka.

A sar zarodelas e daj?

Ta džalas pal e žobraňa, ta vareso anlas. Petala lidžalas – no žobraňa na sas, b'oda sas vaš e buťi. Pindrangle samas, nange samas.

O phrala sikhľile odi buťi le dadestar?

Miro phral, oda jekhpureder. Ustende hino. No kanakes, až avle ola komunisti, no tak odstavinde o chartiben, bo na sas imar graja, oda sas traktora. No o phral geľfa Ustende, amen samas la daha le dadeha khere.

A sar pes tumen dochudňan andre kodi Dubňica?

Andre Dubňica? Auka: O gav amaro le Romen diňa, sar vivakinda odarig avri. Avle o Němci, sas asi pandž ouri tosara imar, dine amen andro verdana, andro motora, ligende amen Dubňicate andr'oda taboris. Keci odoj samas famiľiji? Samas odoj ošemnac. Savoren amen ki(d)ne, ligende amen andr'oda taboris – no oda palis igen sas bida. Jag amen na sas, šil, le Romen marnas, le muršen dine avrether a kajse čhavore dži petnac roki sas la daha. A kas sas imar petnac roki, ta sas le dadeha. Zacirdkerde ola kolaca droti, ta sas pre jepaš romňa, pre jepaš murša. Na šmejinenas ke jekh aver te džan. A sar o Roma sas nasvale, sa len andre jekh maringotka denas, no a paľi odarig aňi jekh avri n'avelas. N'avelas avri.

Jak vaše maminka vydělávala?

Chodila po žebrotě, no a něco domů přinesla. Prodávala podkovy – takže to žebrota vlastně ani nebyla, dostávala to za práci. Byli jsme bosí, nazí.

Naučili se vaši bratři kovářskou práci od vašeho tatínka?

Bratr, ten nejstarší. Žije v Ústí. Jenomže když pak přišli komunisti, tak tu kovařinu „odstavili“, protože už koně nebyli, byly jenom traktory. A tak bratr odjel do Ústí a my zůstali s rodiči doma.

Jak jste se vlastně dostali do té Dubnice?

Do Dubnice? Takhle: Naše vesnice vydala Romy, když se odsud evakovalo. Asi v pět hodin ráno přišli Němci¹, naložili nás na nákladáky a odvezli nás do tábora v Dubnici. Kolikpak nás tam bylo rodin? Osmnáct rodin nás tam bylo. Sebrali nás všechny, odvezli nás do toho tábora – a tam to bylo strašné. Netopilo se, mráz, Romy tam mlátili, muže dali zvlášť, ale chlapci do patnácti let zůstali s matkami. A komu bylo nad patnáct, šel s otcem. Natáhli ostnaté dráty, v jedné půlce byly ženy, ve druhé muži. Jeden ke druhému jsme nesměli. A když byli Romové nemocní, strčili je do takové maringotky a odtamtud se už ani jeden nevrátil. Ani jeden se nevrátil.

1 Paní Demeterová – jako mnoho jiných pamětníků – mluví mnohdy o všech nepřátelích jako o Němcích. Rozdíl mezi Němci a například příslušníky Hlinkovy gardy si je ovšem dobře vědoma, a pokud hrál nějakou roli v situaci, kterou popisuje, upřesní se.

| Foto archiv |

So pes lenca ačhila?

Na džanahas, ča dikahas, že lidžanas vapnos oďa, thovnas vapnos – b'oda sas tifusis. Ta lidžanas len avka fajno kotor pre maľa, ajso sas sar veršoro, na baro, ajso cikno. Odoj len hordinnas.

A me somas nasvaľi a jekh slugadžis, Němcos sas, – me geľlom avka sar avri a igen rovás, bo nasvaľi somas, dukhaďi, – ou phenel slovačikones: „Soske roves?“

A phenav: „Áááá!“ Duminav mange: ‘Němcos, ta so!’ A ou sas amara vesničatar trecogav. Stakčínatar, he. Me nič, dikhavas pre leste.

Ou phenel: „*Ňebuj še*, av arde ke mande. Me tuke vareso phená.“ Phenel: „Kidena – avka sar maškar o kurko – kidena le Romen, so hin nasvale.“

Phendom, kaskeri som, phenel: „Me tredades džanav the tra da.“ Bo miro dad čirla a miro ujcus murinkernas khere, ta leske vareso andro kher pomožinnas te keren. Phe-

Co se s nimi stalo?

To jsme nevěděli, jenom jsme viděli, jak vozili vápno, dávali tam vápno – byl to totiž tyfus. Odvezli je hezký kus cesty na louku, byl tam takový lesík, ne velký, takový malý. Tam je odváželi.

Já byla taky nemocná a jeden voják, Němec to byl, – já vyšla takhle ven a strašně jsem plakala, protože jsem byla nemocná, celá bolavá, – a on povídá slovensky: „Co brečíš?“

A já povídám: „Áááá!“ Myslím si: ‘Němec, tak co (*mu budu vykládat*)!’ Jenomže on byl ze třetí vesnice od nás. Ze Stakčina. A já nic, jen jsem na něj koukala.

Povídá: „*Ňebuj še*, pojď sem ke mně. Něco ti povím: Tenhle týden budou sbírat všechny Romy, co jsou nemocní.“

Řekla jsem mu, čí jsem, a on povídá: „Já tvýho tátu znám a maminku taky.“ Můj tatínek totiž se strejdou dříve, ještě doma, dělali u zedníků, a tak mu s něčím pomáhali. A on

nel: „Pro jilo mange te jel, že me tuke na kera-
rava nič!“

A me phenav: „Sar mange na kereha nič,
te německo uniforma pre tute! A tu vakeres
slovačika. Khatar sal?“

„Stakčinar.“

„Stakčinar? A man odoj cetka hin. Miri
daj phen lake.“

No a ou phenel: „Me le Romen savoren
džanav, paš o Roma bešav!“

Phenav: „Akor soske sal slugadžis? Ně-
mecko!“

A ou phenel: „Andre amaro gav, e Stakči-
na, the kodarig sa e Maďarsko zaiľa. O Ma-
ďari hine le Němcenca, me mušinav sluga-
džis t’aven.“

Phenav: „Na mušines německo slugadžis
te aven! Dža het, denaš!“

Ou phenel: „Našti, man hin khere fami-
lija, daj dad! Aľe šun, so tuke phenava: Na
šmejines te prezradzinen, že me tuke phen-
dom!“

Phenav: „No so?“

Ou phenel: „Kidena maškar o kurko, ko
hino nasvalo. Avna motora a zakidena.
Ochraň Bože, zakazin le Romenge, kaj te na
džan, choč ena nasvale! Bo te džana, ľivin-
kerna len!“

Me phenav: „Te paťav tuke?“

Phenel: „Paťa, aľe ma phen, že me tuke
phendom! Ča phen, kaj ňiko te na džal!“

Avel aver Němcos, andre sako barakos
avlas a phučelas: „*No, kto je nemocný, do Bra-
tislavy! Bratislavate džana andre nemocni-
ca.*“

povídá: „Ať mi pukne srdce, jestli ti něco
udělám!“

A já povídám: „Jakto, že mi nic neuděláš,
když máš na sobě německou uniformu! A jak-
to, že vůbec mluvíš slovensky? Odkud jsi?“

„Ze Stakčina.“

„Ze Stakčina? Tam mám tetu. Moje ma-
minka je její sestra.“

A on povídá: „Já znám všechny Cikány,
vedle Cikánů bydlím!“

Povídám: „A proč jsi teda voják? A navíc
německý!“

A on povídá: „U nás ve Stakčíně a všude
kolem to zabrali Maďari. A Maďari drží
s Němci, musel jsem na vojnu.“

A já povídám: „Nemusel! Nemusíš být
německý voják! Seber se a uteč!“

A on povídá: „Nemůžu, mám doma pří-
buzné, rodiče! Teď ale poslouchej, co ti po-
vím, – a nesmíš na mě prozradit, že jsem ti
to já řekl!“

Povídám: „A co?“

On povídá: „Někdy v týdně budou sbírat
nemocné. Přijedou auta a seberou je. Chraň
Bože, zakaž Romům, aby někam chodili,
i když budou nemocní! Jestli půjdou, tak je
zastřelí!“

Já povídám: „Mám ti to věřit?“

Povídá: „Věř mi to, jenom neprozrad, že
jsem ti to řekl! Řekni jenom tolik, ať nikdo
nechodí!“

No přišel jiný Němec, zašel do každého ba-
ráku a ptal se: „Kdo je nemocný, pojedete do Bra-
tislavy! Pojedete do Bratislavy do nemocnice.“

Štar motora avle, kola německa, vojen-
ska, bare, d'indarde – o Roma džan. Aver d'i-
ves miri daj phenel: „Romale, ma džan, ma
džan!“

„No soske te na džas?“

Na kamavas te phenen, bo o slugadžis
mange phenda, kaj te na phenav avri. Livin-
dehas les, džanen, že ha!

No a o phral miro igen sas nasvalo. The
me. Avla o Němcos a: „No, tumen nasvale!“

Me phendom: „Na som nasvali.“

Ko phenda, že nane nasvalo, on našilu na
lenas, mukenas amen. Avre džanen ki(d)ne, sa
len l'igende andr'oda verš the buter n'avle pale.

No palis oda slugadžis mange phenda:
„No dikhes, phendom tuke, kaj te phenes le
Romenge, že kaj te na džan!“

Phenav: „Man na šunde! Ta daresave
šunde mira famiľijatar the mira dakera fa-
miľijatar.“

Ta šunde, ta na gejde niko. A kalen sa
livinkerde, či čhave, či phure, sa len livin-
kerde.

Kecidženen avka livinkerde?

But, but, štar motora pherdo zamačkinkerdo.

Ča le Romen?

Oda ča Roma sas. A kas zachudenas pal
o drom, že dikhenas – ajsen, sar partizana,
choč na sas partizana, – chudenas. O gardis-
ti jekhubter koda kernas, marnas le Ro-
men... Mira da avka oda marde, že duj
Romňa la avka ande pro vaďos – so phenav
pro vaďos! – pre phuv thode la a dikhahas, či

Čtyři auta přijela, tahleta německá, vo-
jenská, obrovská, dlouhá – a Romové že po-
jedou. Druhý den moje maminka povídá:
„Lidi, nejezděte, nejezděte!“

„Proč bysme nejeli?“

Já jim to nechtěla říct, protože ten voják
mi řekl, abych ho neprozradila. Jinak by ho
byli zastřelili. To víte, že jo!

Můj bratr byl strašně nemocný. Já také.
Přišel Němec: „Vy jste nemocní!“

Já povídám: „Já nejsem nemocná!“

Kdo řekl, že není nemocný, toho násilím
nebrali, nechali nás. Ale ty ostatní sebrali,
zavezli je do toho lesa a víc už se nevrátili.

Ten voják mi pak řekl: „Vidiš, povídal
jsem ti, abys řekla Romům, že nemají cho-
dit!“

Povídám: „Jenomže oni mě neposlechli!
Poslechli mě akorát moji příbuzní a několik
lidí z mamince příbuzenstva.“

Ti poslechli, a tak nikdo z nich nešel. Ale
všechny ostatní postříleli, děti, starce, všech-
ny je postříleli.

Kolik to asi tak bylo lidí?

Spousta, spousta, čtyři namačkané nákladáky.

A jenom Romy?

Tam byli jenom Romové. Koho chytli na
cestě, o kom si mysleli, že to jsou partyzáni –
a i když to nebyli partyzáni – tak je pochyta-
li. Tohle dělali hlavně gardisti, Romy mláti-
li... Mou maminku zbili tak, že ji dvě Romky
musely odnést na postel – vlastně co poví-
dám na postel! – na zem ji položily a my jen

imar ča dživel. Avka la marde vašoda, že kamla te džan pro gav. Maro te mangel abo so. Džanas štardžeňa, ta jekha Romňa avka marde, že asi štarto d'ives muľa.

Sar pes dochudňa avri andal koda taboris?

Kauka has ajso drotos a oj preispidňa pes. A pr'oki sera la chu(d)ne, avka la marde, o štarto d'ives muľa. A mira da ile pre umivarka th'okale Romňen dujen, avka len marde, že na birinnas te aven khere. Ča len ande ajse zoraleder romňa.

A miro ujcus vareso phendă – oda gardistas džanlas slovačika – o ujcus phendă, že te ulahas les daresi puška, maj len livindahas. No a ou šundă, oda gardistas, phenel: „*Co bys dělăl, dyby si mal pušku?*“ Čhida les auka nanges tele, so prostinen phenav, a sas oďa jekh bari žumpa. A hluboko sas, igen hluboko. A ov majindă vaš oda andr'odi žumpa te chuťen. Ou na kamlas te chuťen, ta bešelăs nango! Oda sas unoris, imar na džanav savo d'ives, aľe džanav, že unoris, a ou paľis bešťa peske, kvokindă peske paš odi žumpa a amen savoren tra(d)ne avri ola Němci andal ola baraki pr'oda te dikhen. Či čhavoro sas, či pindrangle, či nange, lenge sas jekh. Auka oda Rom bešelăs a bešelăs oďa, faďindă, pejľa andr'odi žumpa. A paľis *štrnác dní* opral sas.

So chanas tumen odoj?

No o phure romňa vakernas, že repatar zumin amenge kernas. Na džanav, či guľona repatar, či aki, so krminlas pes, na džanav, b'oda kada na rozuminăs.

koukali, jestli ještě vůbec žije. Tak ji zbili jen proto, že chtěla jít do vesnice. Vyžebat kousek chleba. Šly čtyři a tu jednu Romku tak zbili, že asi čtvrtý den umřela.

Jak se z toho tábora dostala?

Takhle byl drát a ona se protáhla. Chytli ji na druhé straně a tak ji zbili, že čtvrtý den umřela. A moji maminku a ty další dvě vzali na umývárnu a tam je tak zbili, že nebyly stavu dojít domů. Jen takové silnější ženské je musely odnést.

A můj strýc něco řekl – a ten gardista uměl slovensky – strýc řekl, že kdyby měl pušku, že by je hned zastřelil. No a ten gardista to slyšel a povídá: „Co že bys dělăl, kdybys měl pušku?“ Svlíkl ho donaha a odpusťte, co teď řeknu, tam byla velká žumpa. Hluboká, strašně hluboká. A (*strýček*) měl do té žumpy skočit. Ale on tam nechtěl skočit, a tak tam seděl nahý! Bylo to v únoru, už nevím, kolikátého, jen vím, že byl únor, a on si sedl na bobek k té žumpě a nás všechny vyhnanli Němci z baráků, že se na to musíme dívat. Ať to bylo dítě, bosý, nahý, jim to bylo jedno. A tak tam ten Rom seděl a seděl a seděl, zmrznul a spadl do té žumpy. Za čtrnáct dní vyplaval nahoru.

Co jste vlastně jedli?

Staré ženy říkaly, že to byla polívka z řepy. Nevím, jestli to byla cukrovka, nebo krmná řepa, já se v tom nevyznala.

No palis mangle o Rusi t'aven. Amen na džanahas nič. O Němci podmiňinde amen – le romen, le muršen, le čhaven – sa podmiňinde. A s'avri denaškerde. Raťaha. O Němci.

Imar o Rusi avenas. Aľe na sas slugadža, andro civila sas, aľe Rusi sas, rusika vaker-nas. A jekh Rusos phenel – ajso d'indardo, učo – phenel: „Ma džan ke brana, me džav jekhperši ke brana. Palis – me t'avá džido, pal mande šaj aven. Aľe dokľa m'aven! Aňi jekh! A pašlon tumenge pro phuva. Pre odi dvora.“

No amen oda šundam, o phure Roma šunde, ta the amen o terne. No akanakes ou kerkerďa peske andro paperis, vareso thoda – či dohanos, či listi, či so – dzigaretľa kerďa, aľe švablika na sas ňikas, ta iľa peske andro muj a chu(d)ňa rusika te giľaven. Pal kodi Kaťuša giľavlas – a džalas k'odi brana. A le vasteha kerel, amen te na džas, že podmiňimen hin. Amen na džanahas, že podmiňimen hin. Avka ou odi brana odkerďa, po-lo-ko-res phuterďa a phenel: „Aven pal mire šledi. Jekh pal aver!“

Ta jekh pal aver džahas polokorores, kaj pindro pal pindrete. Avri amen anda pro drom a phenel kavkes: „No akanakes tumenge džan, kaj kamen!“

Ta jekh adej džanas andro verš, jekh adej.

Aľe andro trito, andro šarto gav sas menk but Němci. But! Ola Němci, kas chudenas,... Oda ľivinde mire bratrancos ola Němci, la cetka the ole duje čhaven – imar na dikhlam len. Zbitočno len murdarde, zbitočne. Akanakes džahas pal o veša, khatar oda, le Něm-

No pak už měli přijít Rusové. Ale my nic nevěděli. Němci nás podminovali, všechny – chlapy, chlapce, děti – všechno to podminovali. A oni sami utekli. Časně ráno. Němci.

A už přicházeli Rusové. Nebyli to vojáci, byli v civilu, ale byli to Rusové, protože mluvili rusky. A jeden Rus povídá – takový dlouhý, vysoký – povídá: „Nechodte k bráně, já půjdu k bráně sám jako první. A když zůstanu naživu, můžete jít za mnou. Ale do té doby za mnou nechodte! Ani jeden! A zalehněte na zem. Táhle na dvůr.“

My ho poslechli, staří Romové ho poslechli, a tak my mladí taky. A teď on si dal něco takhle do papíru – jestli to byl tabák nebo jenom nějaké listí, ukroutil si cigaretu, jenomže nikdo neměl sirky, a tak to vzal do pusy a začal rusky něco zpívat. Něco o té Kaťuše – a šel k bráně. A rukou ukazoval, abychom nechodili, že je to podminované. My nevěděli, že to je podminované. Potom otevřel bránu, po-ma-lin-ku ji otevřel a povídá: „Pojďte v mých stopách. Jeden za druhým!“

Tak jsme jeden za druhým pomalounku šli, co noha nohu mine. Vyvedl nás na cestu a povídá: „A teď už můžete jít, kam chcete!“

A tak šli jedni semhle do lesa, jedni semhle, jedni semhle.

Jenomže ve třetí, ve čtvrté vesnici byli ještě Němci. Spousta! A koho Němci chytili, (*toho zastřelili*). Zastřelili tam mého bratrance, tetu a ty dvě děti – už jsme je nikdy neviděli. Pro nic za nic je zavraždili, pro nic za nic. Šli jsme přes lesy, tuhle táhle, schová-

| Foto archiv |

cendar pes garuvkerahas, sar samas ho(d)no.
Dubňicate amen vislobod'inde o Rusi. Te na
denašlahas het o Němci odarig, Dubňicatar,
ta može o Del džanel, so amenca ulahas.

Savo čhon sas kada?

Únor, březen. Andro breznos amen denašahas. Jiv! A kaj džahas te soven? Kauka andro verš. Ta lahas peske ajse šuke listici pal o stromos, avka uprinahas pes a pr'ola pindre čhivkerahas avka ola listi, kaj amenge tattered te jel. Nange pindrangle! Oda na ča me somas!

A paľi geľam andre jekh verš a kamľam jagori te thoven. O Němci amen obgejle, oda ľivinde štare muršen.

Khatar tumende?

Famil'ija. Amari famil'ija ča denašahas jekhetane. Aver džane – jekh sera, aver sera, kaj ko birinlas te džan.

vali jsme se před Němci, jak se dalo. V Dubnici nás vysvobodili Rusové. Kdyby odtamtud, z té Dubnice, Němci neutekli, Bůh ví, co by se s náma stalo.

V kterém to bylo měsíci?

Únor, březen. V březnu už jsme utíkali. Sníh! A kde jsme spali? V lese. Nabrali jsme si suché listí ze stromů, takhle jsme se opřeli a na nohy jsme si naházeli to listí, aby nám bylo tepleji. Nazí, bosí! Nejenom já!

A pak jsme přišli do jednoho lesa a chtěli jsme si rozdělát ohýnek. Němci nás obklíčili a zastřelili tam čtyři muže.

Od vás?

Příbuzné. Utíkali jsme společně jenom ti, co jsme byli příbuzní. Ostatní na tu stranu, na tu stranu, jak kdo mohl.

A keci džane avka džanas tumen jekhetane?

E daj o dad a pa'i amen o čhave, pa'i miro ujcus, duj ujci – la dakero jekh a jekh le dadeskero – a trin bratranci the le čhavenca. Le romňenca, le čhavorenca.

Ajse penda džane šaj ula.

No le ujcus sas trin čhave, avres sas pandž, amen samas *dzevec* – *dzevec* na, ča *ošem*, bo jekh čhavoro na sas menk akor – no kanakes o bratrancos la romňaha a cikno čhavoro len sas jekh, čhajori – ola čhajora oďa murdarde, kajsa čhajora sar oj murdarde, le bratrancos-kera.

Tumen kada dikhl̥an?

No savoro dikhl̥om, bo spolu amenca sas. Lakere dades o Němcos ispidkerlas, marlas a oj gejl̥a ko Němcos a začninda le Němcos te maren. A romanes leske vakerlas: „Muk mange le dades, muk les, ma mar mire dades!“

Ov cirňa avri o pistolis, livinda – anglo jakha le dadeske, savorenge. No cikneder sas sar oj. Deš berš. Akanakes oda lakro dad, dikhl̥a, že la čhajora leske livinde, ta le Němcoske lemaďa andro muj. A aver imar Němcos livinda les.

No a imar kala phure, miro dad a menk mire dadeskero phral, phenen: „Ma džan imar, bo livinkerna amen savoren!“ Akanakes on ile trine džanen, ajse fajna sas Roma, ajse visoka, a phenen, že so hine, že partizana hine. A on phennas, že amen vakovinde andral amaro gav a že na sam partizana. Ile, chu(d)ne ole Romen, zmarde a jekhe Romes-

Kolik vás tak asi šlo společně?

Maminka, otec, my děti, potom strýc, vlastně dva strýcové – jeden maminčin (*bratr*), jeden tatínkův – a tři bratranci i s dětmi. S ženami a dětmi.

To vypadá na takových padesát lidí.

No tak strejda měl tři děti, druhý strejda pět dětí, nás bylo devět dětí – ne, osm, protože jeden kluk tehdy ještě nebyl na světě – no a teď bratranec se ženou a jedno malé, pak holčička – a tu holčičku zavraždili. Takováhle jako moje vnučka (*přítomná je dvanáctiletá vnučka*). Zavraždili ji, tu bratrancovu (*holčičku*).

Vy jste to viděla?

Všechno jsem viděla, protože byla s námi. Němec strkal do jejího otce, bil ho a ona k tomu Němci přiskočila a začala do něj bušit. A romsky mu říká: „Nech mýho tatínka! Nech ho, nemlať mýho tatínka!“

Němec vytáhl pistoli, vystřelil – před otcovými očima, před očima nás všech. Byla ještě menší než tahleta (*ukazuje na vnučku*). Asi desetiletá. Když otec viděl, že mu zastřelili holčičku, praštil Němce do obličeje. A druhý Němec zastřelil jeho.

A ti staří, jako byl můj otec a otcův bratr, povídají: „Nechodte k nim, nebo nás postřílejí všechny!“ A oni teď chytli tři Romy, takové silné chlapy, vysoké, a že kdo jsou, že prý jsou partyzáni. A oni že nás evakuovali z naší vesnice a že nejsme partyzáni. Ale oni ty Romy popadli, zbili je a jednomu Romovi ten Němec vykroutil ruku, a ještě do něj

ke jekh Němcos vikrucinda o vast, the ruginda andre leste. O Rom pejľa a gejlľa kavka až dur kotor. A leske kada vast andal o phiko avri visarda. No palis avľas letadlos a ola Němci – dešutrin sas – pro motorki gejlle!

Paľis gejlľam k'oda Rom, ou sas bratran-cos mira dake. Savore chudne te roven, la čhajora pro vasta chudne, chudne te gravčinen – sar Roma. Avka ola Němci odgejle, avk'odi jagori imar na thodaŋ oďa! Auka gejlľam dur andro verš.

Oďa samas duj d'ives – ajsi sar debra, kaj paňi odarig džalas. O brišind chudňa te čhordol, amen oďa pes čuľinkerďam, ko sas hono sar. Faďimen, imar na birinahas pro pindre. Nojo, sar imar o brišind preačhila, imar našti ňikhaj gejlľam, bo imar raťi sas, o kham zadžalas a bokhale, te chan amen na sas. Ko amen dela? Ňiko!

Te sas pašes gavoro, ta o čhave ačhonas a phureder romňa chudenas pes, či duj romňa, či trin romňa, ta džanas andro gav. A me, miri daj th'odi cetka gejlľam andre jekh gav, davkerde amen maro, so sas hono gadže. Aľe bandurki na, kaj te peklľamas? Ča kotor maro, so sas. Auka avľam pale andr'oda verš, oďa samas trin d'ives, faďimen, prefadimen!

Paľis ola cetka sas oďa čhavoro, cikno, sas leske auka šov eľta berš. Oďa muľa. Bokhtar. Andr'oda verš muľa. No paľis kerde leske charori, zahrabinde les, ile kaštoro, thode leske kerestocis, avka gejlľam odarig het.

Gejlľam pale andre jekh veršoro, andr'oda verš amen vareso šunahas hunkos. Amen dumindaŋ, že Němci, ola hľidki. Aľe paľis,

kopl. Rom upadl a hezký kus se odvalil. A ruku měl vykloubenou z ramene. Jenomže pak se objevilo letadlo a ti Němci – třináct jich bylo – odjeli na motorkách!

Pak jsme přišli k tomu Romovi (*kterého zastřelili*), byl to bratranec mojí maminky. Všichni začali plakat, holčičku vzali do náručí, pláč a nářek – jako Romové. Němci sice odjeli, ale ohýnek už jsme si tam nerozdělali! Šli jsme hlouběji do lesa.

Tam jsme byli dva dny – taková roklina, tekla tamtudy voda. Začalo lejt a my se jen krčili, jak kdo mohl. Byli jsme zmrzlí, vůbec už jsme nebyli schopni chodit. Když přestalo pršet, nemohli jsme dál, protože byla tma, slunce zapadalo a my byli hladoví, k jídlu jsme neměli nic. Kdo nám co dá? Nikdo nic!

Ještě že poblíž byla nějaká vesnička – tak děti zůstaly a starší ženy se sebraly, dvě nebo tři, a šly do vesnice. Já, moje maminka a ta teta jsme zašly do vesnice a sedláci nám dali chleba, kolik mohli. Brambory ne, kde bysme si je byli upekli? Jenom kus chleba, zkrátka, co měli. Vrátili jsme se do lesa, tam jsme zůstali tři dny, úplně promrzlí!

Ta teta měla maličkého chlapečka, bylo mu tak šest, sedm let. Umřel tam. Hlady. Právě v tom lese umřel. Vykopali mu jámu, zahrabali ho, vzali dřívko, postavili mu křížek a pak jsme odtamtud odešli.

A zase jsme přišli do jednoho lesa a v tom lese jsme uslyšeli nějaký hukot. Mysleli jsme, že jsou to Němci, německé hľidky. Ale jak

sar džahas le dromeħa, le pešnikoha, andro verš – oda Rusos! Automatos leske, čapka les sas odi rusiko, terdol! Phenel rusika pr'amende, že kaj džas. Kaj te terduvas. Amen zaterd'ilam, phure Roma imar džanenas, že majinen te terdon. The oda sas Rusi. Partizana. The andro verdan gadže! A nič amen na kerde ola gadže! Amen bokhale! A jon thovnas jag, aľe ajsi sar zaučhard'i, ta amen oda dine te chan. Kajso baro kotlos tade, bandurki andre čhide, ajso sar gulašis vare-sostar kerde. Amen dine te chan, čaľam. Aľe samas oda ča jekh d'ives, bo imar buter našti uľam. A jekh slugadžis rusiko l'igenda amen ajse štar pandž kilometri! Pešo le veršeha. Avka phenel: „Ma džan kadi sera, bo oda hin but Němci. Ča džan kauka, b'oda nane Němci.“

Paš vareso mostos avľam, avka sar le phure Romenge phenda o Rusos. Sas odoj jekh calo prazno gavoro. Ajso cikno gavoro, paru baraki sas. Aľe sar samas oda, pr'oda drom, di-khas: Nič na kurinel pes le kominendar! A oda sa sas prazno oda gau. Sar vivakimen sas. Gele o romňa pal o gav, ňiko, sa sas zarinkerdo. A te na sas zarimen, ta rozmardo.

Amen bešľam peske paš jekh mostos čino te khiňon, na. Pre jekh agor terdon, maškar o mostos terdon o slugadža! Německa! The pre aver agor, the pr'aki sera! Amen majinďam te džan ole mostoha, b'oda sas Dunajis, či sar pes oda vičinlas. Ž'oda baro paňi sas!² No a kanakes so? Aľe *za chvíľku*, so bešľam,

jsme šľi dál do lesa pešinkou – Rus! Měľ au-tomat, ruskou čepici – stojí tam! Spustil na nás rusky, kam že jdeme. A že máme stát. Staří Romové už věděľi, že mají zůstat stát. Byli tam Rusové. Partyzáni. A ve voze gádžové! A ti gádžové nám nic neuděľali! My měli hlad! A oni rozděľali oheň, takový jako-by zakrytý, a dali nám tam najíst. Obrovský kotel měli, hodili do něj brambory a z něčeho uděľali guláš. Dali nám najíst, najedli jsme se. Ale zůstali jsme tam jenom den, dýľ jsme zůstat nemohli. A jeden ruský voják nás odvedl asi čtyři pět kilometrů! Pěšky lesem. A povídá: „Nechodte tímhle směrem, protože tam je spousta Němců. Jděte tudyhle, tam Němci nejsou.“

Přišli jsme k nějakému mostu, tak jak to řekľ Rus těm starým Romům. A tam byla úplně prázdná vesnice. Taková malá vesnička, pár baráčků. Už jak jsme byli na cestě, koukáme: Z komínů se nekouří! Ve vesnici úplně pusto prázdnó. Asi je evakuovali. Ženy šľy do vesnice, nikde nikdo, všechno pozavírané. A pokud to nebylo zamčené, tak to bylo rozbité.

Usadili jsme se u nějakého mostu, abysme si trochu odpočinuli. Jenomže na jednom konci i uprostřed stojí vojáci! Němci! I na druhém konci, na druhé straně byli! A my chtěli přejít přes most na druhou stranu, byl to určitě Dunaj? nebo jak se to jmenovalo. Velká řeka to byla!² Co teď? A jak tam tak sedíme

2 Podle toho, že se přechajcí Romové dostali za nějaký čas do Žiliny, byla zmíněná řeka nejspíš Váh.

so chuňam te vakeren, imar ola stíhački chudne te bombardinen, te maren. Oda na dikhľanas aňi pro krokos ole thuvestar! Oda džungipen, sa! Paľis, sar imar denašahas, o trasta avka chuľkernas, na dičholas aňi au-ka o svetocis, kaj bombardinenas oda mos-tos kola letadla! O phure Roma phennas, že oda aglicka aľebo americka ola letadla. A amen mukľam oďa kajsa čhajora, sar oda čhavoro! Mukľam oďa te bešen, bisterďam. O trasta čhivkeren pro jepaš kilometros!

Oda kaskeri čhajori sas?

Miri phen. A ča šun! Paľis miri daj phenel: „Joj, od’ačhiľa e čhajori!“ Rovel e daj a me phenav mira dake – a na sas paš mande e čhajori – phenav: „Mamo, adaj hiňi paš mande! Ma daran!“ Bo mra da sas menk ajso ciknoro pro vast. A me phenav: „Adaj e čhaj, adaj, adaj! Ma daran!“

Ta kaj me te merav, th’oj! No me imar na džanľom, so te keren, phenav: imar savoro jekh! Gejľom k’oda mostos, kaj odi čhajori bešelas. A me na dikhás, me na prindžarďom, kaj mukľam la, bo sas thuv. Ta me pal late vriskinav, kaj joj pes te ozvinel ke mande. Oj paľis chudňa te roven, šundom la, pal oda hlasos gejľom, chudňom ola čhajora a denašav laha ke daj: „Mamo, dičhan, adaj hiňi!“ Avka la e daj mandar iľa.

A sar oda bombardinnas, nič na kerde ola Němci, obgejle amen. Aľe but, but Němci! Duminde, že amen podmiňindam, či so! Aľe džanes, že oda o letadla! Andro murša,

a rozvažujeme, co dělat, už tu jsou stíhačky a začaly bombardovat, útočit. Na krok byste neviděli, co bylo kouře! A toho sajrajtu! Když jsme utíkali, lítalo kolem železo, vůbec nebylo vidět boží svět, jak ta letadla bombardovala ten most! Staří Romové říkali, že to byla anglická nebo americká letadla. A my tam nechali takovouhle holčičku jako tenhle chlapec! (*V průběhu rozhovoru přišel vnuk paní Demeterové asi s tříletým synáčkem*). Nechali jsme ji tam sedět, zapomněli jsme na ni. A železo lítalo na půl kilometru!

Čí to byla holčička?

Moje sestra. Ale poslouchej! Vtom maminka povídá: „Jé, holčička tam zůstala!“ Maminka pláče a já povídám mamince – přitom vedle mě ta holčička nebyla – říkám: „Mami, ale vždyť je tady vedle mě! Nebojte se!“ Mamin-ka měla totiž ještě miminko v náruči. A já povídám: „Tady je holka, tady je, nebojte se!“

Ať umřu já i tahleta (*paní Demeterová se zapřísahá na vnučku*)! Já už nevěděla, co mám dělat, povídám si: všechno jedno! Šla jsem k mostu, kde ta holčička seděla. Nebylo vidět, nevěděla jsem přesně, kde jsme ji nechali, protože byl všude kouř. Křičím, aby se mi ozvala. Ona pak začala plakat, já ji uslyšela, šla jsem po hlase, popadla jsem ji a utíkám s ní k mamince: „Mami, podívejte, tady je!“ A tak si ji maminka ode mě vzala.

Jenomže jak tam bombardovali, tak ti Němci neudělali nic jiného, než že nás obklíčili. Spousta Němců! Mysleli si, že snad jsme to podminovali my! Ty ale dobře víš, že to

andro romňa marnas, marnas igen, jekhe
Romeske ruginde andro pindro, phagle les-
ke o pindro. Našti phirelas oda Rom.

The tumen marde?

Man na, muršen *spíš*. Kajse romňen, so vareso
phennas. Zachudne amen. A ole Romes, so
leske phagle o pindro, duj murša les avka
chudne tel e khak. Auka ile amen andre daresi
– me na džanav – ajsi budova sas. Aľe kanakes
oda sas gardisti! Na sas Němci, aľe amaro ni-
pos, amaro slovačiko nipo! A odoj le Romen,
le Romňen – ajse bare ezeren – sa marnas, tre-
pinnas ola gardisti. Ola kale renti sas lende,
vakernas slovačika. A oda ľikernas le muršen
duj d'ives. Aľe kajse kale sas! Marde. Marde
jevalo! On duminde, že amen partizana...

A palis kole Romes, kaj sas leske pindro
phaglo – palis imar na sas ho(d)no te phiren
– a palis geľlam asi ajse *dvacec* kilometre an-
dre aver gav, bo murša les ľidžanas kauka
pro vasta.

On tumen palis mukle ola gardisti te džan?

Ha, mukle. Aľa marde igen le muršen. Oda
duj d'ives ľikerlas. Amen bešahas avka sar
pro heďocis, kaj te dikhas. Amen rovahas pal
o dada. The duje romňen oda mukle, kaj la-
k'odi čhajori muľa, the menk jekha. Amen
rovahas. Te chan – na chaľam duj d'ives nič,
bo na sas so te chan, andro muj te thoven.
Avka jekh romňi th'o čhave, geľlam avka pal
o veš a kola šipki – džanen s'oda? – šerborit-
ki arakhahas pro buroro abo tel o bur, kida-

byla letadla! Mľátili do ľidí, do ženských, do
chlapů, mľátili! Jednoho Roma kopli do no-
hy tak, že mu ji zlomili. Nemohl pak chodit
ten člověk.

Vás taky zbili?

Mě ne, *spíš* chlapy. Anebo ženy, které se ně-
jak ozvaly. Zajali nás. Toho Roma, co mu
zlomili nohu, vzali dva (*naši*) chlapy pod
paždí. Odvedli nás do takové – nevím, co to
bylo za budovu. Jenomže tam byli gardisti!
Ne Němci, ale naši lidi, náš slovenský lid!
A tam zase mľátili Romy, muže, ženy – tisíce
Romů tam zmlátili ti gardisti. Měli na sobě
černé uniformy a mluvili slovensky. Drželi
tam (*naše*) chlapy dva dny. Přišli samá mod-
řina! Tak je zbili. Pro nic za nic! Mysleli, že
jsme partyzáni...

Potom toho Roma, co měl zlomenou no-
hu – vůbec nemohl chodit – šli jsme asi dva-
cet kilometrů do další vesnice a muži ho ne-
sli na rukou.

Ti gardisti vás pak pustili?

Ano, pustili nás. Ale strašně naše muže zbili.
Dva dny to trvalo. A my (*ženy*) jsme seděly
takhle na kopečku a dívaly se, co se děje.
A brečely jsme pro své otce. I dvě ženské si
tam nechali, tu, co jí umřela holčička, a ještě
jednu. A my brečely. Dva dny jsme nejedly,
nebylo co do pusy. A tak jedna žena a děti
jsme se vydaly do lesa a ty šípky – víte, co to
je? – našly jsme na keři nebo pod keřem šíp-
ky, nasbíraly jsme si je do hrsti a tím jsme za-
háněly hlad.

has peske andre burňik, zaľigendām e bokh olestar.

Paľis dikhľam, že imar len mukle avri. Paľis geľľam asi andre trito gav, kajse *dvacec* kilometri džahas, bo trito ďives až dogeľľam oďa. A oďa žadna Němci na sas. Na. Avke imar geľľam pal o gavoro šmelones, chaben chudkerďam, maro, bandurki, sa imar chudkerďam. Ole Romes oďa o čhibalo – igen lačho gadžo sas! – ľigenda andre špitaľa. Sas les graja, thoďa les andro verdan a ľigenda varekhaj andre špitaľa, čaže imar na pametina nav kaj. A amen andre jekh sar šopa, kaj khas, phusa. Oďa kaj te džas savore te soven, dokľa ou pes vizdravinla. O romňa džanas pal o gav, chaben annas andr'odi šopa, avka pro krajos thovnas jag a tavnas te chan o romňa. Imar amenge sas feder. Phusa sas oďa, imar sovahas, te šaj andro phus ispida-has pes!

A oda, so leske sas e musi avrivisard'i?

Leskeri romňi chudňa leske kauk'o vast, a sar čalavkerlas leha, kajso leske sas šuvlo! T'ou na geľľa andre špitaľa, bo daranas, te na o Němci t'aven pre leste. Až avľam Žilinate – pešo – avk'ou geľľa oďa andre špitaľa.

A paľis avľam andre jekh gav a oďa sas ajso terno čha – sar kada – a oda čhavo geľľa andre aver gavoro, že čhingerdoro sas, e cholovori imar! *Ošem* mesace pre leste sas! Geľľa andre aver gav peske varese renti te straden. Avka phenel: „Džav, može mange vareso chudá.“

Pak jsme viděly, že už naše muže pustili. Šli jsme pak asi tak do třetí vesnice, takových dvacet kilometrů jsme šli, protože jsme tam došli až třetího dne. A tam už žádní Němci nebyli. Ne. A tak už jsme tou vesnicí šli směleji, dostali jsme jídlo, chleba, brambory, všechno jsme dostali. A toho Roma (*který měl zlomenou nohu*) jejich starosta – strašně hodný gádžo to byl! – odvezl do nemocnice. Měl konč, naložil ho na vůz a odvezl ho někam do nemocnice, už ani nevím kam. A my jsme zůstali v takové jako stodole, co se dává seno a sláma. Tam že budeme všichni spát, dokud se neuzdraví. Ženské šly po vesnici, přinesly do té stodoly jídlo, na kraji jsme si rozdělali ohýnek a ženy uvařily jídlo. Už nám bylo líp. Byla tam sláma a to se spalo, když jsme se mohli zavrtat do slámy!

A co ten, co měl vykloubenou ruku?

Jeho žena mu tu ruku chytila, a jak mu s ní začala hýbat, měl ji takhle oteklou! Do nemocnice nešel, protože se báli, aby na něj zase nepřišli Němci. Teprve když jsme přišli do Žiliny – pěšky – teprve tam šel do nemocnice.

Potom jsme přišli do jedné vesnice a byl s náma takový mladý chlapec – jako tenhle (*přítomný vnuk*) – a ten chlapec šel do druhé vesnice, protože byl otrhaný, ty kalhotečky! Vždyť už je měl na sobě osm měsíců! Šel do vedlejší vesnice sehnat si nějaké oblečení. Povídá: „Půjdu, možná že někde něco dostanu.“

Chudne les o Němci, livinde les. Avľa o Němcos: „Tu sal partizanos!“ Bo zabarardo sas – amen diline Roma darahas te phenen, že denašas andal o taboris! Ta les livinde.

Mek mišto, hoj na phendan, bo murdardebas tumen savoren.

So me džanav. Auke les livinde. Oda auka sar mire ujcuskero čha. Avka opreder o gav kerde Roma char, avk'ole čhas thodaŋ oďa. Ta mira famil'ijatar igen but! Pal o drom merkernas – či la bokhate, abo o Němci len livinkerde. A jekhgoreder sas ola gardisti. Slovaka!

Pal'is sar avľan khere?

Pal'is chudňam pes Žilinate, andro foros, a oďa sar Červený križos amen iľa. Dine amen andre jekh budova, on amen denas te chan. Imar oďa Němci na sas, imar gele het odari o Němci. Amen oďa samas jekh kurko. Imar aver avnas. Sanas oďa, pomožinnas, denas te chan – džan het! Menk oda Lolo križos delas viganocis, čhivkerde rentici pr'amende. No avka imar avahas khere, gav gavestar, gav gavestar. Peršones.

Keci kurke džanas tumen?

No tak denaštam andral o taboris *únor*, *březen*, ta avľam khere andro červencos. Ta keci džahas? Avahas khere gav gavestar. A imar sar sas pal e vojna, imar džahas rovno le dromeha. Aľe sar o Němci menk sas, ta džahas le veršenca, khatar samas ho(d)no, kaj o gav t'obdžas. Kaj te na chuden amen o Němci.

Jenomže ho chytli Němci a zastřelili ho. Přišel Němec: „Ty jsi partyzán!“ Protože byl celý zarostlý – a my hloupí cikáni jsme se báli říct, že utíkáme z tábora! A tak ho zastřelili.

Možná jste udělali líp, že jste to neřekli, třeba by vás byli postrřileli všechny.

Možná, co já vím. Zastřelili ho. Byl to syn mého strejdy. Nad vesnicí vykopali Romové jámu a tam jsme toho chlapce pohřbili. Z mého příbuzenstva jich strašně moc (*zemřelo*). Umírali po cestě – buď hladu, nebo je Němci postrřileli. Ale ze všeho nejhorší byli gardisti. Slováci!

A jak jste se nakonec dostali domů?

Dostali jsme se do Žiliny, do města, a tam se nás ujal Červený kříž. Dali nás do nějaké budovy, dávali nám tam jíst. Tam už nebyli Němci, Němci už odtamtud odešli. Byli jsme tam týden. A pak už přicházeli další. Přišli jste tam, dali vám najíst, pomohli – a už zase jděte! A ještě nám ten Červený kříž dal šaty, oblékli nás. A pak už jsme šli domů od vesnice k vesnici, od vesnice k vesnici. Pěšky.

Kolik týdnů jste takhle šli?

Z tábora jsme utekli v únoru, v březnu a domů jsme přišli v červenci. Jak dlouho jsme to teda šli? Od vesnice k vesnici. Když už pak bylo po bojích, šli jsme rovnou, přímou cestou. Ale když tam ještě byli Němci, šli jsme lesem, jak se dalo, jenom abysme nějak tu vesnici obešli. Aby nás Němci nechytli.

A paľis chudne oďa mira pheňa. Oj imar muľa, terneder mandar duj berš. Chudne mira pheňa o Němci, kana džalas andro gav, ča chudelas vareso techan, na? A sar la chudne – n’avel e čhajori khere! Oj the ajsi cikňi sas sar me. N’avel khere. A la ľigende pre slugadžiko, kaj o Němci oďa. A miro dad phenel nebožťičenko pre miri daj: „Haň, me mušinav te džan pal e čhaj te roden la, kaj hiňi!“

E daj phenel: „Oj, tu ma dža, Jaňu, džava me. Bo avka romňake može na kerna nič!“

A me phenav: „Mamo, me tuha džav!“ – bo darás la da korkora te muken. „Mamo, me tuha džava. A o dad m’ačhol le čhavenca!“

No e daj phenel: „T’av!“

Džahas maškar o gav, andr’oda gav ajci Němci! Amen na džanahas, že ajci but Němci! O tanki oďa džan, kajse okola panceraki, kola bare, na džanav, sar vičinen pes. Amen oďa pejľam, phučľam, kaj bešel o čhibalo. Bo čirla ča ko čhibalo džahas, te vareso sas. Či o čhibalo džanel, či nane adaj romaňi čhajori.

O čhibalo phenel: „Hin adaj pro komandos jekh čhajori.“ A lake sas imar *šternac roku*, la čhajorake.

No e daj chudňa te roven a phenel: „Džav pal late!“

Oda čhibalo phenel: „Tu ma dža oďa!“ A pre romňi phenel: „De len te chan a mi ačhen adej.“ Th’ou geľľa oďa, pr’oda komandos, a sar anda la čha, avke šuvľi sas! Oj na džanlas te phenen, kaj hiňi, kaj so, no avka marde la. Na sas lake menk aňi *šternac roki*.

A jednou chytli mou sestru. Už umřela, byla o dva roky mladší než já. Němci chytli mou sestru, když šla do vesnice, sháněla něco k jídlu, ne? A když ji chytli – tak holka nejde a nejde! Byla tak malá jako já. Nevrací se. Zavedli ji na tu vojenskou tuhletu, jak tam byli Němci. A můj nebožtíček tatínek povídá naší mamince: „Haň, musím se jít podívat po holce, musím ji najít, kde je!“

Maminka povídá: „Ty, Jaňu, nechod’, půjdu já. Ženské možná nic neudělají!“

A já povídám: „Mami, já jdu s tebou!“ – bála jsem se maminku pustit samotnou. „Já půjdu s tebou, mami, a táta ať zůstane u dětí!“

A maminka povídá: „Tak pojď!“

Šly jsme do vesnice a ve vesnici taková spousta Němců! Nevěděly jsme, že je tam tolik Němců! Tanky tamtudy projížděly, takové pancéřové vozy, ty velké, nevím, jak se to jmenuje. Dostaly jsme se tam a zeptaly se, kde bydlí starosta. Dříve se chodilo jenom za starostou, když se něco stalo. A jestli by starosta nevěděl, jestli tu někde není cikánské děvče.

Starosta povídá: „Nějaká cikánská holčička je na komandu.“ Bylo jí už čtrnáct let, té naší holce.

Maminka se dala do pláče a povídá: „Jdu za ní!“

Starosta povídá: „Ty tam nechod’!“ A na svou ženu: „Dej jim najíst a ať tady zůstanou.“ Na komando šel on, a když holku přivedl, byla takhle oteklá! Nedovedla říct ani, kdo je, co je, tak ji zbili. Nebylo jí ještě ani čtrnáct let.

Akanakes andā la oda čhibalo oďa, la da-ke la diňa a phenel: „Denaš adarig sig, bo kadari džala fronta, te ačhos adaj, paľi tut na mukena. Te dikhena, že džas andro verš, menk goreder pre tute ela.“

Oda sas imar avka pal o dilos. Sikhaďa amenge khatar te džan, na odarig khatar avľam, aľe aver sera. Geľľam, akanakes na džanahas, kaj amare Roma! B'oda aver sera geľľam. Chudňam pal o veš te roden, te gravčinen, te vriskinen – šunde amen, no ta pes paľis zgeľľam ke jekh aver.

Sar oda čhibalo peskera romňake phenďa, kaj amen te del vareso te chan, diňa amen krupa buzostar thudeha a the maro amen diňa. A e daj phenel, že bandurki, te pekas amenge. Avka oj phenel: „Bandurki man nane.“ Že sas, aľe o Němci čhide andre varesi nafta ľebo so. No avka oda maroro andām ke famiľija. Čhuri na sas, ta sakoneske phagľa e daj kotororo, keci oďa sas nipos. Ta sako čhidām andro muj a odoleha samas buter sar duj ďives.

Paľis odarig mušindām te džan het, sar amenge phenda oda čhibalo. Ta geľľam het, pindrangle – a mange o pindro kidelas pes opre. Lemaďom le pindreha ko bar, olestar mange rat džalas, oda džungipen mang'avri geľľa, ola phumba, ajso pindro sas mange, maj kajso baro! Kajso mang'o pindro, na birinavas te džan. Auka das jepaš kilometros on geľle, on mandar bisterde. E famiľija. Me mange bešťom avka paš o buroro a igen man dukhalas. A me na somas ajsi goďer te phe-

Starosta ji přivedl, předal ji mamince a povídá: „Utíkej odsud, pospěš si, protože tudy půjde fronta, a když tu zůstaneš, nepustí tě už dál. A jestli uvidí, že jdeš do lesa, dopadne to s tebou ještě hůř.“

Bylo to takhle už po poledni. Ukázal nám, kudy máme jít – ne tam, odkud jsme přišli, ale na druhou stranu. Šly jsme, jenomže teď jsme nevěděly, kde jsou naši lidi! Protože jsme šly na druhou stranu. Začaly jsme je hledat po lese, brečely jsme, naříkaly – uslyšeli nás, a tak jsme se potom sešli.

A jak starosta řekl své ženě, aby nám dala najíst, tak nám dala kukuřičné kroupy v mléce a taky chleba nám dala. Maminka povídá, jestli by nebyly brambory, že bysme si je upekli. A ona povídá: „Brambory nemám.“ A že prý měla, jenomže Němci je hodili do nějaké nafty nebo do čeho. Tak jsme příbuzným přinesli ten chleba. Nůž jsme neměli, a tak maminka odlomila každému kousek, kolik nás bylo. Každý jsme si strčili do pusy kousek chleba a s tím jsme museli vydržet dva dny.

Pak jsme odtmatud museli odejít, jak nám řekl ten starosta. Tak jsme šli, bosí – a mně se podebrala noha. Zakopla jsem o kámen, začala mi téct krev a všechna ta špína, ten hnis mi vytekl, takže jsem měla takhle velkou (*oteklou*) nohu! Takovouhle nohu jsem měla, nemohla jsem dál. A oni ušli asi půl kilometru a na mě zapomněli. Příbuzní. Sedla jsem si u křoví a strašně mě to bolelo. A já neměla tolik rozumu, abych řekla: „Počkejte na mě, bolí mě noha!“ A teď

nen: „Užaren man, bo dukhal man o pindro!“ A ole dromeha, kaj me bešás – o Němci ole tankenca! A me paš oda buroro bešav!

A on tumen dikhle?

Na dikhle. Ča oda, so palal džalas pre kodi motorka, varesar zadikhľa man, bo paš o drom bešás, paš o buroro. Zaterďiľa la motorkaha a phenel: „So kadaj?“ Že či hľidinav.

A me phenav, že na, že dukhal man o pindro, že naši džav. A že kaj bešav. Že andr'oda gav bešav, so angle mande. Ou phenel: „No, to ne, tu hľidines!“

„Me na hľidinav!“

„Tu partizanos sal, tu hľidines!“ Otočinďa pes, and'a ajses, so džanlas te vakeren. Aľe ou na sas imar Slovakos, sudeťakos sas, šaj uľa kodari pal e Šumava, khatar e Plzňa. Auka vakerlas.

Phenel: „So adaj keres?“

Phenav: „O pindro man dukhal, naši phirav, naši džav andre koda gav.“

„A so tut hin andre koda gav?“

„Ta rodiči hin man.“

On pre mande furt, že me hľidinav, že me genav o motora, kaj le partizanenge te phenav, keci geje motora.

„Tu genehas motora!“

Phenav: „Na, me na džanav aňi, me man andr'oda na achaľuvav!“

Aľe miri daj imar džanlas, že na som oda, kaj bešenas. Phenel: „Kaj hiňi e Erža?“ The miri daj the e tetka avnas angle mande. Auk'o Němci phenen pre lende, kaj te terďon.

tou cestou, co jsem seděla – Němci s tankama! A já u toho křoví sedím!

Uviděli vás?

Neuviděli. Až ten poslední, co jel na motorce, mě zahlídl, protože jsem seděla při cestě u křoví. Zastavil motorku a povídá: „Co tu slídíš?“ Jestli prý hlídkuju.

Já povídám, že ne, že mě bolí noha, že nemůžu chodit. A kde prý bydlím. Já že v támhleté vesnici, co je před náma. On povídá: „Ne, ty tu hlídkuješ!“

„Já nehlídkuju!“

„Ty jsi partyzáňka a hlídkuješ tu!“ Otočil se a přivedl takového, co uměl mluvit. Nebyl to Slovák, byl to nějaký sudeťák ze Šumavy, od Plzně. Tak nějak mluvil.

Povídá: „Co tu děláš?“

Já povídám: „Bolí mě noha, nemůžu chodit, nemůžu dojít támhle do tý vesnice.“

„A co tam v tý vesnici máš?“

„Mám tam rodiče.“

A oni na mě pořád jenom, že hlídkuju a že počítám auta, abych řekla partyzánům, kolik jich projelo.

„Tys tady počítala auta!“

Povídám: „Vždyť já to ani neumím, já takovým věcem vůbec nerozumím!“

A to už si moje maminka všimla, že nejsem tam, co všichni seděli. Povídá: „Kde je Erža?“ A tak mi šla maminka s tetou naproti. Němci na ně, aby zůstaly stát. Zůstaly te-

Zaterďile, hazdne o vasta, phenen, že kadi čhajori – auka sar me – na kerel nič, že o pindro lemaďa.

„Avav pal late,“ phenel e daj.

A oda sudeťákos phenel: „Mukaha len.“ Mukle amen.

E daj phenel: „Kaj ačhiľal?“

Sikhadom lenge o pindro: „Ta dikhen!“

Te na avľahas miri daj the e cetka, ta na džanav, so šaj ulahas, so manca kerdehas! Aľe sar o Němcos dikhľa la da, la cetka – čhingerde, melale – te moren amen na sas kaj, bo jevend, šil, ča jivoreha amen pes morahas – ta mukle amen smirom.

Avľam Svatý Mikulašiste a Svato Mikulašistar imar avahas rovno, rovno khere. Imar žadna Němci na sas. Imar khere chudahas kodi UNRRRA.

Sar avľan khere, arakbľan tumare kherora?

Mire dades lačho sas kher, murinen, miro dad the murňikos sas, the koda kovaľis. No o bla-ki na sas, o vudara, rozmarkerdo sa. O fali sas, thode varesave lepedi. No aľe imar samas pre peskeri phuv! Miro dad nebožťičenko – mi del leske o Del lačhi phuvori – čumidkerlas e phuv! Sar imar avľam ko kher, pre amari dvora, klekinda a modľinlas pes, čumidkerlas e phuv. E čik chudňa avka andro vast – menk mange anglo jakha – auka chudňa e čikori andro vast, ko Deloro pes mangelas a chudňa e phuv te čumidkerel – že avľam khere, že o Del amenge ajso lačhipen diňa.

dy stát, zvedly ruce a povídají, že ta holka – jako já – nic nedělá, jenom se praštila do nohy.

„Já jdu pro ni,“ povídá maminka.

A tak ten sudeťák povídá: „Necháme je.“ A pustili nás.

„Kde jsi zůstala?“ povídá maminka.

Ukázala jsem jim nohu: „Podívejte se!“

Kdyby pro mě maminka s tetou nebyly přišly, tak nevím, co by se stalo, co by se mnou provedli! Ale když Němec viděl maminku a tetu – byly otrhané, špinavé – neměli jsme se kde mýt, protože byla zima, mráz, myli jsme se jenom sněhem – tak nás nechali na pokoji.

Potom jsme přišli do Liptovského Svatého Mikuláše a z Mikuláše už rovnou domů. Nikde už žádní Němci nebyli. A doma jsme dostávali UNRRU.

A když jste se vrátili, našli jste svoje domky celé?

Tatínek měl pěkný domek, zděný, tatínek byl taky zedník i kovář. Akorát okna tam nebyla, dveře, všechno to bylo vytlučené. Ale stěny stály, a tak to zakryli nějakými dekami. No ale byli jsme na své půdě! A můj nebožťíček tatínek – dej mu Pán Bůh lehkou zem – tu naši zem líbal! Když jsme přišli k domku, na náš dvorek, klekl na kolena, modlil se a líbal zemi. Takhle vzal tu hlínu do ruky – ještě dnes to mám před očima – vzal hlínu do ruky, modlil se k Bohu a tu zem líbal – že jsme došli domů, že nám Bůh dopřál tu milost.

| Foto archiv |

Šaj phučav, kaj prindžardan tumare romes?

Andro taboris sas. Ou sas Klekočoustar, sar hin e Michalovca. Ale že oda andro taboris sas, mire phraleha kamarati sas, ta palis avla pal mande. Ta ilom les, bo ou tiš skušindas, taki andr'oda taboris amenca sas berš the ošem mešace.

Tumen les dikhlan andr'oda taboris?

Ha.

A pačinlas pes tumenge?

No, avka na igen. Me phenav: „Apo,“ – bo phenavas mire dadeske „apo“ – „Apo, me les na kamav!“

A miro dad nebožtíčenka phenlas kavka: „Mri čhaj, san but pheňa, murša nane, lebo len murdarkerde avri, av rado, hoj choča tu t'aves spokojno!“

Avke man leha sthodom. Na dine amen solach menk – sas mange šesnac – trin berš

A prosím vás, můžu se zeptat, kde jste se seznámila se svým mužem?

V táboře. Byl z Klekočovců, jak jsou Michalovce. Byl v tom táboře, skamarádil se tam s mým bratrem, a potom tedy přišel za mnou. A já si ho vzala, protože taky dost zkusil, taky byl s náma v tom táboře rok a osm měsíců.

A vy už jste ho v tom táboře viděla?

Ano.

A líbil se vám?

No, ani moc ne. Já povídám: „Apo,“ – já totiž svému tatínkovi říkala „apo“ – „Apo, já ho nechci!“

A můj tatínek nebožtíček povídá: „Holčičko, je vás hodně sester, chlapy v příbuzenstvu nemáme, protože nám je všechny poráždili, buď ráda, že budeš zaopatřená!“

A tak jsem se s ním dala dohromady. Ale svatbu jsme neměli – bylo mi teprve šestnáct

dživahas avka. Sar čirla o Roma. A paľis sas mange imar buter berš, imar dospelerde so-mas, ta avka solachardaŋ.

Šaj mek phučav, keci hin tumen čhave?
Pandž murša sas man a šovto e čhaj.

No a paľis soske avlan pro Čechi?

Buti oďa na sas, auka pre Slovensko, a miro rom furt: „Čechi! Čechi! Čechi!“ Avka avľa peršo ov, arakhľa peske buti Ustende. Andre ceholňa kerelas. Paľi the me avľom pal leste, adaj sam doňeš.

O Gejzas lačhes sikhľolas, gejlja te študinen medicina. Peršo berš imar študindä, aľe varesar iľa peske romňa – koňec! Savore mire čhave lačhes sikhľonas. No chvala Devleske, paľikerav la Panenko Marijake the le Devleske, mire čhavore savore hine lačhe the aľse khnajoro možneder.

– tak jsme tři roky žili jen tak. Jako dříve Romové. Až když pak jsem byla trochu dospělejší, tak jsme se vzali.

Můžu se ještě zeptat, kolik máte dětí?
Pět kluků a šestá je holka.

Proč jste se pak přestěhovali do Čech?

Na Slovensku nebyla práce a můj muž pořád: „Čechy! Čechy! Čechy!“ Nejdřív odjel on, našel si práci v Ústí nad Labem. Pracoval v cihelně. Pak jsem za ním přijela já a jsme tu dodnes.

Gejza (*náš přítel novinář*) se moc dobře učil. Šel studovat medicínu. Vystudoval jeden rok, pak se oženil – a konec! Všichni moji synové se dobře učili. Chvála Bohu, děkuju Panence Marii i Pánubohu, všechny děti mám hodné a taky jsou na tom dost dobře.

Zusammenfassung

Interview mit Alžběta Demeterová über ihre Erlebnisse im Lager in Dubnica n.V.

Ein Slowake aus den ungarisch besetzten Gebieten der zerstückelten Tschechoslowakei warnt die Mutter der Befragten, dass alle Kranken unter dem Vorwand der Heilung erschossen werden sollen. Im Lager selbst erinnert sie sich an brutale Schikane seitens des Wachpersonals. Erst die Russen verhalten sich als Befreier den Internierten gegenüber von März an wieder rücksichtsvoll.

Nach der Freisetzung machen sie eine Periode extremen Hungers, Kälte und die Gefahr von herumstreulende deutsche Soldaten durch, welche im Laufe der Flucht tatsächlich noch vier Fliehende grundlos erschießen. Ein Kind stirbt vor Hunger und Erschöpfung und Hilfe russischer Soldaten erlebt die nicht mehr, die der Gruppe von ihrem Essen abgeben. Unterwegs erleben sie noch Bombenangriffe, ein Kind geht beinahe verloren, slowakische Milizen („Gardisten“) halten sie fest und misshandeln vor allem den männlichen Teil des Flüchtlingszugs. In einem Dorf werden sie unverhältnismäßig herzlich unterstützt, in einem anderen, voll deutscher Soldaten auf dem Rückzug, geht auch noch ihre waghalsige Schwester kurz verloren. Sie selbst wird unterwegs verdächtigt, für die Partisanen zu spionieren.

Nach den ersten Kriegswirren und einem Regenerationsaufenthalt im Flüchtlingslager des Roten Kreuzes absolvieren sie noch einen langen Fußmarsch über leere Landstraßen, vom Vorfrühling bis zum Juli. Ein Jahr und acht Monate war sie interniert, wie auch ihr Mann, den sie dort kennengelernt hat und mit dem sie dann sechs Kinder aufgezogen hat.

Peter Wagner

— Romské letniční hnutí¹ v Čechách a na Moravě: letmý dotyk tématu

1. Obrázek

Kladno, středa 2. prosince 2003, kostel Církve československé husitské v centru města. Po páté hodině odpolední se do kostela začínají trousit první skupinky Romů. Před oltářem zkoušejí své nástroje – klávesy a dvě elektrifikované kytary – členové hudební skupiny, dvě zpěvačky zjišťují, jestli jsou dobře zapojené mikrofony. Současně probíhá ve shromažďovací místnosti pod kostelem zkouška jiné romské skupiny v podobném obsazení. (Zatímco první je z nedalekého Slaného, druhá přijela z Chomutova.) V půl šesté je prostor kostela se sto padesáti místy v lavicích téměř zaplněn, deset minut před šestou jsou plné i uličky, předsíně a kůr. Odhadem tři sta lidí, tři čtvrtiny Romové.

Úderem šesté přichází chomutovská skupina *Tehila*. Zpěvačka se ujišťuje: „Jste všichni, Romové, z tohoto města?“ Obrovská zvuková vlna v odpověď. „My se jmenujeme *Tehila*, to je „chvála“, protože chválíme Boha, že Bůh je dobrý. A první písničku budeme zpívat cigánskou.“

Písnička je „cigánská“ vzhledem k jazyku jen částečně: střídají se v ní totiž části romské a části slovenské.² Zato hudební znaky svůj původ, a hlavně interpretační styl nezaprou: každá část má jednoduchou, výraznou melodii ve svižném tempu, několikrát se opakuje, takže se může připojit i publikum, poslední část (*viz notová transkripce*) se opakuje několikrát ve stále rychlejším tempu, s drobnými melodickými obměnami, bez textu. Skupina je odměněna bouřlivým potleskem, pískáním a voláním. Druhá písnička je pomalá, tentokrát s celým textem v romštině, další pak v češtině nebo slovenštině. Do zpěvu se zapojují všichni čtyři členo-

1 Pro zjednodušení zde užívám převážně pojmu „letniční“ (angl. „Pentecostal“) i pro církve/sbory/hnutí, které se samy označují jako charismatické. Mezi oběma směry jsou sice drobné odchylky v teologii i praxi (*viz níže*), které však nejsou pro základní charakteristiku podstatné.

2 Dvojazyčnost je podle J. Mináče poměrně častým znakem tzv. romských nových duchovních písní na Slovensku. Viz Kováč, M. – Mann, A.: *Boh všetko vidí: Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos publishing, 2003, s. 37-54.

| Romský kazatel z Ostravy |

vé skupiny, někdy zpívají dvojhlase (obvykle muž a žena), někdy si odpovídají, jindy zpívá jen jeden.

Pak uvádí farář romského kazatele z ostravského *Romského křesťanského společenství Radost*. Vysoký temperamentní třicátník mluví o základních křesťanských pravdách: Bůh je tu s námi a miluje nás. Nechává si hlavní myšlenky potvrdit opakováním celého shromáždění (které to s nadšením činí). Vypráví krátké příběhy ze svého života, výská, křičí, skáče...

Desetiminutové kázání končí výzvou, aby se všichni připojili k jeho modlitbě přijetí Ježíše Krista jako svého pána.

Hudební skupina ze Slaného hraje propracovaněji (zpěvačky v secvičeném dvojhlase, klávesy a dvě amplifikované akustické kytary vytvářejí husté předivo doprovodu), zato méně temperamentně; je těžké se k ní připojit. Všechny písně mají české texty: „*Nejvyšší je jméno Tvé*“, „*Otče, Ty jsi Pán*“, „*Milujeme, ač nevidíme*“, „*Na věky bude stát Beránkův svatý trůn*“. Drobné neobratnosti v artikulaci prozrazují, že jde zřejmě o překlad z jiného jazyka, neutrální popové melodie naopak znemožňují určit jejich původ. Příznačné je, že jednotlivé části se – podobně jako u první skupiny – víckrát opakují, někdy se stejnou melodií, jindy se dvě melodicky odlišné části střídají.

Před posledním blokem písní vyzývá kazatel, aby přišli dopředu ti, kdo jsou nemocní; tam se za ně (za tichého hudebního doprovodu kláves) modlí. Lidé se osmělují postupně, ale po pár minutách je vpředu takový shluk, že se k modlitbám připojují i další ostravští Romové a členové hudebních skupin.

Celé shromáždění trvá něco málo přes hodinu.

Literatura o českých a slovenských Romech poměrně stereotypně opakuje, že většina se jich hlásí k římskokatolické církvi, aniž by se do života církve obvykle výrazně aktivněji zapojovala.³ To je do značné míry pravda. Po roce 1989 se však náboženská mapa Čech a Moravy

3 *Romové: Tradice a současnost*. Brno: Moravské zemské muzeum, 1999, s. 66.

změnila: Po celé ČR vzniklo několik desítek takzvaných letničních či charismatických (*viz pozn. 1*) sborů s převahou Romů (pochopitelně vedle mnoha letničních sborů s převážně neromskými příslušníky). Dnes je v Čechách a na Moravě romských letničních věřících několik set – číslo možná nikterak fascinující. Jejich aktivita je ale tak výjimečná a jejich projevy tak nápadné, že jde evidentně o svým způsobem důležitý a cosi vypovídající fenomén.

2. Proč vlastně?

Romské letniční hnutí není žádným českým specifikem, naopak: Kde existují Romové a zároveň křesťanské prostředí, tíhnou k jeho letniční podobě. Nejznámějším příkladem je *Gypsy Evangelical Church* ve Francii (pokud se pozastavujete nad anglickým názvem francouzské církve, setkáte se s vysvětlením příznačným pro mnohá letniční hnutí ve světě, že totiž jejich původ – jako celého letničního hnutí – je v Americe). V té se dnes podle odhadů sdružuje kolem padesáti tisíc francouzských Romů, mezi něž patřil i slavný romský spisovatel Matéo Maximoff. Romské letniční sbory jsou i v Maďarsku (*viz recenze knihy B. R. Langeové v tomto čísle*), v USA a jinde. Proč vlastně? Je zřejmé, že na letniční spiritualitě je něco, co rezonuje s romskou kulturou, jinak řečeno něco pro Romy přitažlivého. Co to je?

3. Co je to letniční hnutí?

Název „letniční“ souvisí s jedním z hlavních židovských svátků – letnicemi (Bible kralická je označuje jako slavnosti žně nebo týdnů), které se slaví padesát dní (odtud původně řecké i jinými jazyky převzaté označení *pentekostos* = padesátý) po Velikonocích. Podle biblické knihy „Skutků apoštolských“ se v ten den *strhl hukot z nebe, jako když se žene prudký víchř, a naplnil celý dům, kde byli* (apoštolové). *A ukázaly se jakoby ohnivé jazyky, rozdělily se a na každém z nich spočinul jeden; všichni byli naplněni Duchem svatým a začali ve vytržení mluvit jinými jazyky, jak jim Duch dával promlouvat.* (Skutky apoštolské 2,2-4.) Podstatným znakem letničních církví je mluva ve vytržení a u církví, které se označují jako „charismatické“, ještě další „dary Ducha svatého“ (řecky *charisma* = dar milosti), například zázračné uzdravování. (1. epištola apoštola Pavla do Korintu 12,1-11.)

Nejnázším způsobem, jak charakterizovat tu kterou víru – nejružnější křesťanské směry nevyjímaje – je kombinace její nauky (která může, ale nemusí mít psanou podobu) a náboženských (a někdy i zdánlivě nenáboženských) praktik. Některý znak příslušející kaž-

dé z těchto dvou sfér přitom může charakterizovat právě jen jednu církev nebo denominaci. Častějším případem je však charakteristika prostřednictvím celé řady znaků, které spolu do značné míry logicky souvisejí.

Pro české prostředí je příznačný poměrně malý počet křesťanských církví (v posledních mnoha desetiletích kolem dvaceti), takže nám chybí zážitek mimořádné mnohotvarosti, který poskytují například církve v Americe.⁴ Na nich je snadněji možné si představit rozpětí spektra jednotlivých aspektů jejich nauky i praktik (a je to ostatně opodstatněné i proto, že letniční církve pocházejí právě z tohoto prostředí).

Kombinace následujících pěti hledisek snad pomůže vytvořit si pokud možno plastickou představu:

| Chomutovská skupina Tehila |

- **Liturgičnost a spontaneita:** Na liturgickém pólu spektra stojí církve s dlouhou tradicí, především pravoslavná a římskokatolická, s propracovaným obřadem mše. Většina církví, které slaví Večeři Páně, si – přinejmenším při této příležitosti – zachovávají alespoň základní pevnou, a tedy liturgickou formu. Na druhém pólu stojí spontánní církve, kde se víceméně udržuje pouze základní půdorys shromáždění, bez fixovaných replik apod. Leckterý projev má ovšem i u neliturgických církví tendenci k stereotypizaci. Odmítání liturgie, resp. důraz na spontaneitu, vychází často z vědomého antiliturgialismu. K malé formalizovanosti náboženských shromáždění přispívá i to, že se v jejich závěru (někdy dokonce i v průběhu, například při hudbě) často jí a pije (sušenky, čaj, káva apod.). K církvím na této straně spektra patří právě církve letniční.

⁴ *The Encyclopedia of American Religions* (1989) uvádí 1.186 církví či náboženských společností v dvaceti čtyřech kategoriích.

- Mimořádně široké spektrum představuje **emocionální nasazení** členů – kazatelů i věřících. Na jeho jedné straně – emocionální neangažovanosti – jsou kupříkladu reformované církve severní Evropy nebo církev pravoslavná, na opačné straně opět církve letniční, v USA také často afroamerické církve. Zatímco u kazatele některé luteránské církve je oceňována jistá disciplinovanost většinou předem připraveného projevu (formální disciplinovanosti kazatelova projevu odpovídá často také věroučná komplikovanost toho, co kazatel sděluje), letniční kazatel mluví obvykle z paměti, směje se, křičí, velmi často opakuje věty, klade otázky, na které shromáždění výkřiky odpovídá, některý hraje pantomimické scénky či tančí... Není jistě překvapivé, že v emocionálně nabitém prostředí hraje důležitou úlohu hudba.
- Výraznou charakteristiku podává také podoba **prostředí pro náboženské obřady**. Na jedné straně jsou církve s budovami výrazně odlišenými pro sakrální účely, které se nijak nepodobají běžným stavbám, jejichž „posvátnost“ je na první pohled zřejmá a jejichž architektura často podporuje senzualitu při obřadech. Také oblečení církevních představitelů (kněží, farářů, kazatelů) je výrazně odlišné od běžného oděvu, často je velmi zdobné. Není jistě divu, že „posvátnost“ prostředí obvykle koreluje s liturgičností církve.

Druhý pól představují církevní společenství, která buď nemají vůbec zvláštní budovy a shromažďují se v pronajatých prostorách, nebo mají „sborové domy“, „modlitebny“ apod., které na první pohled nerozeznáte od běžné zástavby. Uvnitř pak často nejsou ani nejzákladnější symboly víry. Je pochopitelné, že neformálnost prostředí velmi často koresponduje s neformálností náboženského projevu, tj. s neliturgičností a emocionální spontaneitou. Letniční církve jsou převážně blízko tomuto pólu.

- Přestože základ učení všech křesťanských konfesí představuje **Bible**, v její **interpretaci** lze rozepnout velmi širokou škálu – **od konzervativní po liberální** (moderní). Pro konzervativní směry je příznačné těsnější sepětí s biblickým textem, dokonce odmítání toho, o čem není v Bibli řeč. Jako krajní příklad může sloužit církev Amishů v Pennsylvánii, jejíž členové odmítají kupř. elektrinu nebo vozidla poháněná benzínem či naftou. Pro církve blízké konzervativnímu pólu spektra je příznačná vedoucí úloha mužů a významné postavení vedoucího společenství (pastora, kněze, faráře), často s nápadně autoritativním způsobem chování.

Na liberální straně jsou církve aplikující politicky korektní koncepty do teologie (např. v Latinské Americe široce akceptovaná teologie osvobození, v současnosti v některých církvích zvažované sňatky osob stejného pohlaví apod.). V této škále stojí letniční církve blíž konzervativnímu pólu, a zejména ve sborech s převahou romských členů je z jejich strany evidentní úcta k hlavnímu pastorevi.

- **Hudba jako koncert nebo sebevyjádření:** V přístupu k sakrální hudbě se setkáme nejen s velmi odlišnými hudebními projevy (gregoriánský chorál, Bachova Velká mše h-moll, protestantské chorály, spirituály i moderní písně s doprovodem amplifikované kapely s kytarami a bicími), ale také s velmi odlišným přístupem k hudbě, a tudíž s velmi odlišným chápáním významu hudby (jež je jednou z podstatných příčin oné výše zmíněné rozmanitosti).

Na jedné straně stojí pojetí, s jehož krystalickou podobou se setkáme zejména u asijských náboženství (čínská *ja-jüe*, japonské *gagaku* či přednes védských textů), že totiž hudba nebo zhudebněný (posvátný) text je mikroobrazem nadzemské skutečnosti, a je proto nutné jej interpretovat co nejpřesněji. Hudebníci obvykle provádějí skladby, jejichž autorem je někdo jiný, a jejich provedení lze hodnotit (mimo jiné) podle toho, jak blízko se drží autorova záměru.

Na opačném konci spektra je hudba chápána jako prostředek vlastního duchovního resp. emocionálního vyjádření. Hudebníci hrají obvykle vlastní nebo anonymní skladby, které jsou často všeobecně známé, a ostatní přítomní se mohou připojit k jejich interpretaci. To pochopitelně souvisí i s relativní textovou a hudební jednoduchostí, a tedy obecnou hudební přístupností. Letniční církve, v jejichž spiritualitě hraje hudba podstatnou úlohu, stojí výrazně na tomto konci spektra.

4. Konvergence romských a letničních hodnot

Na základě uvedených pěti charakteristických bodů je snad možné hledat to, co rezonuje s podstatnými znaky romské kultury (a vytvořit tak několik pracovních hypotéz, jejichž ověřování se může věnovat tým vědců v příštích několika letech):

- Romům vyhovuje a odpovídá **spontaneita a emocionalita letničního projevu**. Do kázání nejenže mohou zasahovat aklamacemi typu *Amen, Aleluja, Bohu díky* apod., ale jsou k tomu dokonce kazatelem často vybízeni otázkami *Nemám pravdu?* Jde o obdobnou situaci jako při tradičních vyprávěních či jiných orálních příležitostech. Zatímco účast v liturgické (tj. do značné míry formalizované) bohoslužbě vyžaduje znalost liturgie, a tedy velmi ztěžuje zapojení těch, kdo ji neznají, letniční typ bohoslužby žádné podobné znalosti nevyžaduje, kdokoli může být hned naplno aktivním účastníkem.

Rovněž projev kazatelů letničních církví mívá mnoho znaků typických pro romskou kulturu: improvizaci, emocionalitu, opakování podstatných formulací, spoluúčast posluchačů...

- Nezpochybnitelná pozice pastora souvisí s **přijímáním autority výrazných osobností** – podobná pozice jako např. pozice *paramisara* (vypravěče) při formalizovaných sešlostech *pro paramisa* (vyprávění příběhů). Pastor/kazatel není pouze ten, kdo tlumočí Boží slovo, ale i ten, kdo vysvětluje jeho aplikaci v běžném životě: Jaká je hierarchie v rodině, jaký způsob oblečení je vhodný, někdy i jaké písně se mají či nemají zpívat, jak má mládež trávit čas...
- Dalším konvergentním znakem je **neformálnost prostředí**: Tak jako se *bašaviben* (hraní, hudba) nebo vyprávění pohádek odehrává doma, má i prostředí letničních shromáždění se setkáváním přátel a známých, jídlem, pitím a hudbou do značné míry rodinnou atmosféru. K praktikám letničních církví patří také „skupinky biblického studia“, při nichž se schází vždy jen několik (obvykle 6 – 12) členů církve v některé domácnosti. Tam je intimní charakter, spojený s letniční spiritualitou, ještě nápadnější.
- Podstatným znakem letničních církví je **důraz na hudbu**, a zejména její chápání jako **prostředku vyjádření vlastního stavu** (na rozdíl od „koncertního“ pojetí hudby ve více formalizovaných církvích). A protože je hudba jedním ze základních prostředků romské identity, je tento rys možná nejdůležitější (a bezpochyby stojí za podrobnější prozkoumání).

K oblibě letničního hnutí mezi Romy zřejmě přispívají i další znaky, například letniční teologie (důraz na základní prožité pravdy) či způsob evangelizace (jakási propagace akce, jež se obvykle koná na veřejném prostranství s podstatným podílem živé hudby).

5. Kde všude – některé body na náboženské mapě Čech a Moravy⁵

Letniční hnutí není v ČR soustředěno do jedné církve, nýbrž prochází napříč církvemi. U některých církví však patří k jejich „podstatě“ (Apoštolská církev, Křesťanské společenství, Slo-

⁵ Jak již řečeno, o zapojení Romů do českých církví bylo publikováno jen málo. Následující údaje vycházejí kromě vlastních zkušeností z dotazníkového průzkumu Ekumenické rady církví, jehož výsledky i některé další informace mi laskavě poskytla paní R. Černá, dále ze *Života víry* 9/2002 a 11/2003 a z Romské křesťanské konference, konané v Praze 24. 5. 2003.

⁶ Ptáme-li se v českých církvích po zapojení Romů, dostáváme zpravidla dva různé údaje: první o tom, co dělá církev pro Romy (kroužky pro děti, rozdávání vánočních dárků apod.), druhý o tom, jestli se Romové účastní vlastního náboženského života (bohoslužeb, shromáždění, biblického studia...). Vzhledem k tomu, že cílem tohoto textu je zamyšlení nad romskou spiritualitou, vztahuje se následující přehled pouze k údajům druhé skupiny.

| Záběr ze shromáždění |

vo života, část Jednoty bratrské, část Evangelické církve metodistické a mnohé nezávislé sbory), zatímco v některých církvích existují jen ojedinělé sbory s letničními prvky.

Při pokusu zanést do náboženské mapy Čech a Moravy církve/sbory, kde se shromažďuje větší počet Romů k bohoslužbám/shromážděním,⁷ vycházím hlavně z ankety, kterou iniciovala Ekumenická rada církví. Ta sdružuje tradiční nekatolické církve v ČR a nijak

nezdůrazňuje letniční/charismatickou orientaci. O to zajímavější (a důvěryhodnější) je zjištění, že naprostá většina z těchto sborů – s výjimkou rokycanské pravoslavné církve a brněnského centra Armády spásy – je alespoň do jisté míry ovlivněno letniční spiritualitou.

- * **Pravoslavná církev** má v **Rokycanech** prvního romského kazatele – Davida Dudáše,⁸ bohoslužeb se tu účastní několik desítek lidí;
- * **Armáda spásy** Brno, středisko *Dživipen*, jehož mnozí členové ale v druhé polovině roku 2003 přešli do Bratrské jednoty baptistů;
- * **Českobratrská církev evangelická**, charismaticky orientovaný a ze zahraničí podporovaný sbor v Chebu (podle dotazníku se tu schází 20 dospělých a 15 dětí);
- * **Jednota bratrská** Hejnice (již několik let existující sbor specifický svým smíšeným charakterem), Nýrsko, Dolní Podhůří;
- * **Apoštolská církev** Chomutov, Orlová;
- * **Křesťanské společenství** Krupka;
- * **Slovo života** Jirno, České Budějovice;
- * **Nedenominační sbory**⁹ *Ekklesia* Jihlava, *Filadelfie* Krnov, *Penuel* Plzeň (vede Korejec Sang

⁷ K charakteristice života převážně romských sborů patří ovšem i jejich jednak institucionální, jednak členská proměnlivost, a proto nemusejí údaje staré několik měsíců již platit.

⁸ Bratr výtvarníka Damiána Dudáše, viz *Romano džaniben* 3-4/1999.

⁹ Jako nedenominační označuji ty sbory, které nemají přímé organizační vazby na jiné sbory se stejným názvem. Zatímco např. v USA je tento typ církve velmi častý, u nás vznikly první nedenominační sbory teprve po r. 1989. Nejčastěji mají letniční či charismatický charakter.

Hee Nam), *Romské křesťanské společenství Radost* Ostrava (vzniklo na základě misie z USA), *Světlo života* Slaný (výrazně charismatický sbor, vede Nigerijec Festus Nsoha), *Triumfální centrum víry* Praha, *Nové začátky* Praha.

(2) Najekvar avlas jek báro tsinkos kathar o devel, har varehavi bári balval, he pherdas savoro kher kaj bešenas. (3) Sikade pes lenge duvár čiba har jag, he bešte pre sako lendar. (4) He ehas savore pherde mire Devleskere Vód'eha, he ľile te vakeren avre čhibentsa, har e Vod'i lenge diñas te šaj vakeren.

Překlad do západoslovenského dialektu romštiny, překladatel neuveden,

podle ústního sdělení Antonín Daniel,

jeden z prvních vysokoškolsky vzdělaných Romů

O Keriben pal e Devleskere Bičhade

Praha 1936

(2) Pre jekhwareste pes diňa anglal baro hermišagos andal o Upripen, sar te phurdňa-has zoraľi balvaj, u demaďa andre andro kher, kaj esas o džene. (3) Akor pen lenge sikhade sar kana jagale čiba, ulaďile u pre sakodženo bešta jekh. (4) Savore ačhile pherde la Svatona Vod'aha u dine te vakerel avre čhibenca, avka sar e Svato Vod'i len ľidžalas.

Překlad do východoslovenského dialektu romštiny, PhDr. Vlado Oláh

Pal oda, so kerenas le Devleskere Bičhade

Praha 2000

(2) Strazo avilo andal o čerik jekh bašimos sar jekh balval buntuimaski, ai vo pherdias sa o kher kai von bešenas. (3) Šiba jekh fialo sar šiba jagake, sikadile lenge, ulade jekh avriatar, ai thode-pe pe sako ande lende. (4) Ai von pherdile sa o Svinto Duxo, ai von thode pe te den duma pe le kaver šiba, sar o Duxo dias len te den duma.

Překlad do kalderašského dialektu, Mateo Maximoff

Le Apostoli ai so kerde

Paříž 1995

autoři fotografií: Josef Seifert a Zuzana Jurková

Zusammenfassung

Zuzana Jurková: Die Pfingstlerbewegung unter den Roma – ein flüchtiger Blick auf das Thema.

In Kladno in der Nähe von Prag fand ein von einem Roma-Prediger geführter Gottesdienst statt. Zwei Roma-Bands aus anderen Landesteilen stellten mit ihren geistlichen Liedern auf Romanes, Tschechisch und Slowakisch den essentiellen musikalischen Hintergrund. Religiöse Bewegungen dieser Art, die sich selbst als Pfingstler oder Charismatiker bezeichnen, werden im Text als „Pfingstler“ zusammengefasst. Bewegungen dieser Art, die ihren Ursprung in den USA haben, ziehen vor allem in christlichen Ländern über Erwartung viele Roma an.

Diese Bewegungen haben eine minimale Liturgie, ein höchst emotionales Auftreten des Predigers und entsprechende Reaktionen der Gläubigen, die Absenz geistlicher Symbolik am Versammlungsort, eine konservative Haltung der Bibel und kirchlichen Vertretern gegenüber sowie das Begreifen der Musik als Ausdruck der Selbstäußerung ohne festgelegte ritualisierte Form und damit jedermann zugänglich gemeinsam.

Die Religion steht den Roma damit in einigem sehr nahe, und zwar in deren Spontaneität und Emotionalität, im Respekt vor Autorität, in der familiären Einbettung und in der Bedeutung der Musik als Ausdrucksmittel innerer Emotionalität. Letzteres ist als Identitätsträger der Roma besonders bedeutsam für das Verständnis des Erfolgs der Pfingstlerbewegung und vergleichbarer religiöser Gruppierungen.

Informationen über Aktivitäten dieser Bewegungen sind schwer zu beschaffen, vereinzelt sind Anlaufstellen bekannt.

Peter Wagner

— Roma andre Francia

Anglo šov čhon avlōm andre Francia te sikhľol etnologia pre Univerzita Paul Valery andro Montpellier. Igen kamás te dikhel le Romen, aľe ňikas pre ulica na prindžarás, o nipi hine barsave u hin phares te prindžarel, ko hin Rom u ko na.

Andre škola sas jekh gadži, savi kerelas sikhad'i buťi pal o Roma. Vakeravas laha u phučľom, či man lela peha ko Roma, bo bi kamás te dikhel, sar dživen, bo len ňikhaj na dikhľom, ča sar džavas le autobusiha, dikľom le Romen paš o droma. Phenda mange, hoj ela mištes te džava laha. Sgeľam pes 19:30 andre škola, sas mange d'ivno, soske avke nasig, sikra daravas.

O Roma na dživen pre jekh than u phirkeren le karavanenca pal o južno Francija the andre Špaňelsko. Pre južno Francija bešen but Roma – andro Montpellier, Avignon, Lunel, Marseille, Carcassonne u mek pr'aver thana. Maj savore kala Roma hine andral o Špaňelsko.

But Roma dživen paš o baro drom andro foros Montpellier. Hin len peskero gavoro, savo pes vičinel e Luna, the mek peskeri khangeri. Džahas vaj deš minuti le bare dromeħa. Imar pal o drom dičholas o romano gavoro. Sgeľam le dromestar. Sas odoj das šel karavani u jekh baro kher – e khangeri. Prindžardom varesave čhajan u jon amen vičinde andro kher. Lengeri famelija odoj bešel calo berš, imar na phirkeren le karavanenca, aľe ikerel e khangeri. Vakerevas lengera daha, imar phuredera romňaha. Sar avľam andre, ta ča amendar phučľas, či paťas le Devles. O čhaja amendar phučenas, keci amenge berš u či amen hin roma. Phučhavas la romňatar, sar dživen, či džanenen romanes. Phenda amenge, hoj vareko kerel buťi, vareko ča chudel o socijalna davki. Romanes – avka sar me – na džanenenas. Vakerenas abo avra čhibaha – francuzika, špaňelski abo varesava avra romaňa čhibaha, aľe igen zorales.

Phučľom tiž, či bašaven zabavi, či khelen, so avka keren. Phende, hoj bašaven ča pro religiozna sgejľipena. Jon pal'is mandar phučenas, či amare romňija džanen te genel le varestestar.

Sas imar sas ochto ori u o Roma pes sdžanas andre khangeri. Avle the o Roma avrekhatar le motorenca. E khangeri hin ajso parno kher cikne lole blakenca, andre hin pherdo

Ilustrační foto z anotované publikace *Zigeuners in Nederland*

Ilustrační foto z anotované publikace Zigeuners in Nederlands

stolki u anglal e kazatelňa le kerestoha the o organos. Imar sas andre vaj ochtovardeš Roma: džuvľa bešenás džuvľenca, murša muršenca. O rašaj sas Rom andral kada gav. Bešľom mange palal u sledinavas, so pes odoj ačhela. Vakeravas le čhavorenca the le romňijenca, phučľom lendar, či džanen romanes, u savore phende, hoj na. O čhavore – the kajse, so lenge sas dešuduj berš- mandar furt ča phučenás, či paťav le Devles! Ačhiľom ibaj diliňi, hoj mandar phučen kajse cikne čhavore!

Paľis mange bešľom la rakľoraha paš kale čhavore, bo imar o rašaj vakerelas. Dikhľom odoj elektricko piano the mikrofonu, ta phenás mange: „Mištes, o čhave bašavena romanes!“ Aľe na, on vakerenas u giľavenas ča francuzika. O rašaj vakerelas, sar te dživel, hoj kampil pes te modľinel u te vakerel le Devleha. Paľis len vičinkerlas, kaj te aven anglal u kaj te phenen, sar prindžarde le Devles.

Avľas te vakerel jekh terno čhavo u mek jekh terneder čhaj – u me našťi paťavas, hoj kajse terne manuša šaj avke paťan le Devles! Vakerenas, sar lenge o Del pomožinel andro dživipen a sar len sastarel. Vareko avľas u giľavelas pal o Del. Andr'oda o rašaj zavičinda: „Romale, modľinen tumen!“ O romňija ľile o khosne pro šere u avke pes sako cichones modľinenas. Vareko vakerelas zorales, rovelas a vičinkerlas: „Amen! Amen!“ Ole cikne čhavore igen but rovenas u me sikra daravas, so lenca ela. Daravas, hoj šaj pes dochuden andro tranzos, u chavas chol'i pro Roma, hoj ňiko lenge na phenda, mi preachen. O čhavore šaj odpele, aľe jon ča phenenas, hoj lenca vakerel o Del. Somas igen cholardi, hoj mukhen kajse cikne čhavoren pes avka te modľinel. Oda hin až igen zoralo paťaben! Varesavi romňi aňi na vakerelas, ča vičinkerlas varesave slabiki, chudelas peske pro šero khosno. Savore vičinkernas „amen“ u „haleľuja“. O rašaj mek ke lende vakerlas, genelas andral e Bibla a vičinkerlas: „O Del hin amenca adaj u kamel amenca te vakerel!“ Sar dovakerďa, savore ušťile u modľinenas pes. Paľis pes rozgele, ča o rašaj mek phenda, kana hin aver sgejlipen. Avka pes sdžan sako ftorkos, štvartkos u sombat. Kurke pes bolen andro paňi. Jon phenen, hoj boldo šaj jel ča ajso manuš, savo hino pripravimen, ta pherdo čhavore hin bibolde. Bolen les, až sar hine phureder.

Paľis mek vakeravas sikra le Romenca u phučas, či džanen romanes, aľe ňiko na džanelas. Ča jekhvar prindžardom jekha phura romňa, savi džanelas romanes. Lake achal'ľilom savoro. Kala romňa prindžardom mira kamradkaha paš e bota *Carrefour*. Sas odoj vaj ochto karavani. Sar len odoj dikhľom, avľom ke lende u vakerás lenca frnacuzika, aľe paľis lendar phučľom, či džanen romanes. Achalonas mange! Avľom ke phuri romňi, so tavelas vareso te chal, aver romňi peske thovelas o šero u mek aver figinkerlas o gada. Sas imar šil, bo sas imar oktobris, u jon peske avke avri taven u thoven o bala! Somas igen prekvapimen. Vakarás la phura romňaha, phučas latar, khatar hine, u joj mange phenda, hoj len hin khera andre Španělsko. Avke phirkeren džhi hin tato – phiren pal e famel'ija, sdžan pes pro naboženska sgejl'i-

pena, sako berš džan andro Les-Saintes-Maries-de-la-Mer, kaj hin e Ka'i Sara. Ke late pes odoj modlinen u lidžan la andro baro pa'ni, andro moros. Sar hin imar andro moros, ta savore džene pes džan te thovel, kaj te aven bachtale the saste. E rom'ni mange mek phendas, hoj odoj dživen imar saranda berš (oj phenda štarvardeš). Lengere dada the daja dživenas andre Italia, andre Němciko the mek pro Čechi, a'e savore mule andro mariben. Tiž amendar phučelas, či pa'as le Devles. Jon ča dživen pa'abnaha. Me lendar phučás, sostar dživen, u do-džanlom pes, hoj dživen socijalnone davkendar, čoribnastar, ča vareko kerel bu'fi, a'e na but. Nekbuter keren stavebna bu'fa, pira, košara u o rom'niija siven. O čhavore andro školi na phiren, bo jon but phirkeren. Pre jara pes mukhen andro svetos u ča andro oktobris aven pre peskere thana nebo khera. Avlas odoj jekh terno Rom u jov man kamelas te thovel rom'ňake pal peskero phral. Mušindom te phenel, hoj som soľachard'i, u te bi man avelas aver Rom, ta bi man miro rom murdarelas. Pa'alas mange, a'e th' avka geľam feder het.

Kavke varesar dživen o Roma andre Francija! Sakoneske bi prajinavas te dikhel, sar odoj o Roma dživen, bo pro Čechi o Roma a'ni na džanen, sar hin le Romenge pro Zapados. Hin phares te phenel, či lenge odoj feder, či goreder. Jon peske dživen peskero dživipen u ňiko lenge nič na phenel, a'e hine thode pre sera le gadžendar. Len hin lengero svetos, nane sikhade, na keren bu'fa, na bešen le gadženca. Dživen čačikano romano dživipen.

— Cikánské skupiny v Súdánu

Domové bývají označováni jako Cikáni středního východu – *Middle Eastern Gypsies* (Matras 2000: 49). Jde o skupiny populace indického původu, hovořící dialekty domarštiny, jejichž existence je prokázána v oblastech Asie (v Libanonu, Sýrii, Izraeli, Palestině, Jordánsku, Iráku, Ázerbajdžánu), méně spolehlivé jsou prameny o domských skupinách v severní Africe (v Egyptě, Libyi, Tunisku, Alžírsku, Maroku) a přilehlých oblastech (v Súdánu, Čadu). O vztahu Domů k evropským Romům vypovídá samotné etnonymum Dom, které stejně tak jako slovo Rom a Lom (etnonymum arménských Cikánů) má původ v džátínymu *dom*, označující indickou kastu, z níž snad mohli vzejít prapředkové dnešních Romů, Lomů, resp. Domů.¹ Také tradiční profese Domů a Romů vykazují celou řadu podobností. K jejich hlavním aktivitám patřila práce s kovem, hudební a taneční produkce, u žen bylo časté žebrání a hádání z ruky (Matras 2000: 49-50; Holmes 2002: 3-4). Přesto však zůstává otázka bližší příbuznosti Romů a Domů nezodpovězena.²

Stejně tak je doposud nedostatečně popsána situace cikánských³ skupin v severních oblastech Afriky a jejich umístění a vztahy k romskému a domskému etniku.

Súdánská republika je rozlohou největší zemí Afriky. Na více než 2,5 milionech km² žije asi 30 milionů obyvatel, příslušníků stovek národnostních skupin, mluvčích více než stovky jazyků. V této národnostně bohaté mozaice představují cikánské skupiny pouze nepatrný, ale velmi zajímavý článek. O jejich životě a historii se ví jen málo, k čemuž přispívá řada

1 „U všech [*rom, lom, dom*] lze prokázat jasnou fonetickou souvislost se mundským výrazem *domba* a s moderním indickým výrazem *dom* nebo *dum*... Je dost pravděpodobné, že Domové tvořili přinejmenším jádro skupiny nebo skupin, které později z Indie migrovaly.“ (Fraser 1997: 25). O domských skupinách v Indii též Hübschmannová (1997: 11-27); indické cerebrální hlásky označujeme podtržením. U přepisu arabských výrazů užíváme zjednodušenou podobu bez odborných diakritik; přepis odpovídá české abecedě a postihuje alespoň přibližně znění cizích fonetických specifik. Viz Kostić (1997: 28-33).

2 „*My hypothesis is that the Dom spent some time in Persia and their name became the common word for other peoples of Indian origin to describe themselves, just as the Arabs called them all Zott*“ (Kenrick 1993: 37).

3 Označení Cikán/cikánský zde používám jako zastřešující termín jak pro asijské Domy a evropské Romy, tak i pro skupiny, které s těmito skupinami vykazují určité podobnosti, aniž by příbuznost byla prozatím prokázána, pokud vůbec kdy bude.

faktorů. Historický vývoj dnešního Súdánu⁴ byl velmi dramatický, spojený s nepřetržitým mocenským tlakem Egypta ze severu, ať již pod egyptskou, od 7. století arabskou, v pozdějších stoletích tureckou, resp. osmanskou nadvládou, kterou vystřídala na přelomu 19. a 20. století okupace britská. Po celou tu dobu představoval Súdán pro svého severního hegemonu především významný zdroj otroků. Tím vyvolané posuny etnických skupin, případně jejich překrývání, spojené s celou řadou etnických mimiker u sociálně stigmatizovaných skupin, včetně cikánských,⁵ vedly k častým změnám etnické mapy, kdy je obtížné stanovit původ určité skupiny a její historické vztahy k okolním národům. K systematickému výzkumu nepřispívá ani nestabilní politická situace a občanská válka, která zemi sužuje s kratšími či delšími přestávkami téměř od získání nezávislosti v roce 1956.

Narozdíl od Evropy se tak objevují Cikáni v národnostně a kulturně pestrém prostředí, které si je těchto rozdílů vědomo. Již od 9.st., od prvního příchodu Arabů, se stala přesná kategorizace obyvatelstva podle vzhledu a původu běžnou. S každou kategorií je spojena určitá barva, jejíž „oceňování“ se různí, a to podle etnické příslušnosti. Cikáni jsou některými černošskými populacemi vnímáni jako „...*kränklich und nicht gar gebacken* (nedomrlí a nedopečení)“ (Streck 1996:14), ačkoliv u nich samotných převažuje pocit hrdosti a prestiže nad svou „bledou“ barvou, připomínkou původu z jakési mytické země, která je spojuje v jedné kategorii s Evropany (včetně Turků) a některými Araby (Streck 1996: 16).

Hypotézy migrace z Egypta⁶

Cikáni se do oblasti Súdánu dostali z území Egypta. Existují tři hypotézy migrace (Streck 1996). V prvním případě snad mohlo jít o doprovodné skupiny egyptské armády.⁷ Osmanští Turci ovládali střední tok Nilu již od poloviny 16. století a roku 1821 vyslali vojenskou expe-

⁴ Súdánem se původně označovalo území přilehající z jižní strany k Sahaře, táhnoucí se přes celý kontinent od východu k západu, na jihu ohraničené okrajem deštného pralesa.

⁵ Podobné praktiky jsou běžné i u domských skupin v Egyptě, které popírají svůj pravý původ a vydávají se za Egyptany, Palestince či Araby (Holmes 2002: 2) a v Jordánsku, kde Domové odmítají přiznat znalost domarštiny (Williams 2003: 4).

⁶ Při popisu cikánských skupin v Súdánu narážíme na omezené zdroje. Jedinou obsáhlejší studii, z níž zde vycházíme, je monografie B. Strecka (Streck 1996) o Halabech v Súdánu. Dále vyšlo menší množství prací o Cikánech, resp. o Domech v některých oblastech severní Afriky, jež ale mají velmi kolísavou úroveň.

⁷ Egypt byl v tomto období součástí Osmanské říše, nejvyšší političtí a vojenští představitelé země nebyli etničtí Egyptané, pocházeli z různých oblastí říše (například chedív Muhammad Alí z Albánie) a dorozumívali se turecky. Šlo tedy spíše o tureckou expanzi do Súdánu (Ade Ajayi 1998: 140), i když ta probíhala již v době slavic emancipačních snah vládců Egypta.

dici i do dnešního Súdánu.⁸ Jak bylo zvykem v orientálních armádách,⁹ jejich etnické složení bylo velmi pestré¹⁰ a doprovázely je početné skupiny pomocníků, někdy přesahující i vlastní vojsko (vyšší důstojník mohl mít až 500 otroků nebo členů služebnictva). Někdo se musel starat o drobné opravy zbraní¹¹, ale také o koně a v neposlední řadě o veselou mysl, kulturní vyžití a pohodlí vojáků. Ačkoliv se záznamy o těchto doprovodných skupinách nezmiňují (nebyly přímo začleněny do systému armády), hlavní silou zmiňované vojenské výpravy byla koňmi tažená kovová děla,¹² která údržbu kovářského charakteru vyžadovala.

Druhá hypotéza umisťuje příchod Cikánů do následujících desetiletí. Vychází ze společenských a politických změn v Egyptě v 19.st. Myšlenky na samostatný stát, ať už v rámci Osmanské říše, nebo zcela nezávislý, vedly vládce Egypta k řadě reforem (Ade Ajayi 1998: 131). Roku 1824 byla v Egyptě zavedena branná povinnost¹³ a roku 1847 představen nový systém daní, spojený s politikou sedentarizace, což mohlo mít za následek migraci domských skupin proti proudu Nilu (Streck 1996: 36). Zvláště když již zmiňované tažení cestu značně usnadnilo – „pročistilo“.¹⁴ K tomu správní síť nebyla dosud koncentrovaná a nefungovala tak efektivně jako v Egyptě (Ade Ajayi 1998: 148). To itinerantním skupinám život usnadňovalo.

Třetí hypotéza vychází ze skutečnosti, že se při rozvoji nové provincie náhle objevila celá řada příležitostí k obživě spjatých se zpracováním kovu.¹⁵

Jediné, co se dá s určitou jistotou na základě dochovaných záznamů¹⁶ tvrdit, je to, že

8 Ten byl oslaben dynastickými spory a v podstatě bez jakékoliv politické jednoty, proto velmi snadno podlehl (Ade Ajayi 1998: 140).

9 „...ne nadarmo se ale o těchto [džátských a rádzputských] válečnicích říká, že jejich tábory doprovázelo velké množství trénu, kteří sloužili jako kováři, věštcí, komedianti atd...“ (Fraser 1998: 27).

10 Již od 16. století byli i evropští Romové součástí turecké armády, i když početně nepříliš významnou (Halliday 1922: 170-1).

11 O Cikánech jako o výrobcích či správkářích zbraní a střeliva pro tureckou armádu, resp. o cikánských „armádních“ hudebnících, se zmiňuje též Fraser (Fraser 1998: 150).

12 Dodnes je jedním z apelativ pro Halaby ‚dělostřelec/kanonýr‘ (ar. *túbdžít*).

13 Orální tradice kordofánských Halabů zmiňuje, jak matky usekávaly ukazováčky dětem, aby nebyly schopny vojenské služby (Streck 1996: 34).

14 „...the Turkish conquest opened up the country to foreign visitors who came as travellers, traders and missionaries, as well as experts, consultants and employees of the administration“ (Ade Ajayi 1998: 374-5).

15 Přestože byla turecká invaze do Egypta nepříliš úspěšná a rozhodně si nekladla za cíl rozvoj dobytého území, zanechala významné stopy v modernizaci Súdánu. Do země byly zavedeny parní lodě, střelné zbraně a telegraf, a do té doby politicky nejednotné území bylo sjednoceno a vytvořilo jádro současné podoby (Ade Ajayi 1998: 147).

16 Psané záznamy o cikánských skupinách v osmánském Súdánu jsou pouze dvě, a to z druhé poloviny 19.st. Guillaume Lejean zmiňuje ‚des vagabondes et des Bohémiens‘ v okolí Chartúmu, jejichž profesí bylo kovářství. U žen uvádí předpovídání budoucnosti a prostituci. Druhá zmínka je z pera lékaře Roberta W. Felkina, který roku 1879 cestoval Dárfúrem a Kordofánem (súdánské provincie), kde viděl „dvě cikánské osady a jednu

Cikáni patřili k tureckému Súdánu, i když není jisté, zda přišli již s vojenskou invazí nebo až v pozdějších letech, kdy unikali před rostoucím tlakem turecko-egyptské administrativy.¹⁷ O tom, zda byli Cikáni v Súdánu již před příchodem osmanských vojsk, nejsou k dispozici žádné záznamy, a to ani primárního, ani sekundárního charakteru.

Druhou polovinu 19.st. v Súdánu charakterizují narůstající nepokoje a silná nevraživost vůči turecko-egyptské administrativě; především jižnější oblasti vykazovaly silnou rezistenci.¹⁸ Nevole vůči severním okupantům vyústila v podobě nábožensko-sociálního hnutí, které vstoupilo do dějin pod názvem mahdistické povstání. Po jeho vypuknutí v roce 1881 volila část „světlych“ cizinců návrat do Egypta. Cikánské skupiny se vydaly směrem jižním, do oblasti centrálního Súdánu (Streck 1996:38). A přestože průmysl rapidně upadal, pro kováře bylo i nadále práce dostatek.¹⁹

Ani orální tradice nám ohledně původu příliš nepomůže. Jako projev etnických mimiker je odkazováno k mytickým oblastem původu, k Západu,²⁰ k Jemenu nebo k jižní Arábii.²¹ To svědčí o vyšším statusu muslimů a prestiži tradičních muslimských oblastí, než o skutečné pravlasti súdánských Cikánů. U všech skupin se tradice shoduje pouze ve dvou bodech: v povědomí o příchodu z Egypta po řece Nilu a o mohutnosti migrace. Ta neměla probíhat v rámci celých kmenů, ale v širších rodinách (Streck 1996: 41–47).

Počet a dělení

Podle realistického odhadu by mohlo být v oblasti Súdánu asi 20 až 50 tisíc příslušníků cikánských skupin (Streck 1996). Přesněji určit jejich počet je téměř nemožné, a to nejenom

cikánskou karavanu“. Jako hlavní zdroj obživy opět uvádí kovářství, ale také obchod dobyt看em a léčení zvěře. Všimnul si také cikánských muzikantů. U žen zmiňuje množství šperků a tečkovitou tetuáž v obličejí (Streck 1996:36).

17 To ovšem neznamená, že by Egypt opustily všechny cikánské skupiny, a už vůbec ne, že šlo o jednotnou a jedinou vlnu migrace.

18 Častá povstání a revolty provázely přítomnost turecko-egyptské armády od samého počátku, zvláště s představením nového systému daní v prvním roce okupace (Ade Ajayi 1998: 142). Ještě v první polovině 19. st. došlo k několika povstáním zemědělců, ale i arabských kočovníků v Kordofánu (Hrbek 1966: 179-180).

19 Věnovali se výrobě řetězů a okovů pro vězně a otroky, ale také produkci kovových součástí zbraní, atd. (Streck 1996:39)

20 U Halábů je Západ obsažen v doposud užívaném kmenovém jménu *Magharba* (Streck 1996:40). Západem se ale například v Egyptě myslelo vše na západ od Mekky, teoreticky by tedy mohlo jít i o Balkán.

21 V lexikální zásobě po tom nezůstaly jakékoliv stopy (Streck 1996:40–41)

kvůli obtížné vnitropolitické situaci Súdánu, pohybu některých skupin,²² ale především kvůli různým druhům mimiker, které k zatajení vlastní etnické příslušnosti používají.²³

Tri nejpočetnější skupiny jsou Halabové, Bahlawanové a Ghadžarové. Ty se dále dělí do celé řady podskupin, které nebyly doposud uspokojivě popsány.

Profese

U mnoha cikánských subetnických skupin v Súdánu²⁴ hraje významnou roli kov a s ním spojené činnosti,²⁵ jako např. zpracování železného šrotu, převážně plechu.²⁶ Kovářství patřilo k tabuizovaným činnostem mezi arabskými beduíny,²⁷ ale i řada jiných etnik je vnímala jako nečisté řemeslo, a to jak rituálně, tak i fakticky.²⁸ K tomu byly vesnice v Súdánu velmi chudé na řemeslníky, což snad zapříčinil po staletí probíhající obchod otroky.²⁹ To byla vzájemně výhodná situace, jak pro autochtonní populaci, tak pro itinerantní cikánské kováře.³⁰ Vlastní

22 K omezení pohybu obyvatelstva došlo na počátku 20. století, kdy se Súdán, po porážce mahdistického hnutí, dostal do područí britské správy. Ale již za osmánské vlády k podobným snahám dojít mohlo, jak tomu nasvědčují pokusy o sedentarizaci Cikánů v Turecku (Halliday 1922: 167).

23 Roku 1921 proběhlo v Omdurmánu sčítání obyvatelstva. V kategorii „neznámé kmeny“ se objevily názvy jako *Gerbadi*, *Darawi*, *Fingurawi*, *Kingawi* a *Doulawi*. V soupisu kmenů z r. 1921 je u etnik *Ghurbabiya* a *Ghurbiya* uvedena poznámka „tuniský původ“. Streck se bez dalšího vysvětlení domnívá, že v tomto případě můžeme mluvit o Cikánech a o rané fázi „etnických mimiker“ (Streck 1996: 22).

24 Ale nejenom súdánských, neboť kovářství a kotlářství je hlavní profesí také egyptských Cikánů (Holmes 2002:3). Práce s železem je, resp. byla typickou i u Domů v Palestině (Matras 2000: 49).

25 Kováři v této oblasti při práci sedí na zemi a nohy mají skřížené. Podobně tomu pracují i v Egyptě (Holmes 2002:3). Pracovat v sedě je charakteristické pro kočovné kováře v Indii, a dodnes se tato tradice dodržuje i u různých romských kovářských skupin v Turecku a na Balkáně.

26 Zpracování železného šrotu je častá profese evropských Romů. Hlavní zdroje průmyslového odpadu v Súdánu poházely ze stavby železnice po roce 1875, z osobních automobilů po 1. sv. válce a ze vznikajícího průmyslu po roce 1956.

27 Z obavy ze ztráty statusu je odmítali vykonávat, stejně tak jako výrobu mýdla, činnosti spojené s osly, správky sandálů, těžbu soli, hašení vápna a vydělávání kůží (Streck 1996: 57).

28 Postavení kovářství a kovářů v afrických společnostech je ambivalentní. Od tabuizování a nízkého statusu až po prestižní profesi, jejíž vykonavatelé jsou obdařeni magickou mocí. Protichůdné vnímání práce s kovem lze nalézt i u bezprostředně sousedících etnik, viz Jaggar (1994:11). Rozmístění dílen na trhu často vypovídá o statusu jednotlivých profesních skupin. Někteří autoři ale tvrdí, že jde spíš o rozmístění podle množství hluku a zápachu, v případě kovářů snad hraje roli obava z ohně a případného požáru.

29 Obchod otroky, resp. jeho důkladnější kontrola, byl jedním z hlavních zájmů, které vedly chedíva Muhammada Alího, polosamostatného vládce Egypta, k okupaci Súdánu. V roce 1825 bylo vyvezeno 40 000 otroků, v roce 1839 již 200 000 (Hrbek 1966: 179).

30 V případě itinerantních kovářů jde většinou o kovářství za studena. Neklade takové nároky na přesun vyba-

výrobky z kovu a železného šrotu následně prodávaly ženy podomně. Byla to jediná výjimka pro Cikány, neboť obchod se v Súdánu těší vysoké prestiži a byl itinerantním „cizincům“ zapovězen.

Další typickou oblastí je vše, co se týká zvířat, především oslů. Ti jsou spojováni s nízkým statusem a činnosti s nimi spojené jsou tabuizovány.

U súdánských Cikánů jen výjimečně nalezneme profese spojené s obstaráváním zábavy pro okolní obyvatelstvo. Hudebníky a tanečníky, tak rozšířené profese evropských Romů, Cikánů v severní Africe (Marsh 2000: 2), ale také u domských skupin v Asii (Williams 2000: 3), nalezneme pouze výjimečně a to především u Bahlawanů (Streck 1996: 158). Na úpadku těchto tradičních profesí se podepsala silná islamizace země, i když je zcela nevymýtila. Stejně tak jako nevymýtila prostituci cikánských žen, provozování hazardních her a žebrání. Tyto profese stigmatizují cikánské skupiny nejen v Súdánu (Streck 1996: 154), ale i Egyptě (Holmes 2002: 4), Israeli a dalších místech. Snahou většinové cikánské populace je se od podobných aktivit distancovat.³¹

Kromě toho pracovali Cikáni jako správkaři, vyvolávači a makléři na trhu, nosiči mrtvol, hrobníci a příležitostní řezníci.

Súdánští Cikáni jsou semiitinerantní. Pohyb za prací je v těchto oblastech zcela běžný i pro ostatní populace.³² Vesnice jsou od sebe relativně vzdálené a čím je hustota obyvatelstva nižší, tím nutnost objížďení potenciálních zákazníků vzrůstá. Cesty řemeslnických rodin jsou ovlivňovány i klimatickými cykly: pohyb severním směrem je charakteristický pro období brzkého jara, na podzim kočují na jih. Stany a další vybavení je často ponecháno na místě a při návratu opět vyspraveno. V nedávných letech si Cikáni začali pořizovat i kamenné domy v některém z měst.

Postavení Cikánů v súdánské společnosti

Snahou cikánských skupin je integrace do prestižnějších vrstev okolní společnosti. To bylo patrné již z odkazu na orální tradici, která se snaží poskytovat cikánským skupinám vyšší sta-

vení a kováři tak mohou pracovat v blízkosti domu zákazníků. Proto je tento způsob častější u Cikánů. „*In Nubien sind heute die Schwarzschniede schwarz und die Weissblechschniede hellhäutige Halab...*“ (Streck 1996: 165).

31 „*The Jerusalem Doms now distance themselves from the begging activities of other Doms, who are not residents of the city, but arrive as tourists, mainly from Egypt and Jordan, during the Muslim holiday seasons...*“ (Matras 2000: 50).

32 Rozšíření automobilů má za následek postupné usazování, neboť je snazší za prací dojíždět z jednoho místa.

tus a ztotožňuje jejich původ s původem Arabů. Ani v oficiálních censech se nikdo k cikánským skupinám vědomě nepřihlásil. V některých případech dosáhla míra asimilace takového stupně, že již téměř není možné určit, zda jde o cikánské etnikum.³³

K zvyšování prestiže a k asimilaci některých skupin napomáhá usazování nových cikánských skupin ve městech. Dříve usazené rodiny již často vlastní kamenné domy a distancují se od nově příchozích, kteří vytvářejí nelegální slumovitou zástavbu na předměstích.

K postupu na sociálním žebříčku je ale nutná jakási formalizace zaměstnání, nebo nejraději jeho změna: přeměna původní plechové boudy-dílny v kamennou, změna dopravního prostředku (nákup kola nebo auta), přechod od řemesla k obchodu (i když často jen s kovovými výrobky), investice do půdy a přechod k zemědělství, atd. (Streck 1996: 174–175). Někteří Domové jdou tak daleko, že prohlašují tradiční vazbu ke kovářskému řemeslu za okovy. Zisk vyššího statusu však není vždy spojen s ekonomickým prospěchem. Řemeslníci pracující s kovem si vydělají více než policisté, ošetřovatelé v nemocnicích a jiní státní zaměstnanci.

Jazyk

Silný vliv arabizace po nezávislosti je patrný na jazykové kompetenci Cikánů v Súdánu. Arabština je hlavním jazykem komunikace nejen s okolním světem, ale i v rámci vlastní komunity. Pouze některá slova jakéhosi tajného jazyka, argotu, který jednotlivé skupiny používají, vykazují indický původ. A to pouze u Ghadžarů a Bahlawanů. U Halabů tomu tak není, pouze pozměňují a komolí původně arabská slova. Proto se objevila řada námitek,³⁴ že nejde o spřízněnou skupinu s Bahlawany a Ghadžary, a tím ani o cikánské etnikum. K tomu se přidává skutečnost, že jsou termínem *Halab* označovány i jiné skupiny obyvatelstva, jako např. Bosňané, Kurdové a další bývalí příslušníci osmanské armády; rovněž Mameluci, kteří přišli

33 „Es gibt Zigeunergruppen, die im Zuge eines schon früher eingesetzten Aufstiegs heute nahezu in der Mehrheitsgesellschaft aufgegangen sind. Nur noch sie selbst und wenige Nachbarn wissen um ihre vergangene Identität, und diese verblasst zu einer allgemeinen, im Sudan keineswegs anrühigen Herkunft aus Ägypten“ (Streck: 1996: 175).

34 Streck se domnívá, že podle dosavadního jazykového bádání by se mohlo jednat o autochtonní arabské parijské obyvatelstvo, které se již dříve rozšířilo po rozsáhlých oblastech arabského světa, nebo dokonce v různých oblastech vzniklo. Domnívá se, že by se tak nemuselo jednat o Cikány, k čemuž by měly napovídat i pevné vazby k Arabům. V Súdánu jistý vztah mezi *Sleb* (arabský pária) a Halaby z nilského údolí existuje. Jedna z halabských skupin je nazývána *Masálíb* (etnonymum *Laaiwa*). Ti jsou někdy zmiňováni jako obchodníci, jindy jako muzikanti nebo kováři. Někteří Halabové tvrdí, že přišli z Egypta jako poslední. Mezi *Masálíb* a Halaby existují sňatkové aliance. Společná pro Halaby a Sleby je také legenda o jejich původu ze Zír Sálem (Streck 1996: 44).

z Egypta po roce 1811, ale i detribalizovaní Berbeři a Arabové. Kromě světlejší pleti však sdílejí s „pravými“ pouze jistý odstup a nevoli, kterou vůči nim okolní „tmavé“ obyvatelstvo chová.

bahlawanská forma³⁵	romská forma³⁶	český význam
<i>baráti – rati</i>	rat	noc, večer
<i>ikkiós – akki; iki; aki</i>	jakh	oko
<i>masiá – maas; marsi; masi</i>	mas	maso
<i>kuréss – kuri; kurm</i>	kher	dům
<i>waláss; siriáss – sir; síri; ser; sero</i>	šero	hlava
<i>sheriá – chíri; círi; cheri</i>	čhuri	nůž
<i>bakariá – bakra; bikriya; békri; bekra</i>	bakri	koza (ve východoslov. rom. ovce)
<i>diess</i>	duj	2
<i>taran</i>	trin	3
<i>ashtar</i>	štar	4
<i>fondj</i>	pandž	5
ghajarská forma	romská forma	český význam
<i>mari` – márey; maro</i>	maro	chléb
<i>keiardi</i>	te kerel (dělat)	sluha
<i>khaibai – khabe</i>	chaben	jídlo
<i>ker – kir</i>	kher	dům
<i>zungale – zungalo</i>	džungalo	ošklivý
<i>awela</i>	av, (inf. <i>te avel</i>)	pojd' sem!
<i>manush – mánsh</i>	manuš	muž, člověk
<i>daiti – dai</i>	daj	matka
<i>raibó</i>	raj (<i>pán</i>)	policista, nerom; pán (ve slov. romštině)
<i>besheba</i>	beš tele	posad' se!
<i>dadi</i>	dad	otec
<i>dui</i>	duj	2
<i>itrēn</i>	trin	3

35 Seznam slovní zásoby Ghadžarů a Bahlawanů cituji podle Strecka (Streck 1996: 292-298).

36 Vycházím z východoslovenského dialektu romštiny a její transkripce podle Romsko-českého slovníku (Hübshmannová, M.; Šebková, H.; Žigová, A.: 1991).

<i>ishtar</i>	štar	4
<i>bank</i>	pandž	5
<i>goi</i>	deš	10

Závěr

Ponecháme-li stranou nejasný vztah mezi skupinami asijských Domů a evropských Romů (prokazatelná je pouze jejich společná indická pravlast), vykazují s nimi súdánští Cikáni celou řadu kulturních podobností a vazeb. Přesto se nedá s určitostí tvrdit, že se jedná o příbuzné skupiny. A to ani mezi jednotlivými skupinami v Súdánu vzájemně. Právě naopak. Omezený lexikální korpus slov indického původu sice naznačuje jisté vztahy Ghadžarů a Bahlawanů k domským či romským skupinám v Egyptě, mohlo ale také pouze jít o vzájemné dlouhodobější historické kontakty na území Egypta. Matras se domnívá, že tajné lexikální zásoby těchto dvou skupin vykazují silný vliv domarštiny.³⁷ Naproti tomu tvrdí někteří autoři, že Ghadžarové jsou romská skupina, která přišla do Egypta z Evropy, odtud pak snad s tureckým vojskem do Súdánu (Thomas 2000: 1). Pohyb obyvatelstva v prostoru říší kolem Středozemního moře nebyl ničím neobvyklým, a tak ani tuto možnost nelze vyloučit.

Výzkum cikánských skupin ať už v Súdánu nebo v Egyptě komplikuje skutečnost, že jednotlivé skupiny zde žily vedle sebe po dobu několika staletí, kdy muselo docházet ke vzájemným kontaktům, silným vazbám a překrývání jak domských a romských skupin, ale také těch, kteří s těmito dvěma sdíleli podobný osud na periferii společnosti.

Literatura

- Ade Ajayi, J. F. ed. (1998): Africa in the Nineteenth Century until the 1880s. In: General History of Africa, Vol. VI, UNESCO.
- Fraser, A. (1998): Cikáni. Praha: Lidové noviny.
- Halliday, W. R. (1922): Some notes upon the Gypsies of Turkey. In: Jils 3, I, s. 163–189.

37 „There has been some considerable historical interface between Domari and such secret vocabularies, however, which reflects historical ties among itinerant populations of various origins in the region. Domari influence can be found in the vocabularies of Mitrip of Kurdistan, the Karači, Luti, and Kauli of Iran, the Ghagar and Nawar of Egypt, as well as, perhaps most clearly, Bahlawan of Sudan, whose secret vocabulary is derived almost entirely from Domari.“ (Matras 2000: 51).

- Holmes, K. (2002): The Dome of Egypt: A DRC Update, May 2002. In: KURI. The Journal of the Dom Society. Vol. 1, No. 1.
- Hrbek, I. a kol. (1966): Dějiny Afriky. Vol. 2. Praha.
- Hübschmannová, M. (1972): What can sociology suggest about the origin of the Roms. Archiv Orientální 40, 1972, s. 51-64.
- Hübschmannová, M. (1997): Domští hudebníci v Indii. In: Romano Džaniben IV/3-4, s. 11-27.
- Hübschmannová, M.; Šebková, H.; Žigová, A. (1991): Romsko-český a česko-romský kapesní slovník. Praha.
- Jaggar, P.J. (1994): The Blacksmiths of Kano City. Köln.
- Kenrick, D. (1993): From India to the Mediterranean. CRDP Midi Pyrénées.
- Kostić, S. (1997): Indické cerebrální hlásky a jejich vývoj v romštině. In: Romano Džaniben IV/3-4, s. 28-33.
- Marsh, A. (2000): Gypsies and non-Gypsies in Egypt: the Zabaleen and Ghajar Communities of Cairo. In: KURI. The Journal of the Dom Research Center. Vol. 1, No. 3.
- Matras, Y. (2000): Two Domari legends about the origin of the Doms. In: Romani Studies 5, Vol. 10, No. 1, s. 49-75.
- Streck, B. (1996): Die Halab. Munich: Trickster Verlag.
- Thomas, C. F. (2000): Dom of North Africa. An Overview. In: KURI. The Journal of the Dom Society. Vol. 1, No. 1.

Zusammenfassung

Radovan Sibrť: Zigeunergruppen im Sudan

Die den europäischen Roma hinsichtlich Sprache, Traditionen, Berufe und auch Selbstbezeichnung am nächsten verwandte Volksgruppe im nahen Osten und Afrika stellen die Domari dar. Zigeunergruppen fallen im ethnisch sehr reichen Sudan, dazu noch mit seiner starken ethnischen Mobilität, kaum auf.

Sie könnten von Ägypten aus, entweder im frühen 19. Jhdt. mit Zügen der türkischen Armee, oder etwas später auf Grund einschneidender legislativer Änderungen in Ägypten, oder aber nach einer neu entstandenen Nachfrage nach ihren metallurgischen Fähigkeiten in den Sudan eingewandert sein. Auf eine Existenz vor dieser Zeit gibt es keine Hinweise.

Neben zahlreichen Gruppen, die in Folge ihrer Tarntechniken (indem sie sich z.B. eine neue Volksidentität zu legen) eine Identifizierung oft unmöglich machen und damit jegliche zahlenmäßige Bestimmungen wage erscheinen lassen, gibt es vor allem drei bedeutende Gruppierungen: Die Habab, die Bahlawan und die Ghadscharat.

Viele Zigeunergruppen ernähren sich vom Schmiedehandwerk, das Musik- und Unterhaltungsgewerbe allgemein werden hingegen nur äußerst selten betrieben, mit bedingt durch die Islamisierung des Landes. Sie leben meist semiitlerant und nehmen an der im Sudan weit verbreiteten Arbeitsmigration teil.

In ihrem Verhalten, und desgleichen in ihren Legenden, lässt sich die Bestrebung um eine Angleichung an das für sie hohe Prestige der Mehrheitsbevölkerung, vor allem an die von arabischen Stämmen abgeleiteten Bevölkerungsgruppen, ablesen. Einige, vor allem in Städten angesiedelte Gruppen haben ihren Status, nicht unbedingt aber ihre materielle Stellung verbessert.

In der Sprache der Ghadscharat und der Bahlawan werden noch dem Romanes verwandte Wörter verwendet, bei den Halab ist die Frage nach dem Ursprung um diese linguistischen Hinweise ärmer, obwohl sie im Land selbst mit den anderen in Verbindung gebracht werden.

Die Gemeinsamkeiten mit den Domari oder mit den europäischen Roma sowie unter den Gruppen selbst lassen noch sehr viel Freiraum für Theorien über ihre gegenseitigen Verwandtschaftsverhältnisse und ihre historischen Beziehungen und Kontakte offen.

Peter Wagner

— Romská literární tvorba

— Adam Bartosz

— **Papusza (Bronisława Wajs)** (cca 1908–1987)

Papusza byla první známou romskou¹ básnířkou v Polsku. S jejím „odhalením“ a pozdějším proslavením jsou spjata jména dvou polských básníků. K prvnímu důležitému setkání, které mělo významně ovlivnit život této Romky, došlo, když se při svém putování setkala s mladým básníkem Jerzym Ficowským. Toho zaujaly její básně (*gila*) natolik, že je přeložil do polštiny. Druhou šťastnou náhodou se stalo, že se překlady těchto romských děl ocitly v rukou Juliana Tuwima (1894–1953), jednoho z nejvýznamnějších polských básníků, který se postaral o jejich vydání. Papuszina literární pozůstalost je impozantní – představuje okolo 40 vlastnoručně zapsaných děl a množství životopisných textů. Svá básnická díla psala romsky, zatímco životopisné črty a dopisy polsky.

S Papuszinou tvorbou je nerozlučně spjata osobnost již zmíněného Jerzyho Ficowského, bez něhož by nebylo autorské osobnosti jménem Papusza. Jerzy Ficowski byl známý básník a literát, ale především vynikající romista. Bez jeho výzkumů a publikací by byla dnešní

1 Ve shodě se zavedeným územím respektujícím požadavek romské reprezentace vyhlášený na 1. sjezdu Mezinárodního svazu Romů (IRU) v roce 1971 i s terminologií užívanou v našem časopise od jeho založení (1994) mluvíme v překladu o Papusze jako o polské „Romce“, její dílo pak řadíme k „romské“ literatuře či „romské“ poezii, přestože v originálu článku, stejně jako v dobových dokumentech se všude užívá termínů „Cikán“, „Cikánka“, „cikánský“...

Podle vysvětlení autora článku se totiž termíny „Rom“, „romský“ mezi polskými Romy zatím příliš nevžíly. V současné době jich užívají pouze mladí romští političtí předáci a při různých oficiálních příležitostech neromští úředníci a novináři. Mnohé starší Romy naopak tyto termíny iritují, neboť je považují jen za jakousi lacinou jazykovou magii, která má za jediný cíl zvýšit sebevědomí Romů. Známy romský básník z Papusziny rodiny – Edward Dóbecki – o sobě prohlašuje: *Já jsem Cikán, můj dědeček byl Cikán. Nejsem žádný Rom! Podle mne je „Rom“ slovo (v polštině) cizí, romské. V romštině označuje toho, koho polština označuje slovem „Cikán“. Z historie – bohužel – přece nelze vyskočit! Poláky přece taky nemůžeme jen tak překřtít na Lechy (historické označení Poláků, pozn. překl.)!* (Rozhovor s romským básníkem Dóbeckým, Gazeta Morska, příloha deníku *Gazeta Wyborcza*, 24. 10. 2001).

Romský básník a řezbář Karol Gierliński-Pormo říká: *Já jsem vždycky byl a jsem Cikán. Slovo Rom je umělé, mediálně vykonstruované.* (O tvorbě K. Gierlińskiego, *Gazeta Wyborcza*, Zielona Góra, 17. 02. 2002). Známa romská básnířka a autorka písňových textů Teresa Mirgová zdůrazňuje: *„Jsem hrdá na to, že jsem Cikánka.“* Není třeba dodávat, že sama Papusza nikdy neslyšela o tom, že by se „Cikánům“ mohlo říkat „Romové“, a že by se jistě velmi divila, kdyby ji někdo jako „Romku“ oslovil, přestože v době, kdy zemřela, se již tohoto označení mezi vzdělanci začínalo užívat.

polská romistika velmi chudá. Debutoval v roce 1953 knihou *Cyganie polscy* (Polští Cikáni). Kniha obsahuje obrovský materiál, který se mu podařilo shromáždit během různých setkání s Romy a v době, kdy s nimi kočoval na přelomu 40. a 50. let. V roce 1949 se ocitl v táboře Dioniza Wajse, kde se seznámil s jeho fascinující ženou Papuszou, tehdy již asi čtyřicetiletou zralou Romkou. Papusza znamená v dialektu skupiny *Polska Roma* (Panenka). Tak se tehdy říkalo malé ženušce, které při křtu dali polské jméno Bronia (Bronislava) a která je pod svým romským jménem dodnes uváděna v polských encyklopediích i mnoha světových lexikonech.

Ve svém životopise Papusza napsala: „*Tatínek pocházel ze skupiny Varmijaků a Berniků,² maminka pak ze skupiny haličských Romů. Otcova rodina byla lepší. Já si ale na něj moc nepamatuji, bylo mi pět let, když umřel kdesi na Sibiři. Maminka si pak po osmi letech vzala Jana Wajse.*³

| Papusza |

Tábor, v němž se Papusza narodila a vyrostla, kočoval po různých oblastech Polska, Volyně a okolí Vilnjusu. V některých dokladech Papusza uváděla, že se narodila v Lublinu, v jiných, že ve Grodnu, ale zda tomu tak skutečně bylo, není jisté. Podobně je tomu s datem narození. Sama uváděla, že se narodila v roce 1909, v úředních dokladech jsou však zaznamenána i data 17. srpen 1908 nebo 30. květen 1910. To je ovšem pro kočovníky té doby příznač-

2 *Varmijakové (Varmiakové), Bernikové, Galicijakové (haličtí Romové)* jsou názvy jednotlivých podskupin tzv. *Polska Roma*. Ti se uchýlili na území Polska na počátku 16. století před pronásledováním, kterému byli vystaveni v Německu. Mají proto ve svém dialektu množství německých výpůjček. Kočovali na územích tzv. historického Polska, tedy dnešního Polska, Litvy a Západní Ukrajiny. Romové žijící v těchto oblastech se dodnes identifikují s označením *Polska Roma*. *Varmijakové a Galicijakové* jsou názvy teritoriální, vznik názvu *Berniakové* není znám. Papuszina matka pocházela ze známého rodu *haličských Romů – Zielińských*.

3 Jan Wajs pocházel ze skupiny tzv. německých Romů (*Sasytka Roma*), kteří jsou rovněž součástí tzv. *Polska Roma*.

né. Doklady se „vyráběly“ tehdy, když to vyžadovaly okolnosti, data se uváděla z paměti tak, aby působila věrohodně. Při následující příležitosti si dříve uvedené informace již málokdo pamatoval přesně.

O Papusziných osudech do doby, než se setkala s Ficowským, toho mnoho nevíme. O válečném období napsala velkou báseň *Krwawe łzy* (Ratválně jasva – Krvavé slzy), v níž popisuje strastiplný útěk před Němci a Ukrajinci. Oblasti Západní Ukrajiny, kde Wajsovi putovali, patřily před válkou Polsku, v září 1939 je zabral Sovětský svaz. V červnu 1941 přišli na řadu Němci. Separatistické ukrajinské organizace usilující o nezávislost Ukrajiny spatřovaly cestu k vytvoření samostatného státu pod německou kuratelou ve vyhlazení Židů a Poláků, a tak s pomocí německé policie vyvraždily v průběhu roku 1942 v těchto oblastech téměř celou židovskou komunitu. Od léta r. 1943 nastalo vraždění Poláků a Romové se s tím jaksi svezli – jednak proto, že byli „cikáni“, a také proto, že byli Poláci – zkrátka „polští cikáni“. Ušetřeni byli snad jen někteří „poukrajinstěři“ Romové (kteří mluvili velmi dobře ukrajinsky), o to méně šancí měli ti, kteří byli více spjatí s polskou kulturou. A právě toto drama je velmi zřetelně zachyceno ve zmíněném Papuszině díle. Popisuje v něm rovněž tragické osudy Židů, jakož i pomoc sovětských partyzánů, kteří nejednou zachraňovali Romy jak před Němci, tak před ozbrojenými Ukrajinci.

Když se po válce východní hranice Polska posunula a oblasti, v nichž do té doby tábor Wajsových kočoval, se ocitly na cizí, sovětské straně, přemístili se i oni dále na západ. Východní německé oblasti byly totiž připojeny k Polsku, německé obyvatelstvo bylo odsud vysídleno a na uvolněné místo se masově stěhovali Poláci z oblastí zabraných Sovětským svazem. Romové z Volyně a Podolí si zase honem pospíšili „za svými“, tj. do tzv. „Znovuzískané země“. A je pravděpodobné, že se na svých cestách po novém území Dolního Slezska a Pomorí setkávali se „starými známými“ z východních oblastí.

Papusza byla v té době již několik let vdaná. Provdali ji v šestnácti letech za otčímova bratra Dioniza Wajse, který se již blížil čtyřicítce. Z různých jejích vzpomínek vyplývá, že to nebylo šťastné manželství. Papusza byla nesmírně citlivá osobnost, která se už v dětství odlišovala od ostatních. Na rozhodování o volbě svého životního partnera neměla sebemenší podíl, neboť to podle tradice příslušelo starším. O svém dětství napsala:

Jsem hrdá na své vzdělání, ačkoliv jsem jej nedosáhla ve školách, ale sama svým životem, kterým jsem prošla. Můj život mi dal mnoho zkušeností a poučení. To všechno si dodnes pamatuji a do smrti si pamatovat budu [...]. Rok nato jsem už nebyla tak malá – 13 let života. Byla jsem štíhlá a hbitá jak veverka v lese, až na to, že jsem byla černá [...]. Za to, že jsem byla k lidem laskavá a uměla číst, Romové se mi posmívali a plivali na mě... . pomlouvali mě a já si – jim na zlost – čet-

la co nejvíc a hodně věštila. Plivali na mě, ale já si trochu poplakala, ale stejně jsem si dělala, co se mi zachtělo. Přihlásila jsem se do knihovny a brala si jakékoli knížky, protože jsem nevěděla, které jsou dobré, a tak jsem postupně pochopila, že je život a život. Prosila jsem rodiče, aby mne dali do školy, ale nechtěli slyšet: „Nebudeš paní učitelka.“ A tak jsem s tím dala pokoj a jenom jsem četla a četla, až mne bolely oči [...].⁴

*Velmi jsem se chtěla naučit číst, ale rodiče o to nedbali. Otec pil, hrál karty a maminka neměla ponětí o tom, co je to vzdělání, ani zda je či není pro dítě potřebné. Měla své starosti s otcem, že byl alkoholik – kterým je dodnes a bude až do smrti. A tak kde se dítě mohlo učit? Takové dítě vyrůstalo a vycho-
vávalo se samo. Prosila jsem tedy děti, které chodily do školy, aby mi ukázaly, jak se píše aspoň některá písmena. Vždycky jsem někde něco ukradla a nosila jim to, aby mě učily. A tak jsem se naučila a b c d atd. Blízko mě bydlela židovská hokynářka. Chytala jsem slepice a dávala jí je – a ona mě za to naučila číst. A pak jsem četla mnoho novin a různé knížky. Číst umím dobře, ale píšu nehezky, protože jsem psala málo. Zato jsem hodně četla. A tak to u mě zůstalo po celý život až dodnes.*

| Dionizy Wajs |

Wajsové byli muzikanti – harfeníci. Jezdili po městech a vesnicích, hráli na svatbách, jarmarcích, v krčmách. Dařilo se jim velice dobře. Když se ocitli po válce v západním Polsku, muzikantství bylo nadále jejich hlavním zaměstnáním. Ženy se zabývaly věštěním. Sama Papusza byla znamenitá věštkyně.

Jednoho letního dne roku 1949 do jejich tábora zavítal mladý *raklo* – chlapec z města. K Romům ho přivedl jejich přítel, známý z mnoha společných poutí. Jerzemu Ficowskému

⁴ Jerzy Ficowski, *Cyganie na polskich drogach*, Krakov 1986, s. 253-254.

bylo tehdy 25 let – byl začínajícím básníkem, fascinovaným romskou kulturou, a pokoušel se vniknout do jejich uzavřené společnosti. Sám měl za sebou léta strávená v konspiraci, jako voják tajné Armii Krajowej, podléhající polské vládě v Londýně, kterou nový komunistický řád neuznával. V romském táboře byl přijat příznivě, mnoho dní putoval spolu s rodinou Papiszy, zapisoval pověsti, písně a zaznamenával zvyklosti. Papisza ho zaujala tím, že hovořila krásným jazykem a dokázala z hlavy tvořit hotové písně. Přesvědčil ji, aby zkusila zapsat to, co zpívá. Sám se též začal intenzivně učit romsky, vyptával se na významy různých slov. Tak se rodilo jejich přátelství, které trvalo léta. Když se Ficowski navrátil do města, Papisza mu posílala svou další tvorbu psanou romsky a on ji překládal do polštiny.

Právě v té době se tábor Papiszy usadil nastálo. Byla to doba, kdy úřady usilovaly o usazení Cikánů. Zkoušeli jim k tomu vytvářet výhodné podmínky: nabízeli byty, práci, školu pro děti. V té době se ještě nejednalo o donucovací akce – k násilnému usazování Romů došlo až o několik let později – v této době se Romové k usazení motivovali. Hodně Romů také tehdejších možností využilo, prodali koně a vozy a nastěhovali se do bytů. Část z nich se pak příští rok na jaře vydala opět dále, aby se po několika letech nakonec usadila nastálo, jiní ještě zkoušeli v následujících letech sezónně putovat. Papisza s rodinou se v r. 1950 nejprve usadila v Żagani. V r. 1953 však ještě několik měsíců opět putovala, aby nakonec zůstala v Gorzowie Wielkopolskim, kde bydlela dlouhá léta, čímž jaksí získala „občanství“ tohoto města.

Papiszina spisovatelská tvorba je spjatá až s obdobím, kdy její rodina přestala putovat. První písně napsala ještě v roce 1950, kdy bydlela v Żagani, odkud je posílala Ficowskému. Ficowskému tehdy velice pomohl již tehdy známý básník Julian Tuwim, v současnosti počítaný mezi nejvýznamnější polské básníky. Z jeho iniciativy byly publikovány první překlady Papiszinych veršů, spolu s Tuwimovým komentářem ve formě rozhovoru s Jerzym Ficowskim.⁵ Teprve přeložené a publikované verše učinily z Papiszy známou a uznávanou autorku, stala se z ní jedna z největších romských básnířek.

A to byl také počátek jejího životního dramatu. Romové se totiž okamžitě dozvěděli jak o spojení Papiszy s vydanou knihou (ačkoli ona sama o této publikaci dosud nic netušila), tak i o rozhovorech, které s Ficowským vedla. V té době se v prostředí *Polska Roma* stále dodržoval přísný zákaz předávání jakýchkoliv informací o „cikánských tajemstvích“ lidem vně romské komunity. Takovým „tajemstvím“ bylo vše, co je pro pozorovatele zvenčí nepostřehnutelné, a především právě romský jazyk. Psát romsky, překládat romská slova a dávat je čist

5 J. Tuwim, *Cyganie* (rozhovor s Jerzym Ficowským), *Problemy* 1950, Nr 10.

cizím – to byla podle názoru starších Romů zrada zasluhující nejtěžší odsouzení. Mezi skupinou Polska Roma dodnes existuje zákon *mageripen* (znečištění), kterému podléhají Romové, kteří nedodržují tradiční normy. Jedna z těchto norem je zásada zachovávání tajemství jazyka. Osoba obžalovaná z přečinu proti tomuto příkazu může být prokleta a stává se *magerdo* – nečistou. S takovým člověkem se není možné posadit za jeden stůl či mu podat ruku, je naprosto separován od ostatních Romů z tábora. Kletba *magerdo* se může vztahovat i na celou rodinu.

Nevíme přesně, jaký trest stihl Papusza po zveřejnění jejích básní. Pravděpodobně byla zbита a prokleta, a před úplným vyvržením ji patrně zachránila nemoc, která ji postihla – dostala se do psychiatrické léčebny, kam se v následujících letech ještě několikrát vrátila.

Papusza přestala psát verše, ale nadále pokračovala v korespondenci s Ficowským a Tuwimem, který jí psával dopisy plné obdivu k jejímu talentu. Papusza nikdy Ficowskému nezazlívala jeho jednostranné rozhodnutí zveřejnit její poezii. V dopisech ho vždy nazývala „bratříčkem“ (*Pszatoro*) a měla ho za nejbližšího přítele. Pod vlivem Tuwimových dopisů porozuměla tomu, jakou cenu mají její verše, uvědomila si, že se nezpronevěřila ani svým romským bratrům ani romskému kodexu. Cítila však, že podle romských norem její počínání zasluhuje trest. A byla připravena tento trest nést.

Stala se slavnou, jakmile vyšla její první kniha. Psaly o ní noviny, jako básnířka z řad Romů pro ně získávala respekt. Žila však nadále chudě, v chatrči s nemocným manželem, na živobytí vydělávala věštěním. Kromě toho, že žila ve svazku, který zdaleka nebyl láskyplným vztahem, prožívala ještě jedno drama – neměla děti. A to je v tradičním romském společenství cosi opovrženíhodného. Přijala tedy za vlastního sirotka, chlapce, kterého pojmenovala Tarzan. Výchova chlapce ještě ztížila ekonomickou situaci jeho adoptivních ro-

| Papusza po válce |

dičů. Tuwimovi, který věděl o Papuszině situaci, se podařilo pro ni zajistit honorář za publikované verše. Přijala jej s ohromným údivem a obavou, nemohla uvěřit, že je možné, aby jí za básně platili. Vedená romskou hrdostí zpočátku tyto peníze ani nechtěla přijmout, domnívala se, že ji známý básník dává almužnu. Nakonec však pochopila, že i takto je možné ocenit její talent. Zakrátko také obdržela mimořádné stipendium z ministerstva kultury.

Mezi Neromy se Papusza stala uznávanou autorkou, Romové ji však prokleli. Tragédie, která ji postihla, se částečně dotýkala i Ficowského, který v té době dopisoval svou knihu o Romech v Polsku. Doufal, že Papusza díky svému psychickému stavu alespoň nevnímá své vyloučení z komunity Romů tak palčivě. Na podzim r. 1952 ji varoval, že zakrátko vyjde jeho nová kniha, ve které bude též zmínka o její poezii. Ačkoli se Papusza obávala nepřátelské reakce ze strany romských starších, neprotestovala. Zarmoucená a v očekávání dalšího trestu, si zapsala:

Bratříček píše, že až se Cikáni dozvědí o té knížce, tak ztratí i on své romské přátele... A já jsem svůj romský národ nezradila, ani jsem Romy nevydala na šibenici. Vždyť každý ví, že jsme se živila krádežemi a věštěním... a proč putoval po světě ten temný a moudrý národ... Řeknou, že Papusza je „džukłori“ (čuba). Možná někdy pochopí, že jsem nikomu nic neudělala, nikomu jsem neukřivdila...⁶

Přestože si Ficowsky sám uvědomoval, že vydání jeho knihy o Romech velmi rozezlilo romské starší, kteří se pak mstili Papusze, mnoho let o tomto dramatu mlčel. V roce 1986, tedy ještě za života Papuszy, vydal ve sbírce esejí text, ve kterém se svým způsobem doznal ke své vině a Papusze se omluvil. Tento text začíná těmito slovy: „V mém životě mne potkalo štěstí poznat Papuszu, a stát se jejím ‚objevitelem‘. Pro Papuszu však bylo naše setkání neštěstím. Mým přičiněním – ačkoli jsem do běhu věcí nemohl zasáhnout – se jí stala velká krivda. Byla krutě odsouzena a její jméno se v širokých romských kruzích stalo bezmála synonymem zrádkyně. Kdybych před lety nepřišel do tábora, se kterým putovala i ona, nikdy bychom se o této básnířce nedozvěděli. Možná by nikdy nevznikly její nejkrásnější verše, a i kdyby vznikly, naprosto určitě by je nikdo nezapsal. Papusza by však zřejmě byla šťastná, nepostihlo by ji tolik neštěstí. Na svoji omluvu bych toho mohl říci nemálo. Nic by se však nezměnilo na tomto faktu: můj příjezd do tábora Wajśů v roce 1949 se pro Papuszu ukázal být naprosto rozhodujícím okamžikem, který ve svých důsledcích rozhodl o její budoucnosti více než jaká-

⁶ Jerzy Ficowski, *Falorytka*, in: *Demony cudzego strachu*, Varšava 1986, s. 251-252.

koli další událost jejího života. Avšak to, co z našeho seznámení vzniklo především, je skutečné, oboustranné přátelství.⁷

Ficowski nedocenil sílu romské tradice, váhu romského prokletí. Když jeho kniha vyšla, dostala se do romských rukou, a právě tito lidé, kteří prý neumějí číst a nikdy nic nečtou, v ní našli to, co považovali za nejhorší zločin – polsko-romský slovník. Papusza propadla panice. Přijela k Ficowskému a žádala ho, aby celý náklad spálil, byla jako smyslů

| Papusza v táboře Wajsa okolo roku 1930 |

zbavená. Avšak nikdo nemohl splnit její přání. Není známo, co vytrpěla, jakého týrání se jí od Romů dostalo. Oporou v této těžké době jí byl její muž a korespondence s Tuwimem. Ta dávala Papusze sílu přežít. Uvědomovala si, že ocenění její tvorby tak významným básníkem je skutečným uznáním jejich kvalit, poklonou pro její verše. Tuwimovo jméno působilo jako magické kouzlo. Stačilo, že poprosila v nemocnici lékaře o spojení s Tuwimem, a celý personál ji bral jako dámu. O to větší tragédií pro ni byla básníková smrt na konci roku 1953. V návalu deprese spálila tehdy všechnu jeho korespondenci – zachránily se pouze dva dopisy. Sám Ficowski prožíval Papuszino drama ze vzdálené Varšavy. Uvědomoval si, že jakýkoliv kontakt s ním jí může jen ještě více uškodit.⁸

Další léta Papuszina života přinesla střídání pobytů na psychiatrii, předávání cen, autorská setkání, dlouhá období uzavření se do sebe, stavy strachu, námahu při péči o nemocného muže a obtížnou výchovu adoptivního syna Tarzánka (ta se neobešla bez soudů za krádeže slepic a bez vězení). V životě Papuszy se objevuje mnoho nejasností, dvojznačností a nesrozumitel-

7 Ficowski, *Falorytka*, in: *Demony cudzego strachu*, Varšava 1986, s. 209-210.

8 Na konci své eseje (*Falorytka* idid, s.261) Ficowski píše: *Přišlo ti to draho, Sestřičko, zaplatíš za to, že se ti splnilo Tvé dávné přání zanechat po sobě na světě něco trvalého a pěkného. Vím, že jsem se zasloužil i o Tvoji budoucí slávu, i Tvé životní pády. To první opravdu není mou zásluhou, to druhé opravdu není mou vinou. Kromě toho dodnes cítím tíži spoluodpovědnosti za všechny ty bíd, kterými jsi musela projít, i když vím, že se jim nedalo uniknout. Promiň mi, jestli můžeš.*

ných činů. Pokusy o interpretaci jejích duševních stavů, a přiblížení důvodů, proč přestala se svou tvorbou, se značně liší. Různě bývá rovněž vysvětlována role Ficowského v tomto dramatu.

Ficowsky se dočkal ještě dalšího obvinění. V roce 1991 vznikl o Papusze film režirovaný mladým americkým režisérem polského původu, Gragem Kowalským.⁹ Režisér zde básnířku ztvárnil jako oběť Ficowského vědomé manipulace. Ficowsky podle tohoto filmu přímo měnil obsah jejích veršů, a tím se zapojil do politické akce směřující k usídlování a „produktivizaci“ Romů. V důsledku jeho aktivit však básnířku potkalo neštěstí: byla vyhnána ze své komunity. Divák, který něco ví o realitě života Romů ze skupiny *Polska Roma*, lehce pochopí, že se Papusza v dokumentu při rozhovoru s Kowalským bojí vyprávět výlučně ze strachu před názory svých romských spolubratří. Způsob výběru částí materiálu použitého ve filmu je navíc velmi manipulativní.

Papusza nakonec nikdy nic Ficowskemu nevyčetla. Ze zachovalé korespondence s ním vyplývá, že ho vždy obdarovávala velkým přátelstvím a nazývala ho srdečně „bratříčkem“. Její početné pobyty v nemocnicích bývají interpretovány dvěma způsoby. Jedni se domnívají, že nemocnice pro ni byla úkrytem před romským hněvem. Potvrzovala by to i tvrzení jejího muže Dionýza, že je nemocná, má nemocnou hlavu a neví, co dělá. Ovšem ze zpráv některých lékařů vyplývá, že sami hledali cestu, jak této slavné ženě pomoci, během hospitalizace se ji vždy především snažili podpořit a posilnit.

Papusza žila na hranici pokoření a slávy. V roce 1958 jí byla přiznána krajská Lubuská literární cena (při této příležitosti byl také určen rok 1908 jako nejjistější datum jejího narození). V roce 1967 byla přijata do Lubuského (Zelenohorského) oddělení Svazu polských literátů a v roce 1978 jí byla předána prestižní cena ministra kultury. Dodejme, že po její smrti byla na budově Krajské veřejné knihovny v Gorzovie, kde mnohokrát četla své verše, umístěna plaketa s její podobiznou.

Jediným překladatelem jejích děl a znalcem její tvorby dodnes zůstává Jerzy Ficowski. Všichni ostatní, kdo píší o jejím díle, využívají jeho překladů. Donedávna se dokonce i všechny její rukopisy nacházely pouze v jeho vlastnictví. Naskytá se tedy otázka, do jaké míry jsou dochovaná básnířčina díla autentickou tvorbou Papuszy a do jaké míry jsou interpretací Ficowského, či dokonce jeho dílem? Zdzisław Morawski, který znal Papuszu osobně, tvrdil, že ji nikdy neviděl nic napsat, a když podepisovala převzetí legitimace Svazu spisovatelů, svůj podpis spíše „*namalovala, načmárala*“.¹⁰ Při autorských večerech Papusza četla své verše výlučně

9 *Historia Cyganki* (Příběh Cikánky), scénář a režie Greg Kowalski, kamera M. Herbe, hudba Jan Kanty Pawluśkiewicz, Studio osvětových filmů 1992.

10 Zdzisław Morawski, *Wszystko, co wiem o Papuszy*, [in:] *Papusza* (1992); Andrzej K. Waśkiewicz, *Papusza i Ficowski, tamtéž*.

ně ve Ficowského překladu, pouze výjimečně zacitovala několik veršů v cikánském originále.¹¹ A kromě Ficowského nikdy nikdo od Papuszy nedostal žádné vlastnoručně napsané verše.

Badatelé, kteří Papuszinu poezii zkoumají, rovněž zkoušejí dohledat odraz poezie v její autentické řeči. V rozhlase a na filmových kotoučích se dochovaly nahrávky jejího vyprávění, které dosvědčují, že skutečně mluvila velmi poetickým způsobem. Tento dojem navíc posiluje pro Papuszu charakteristický východní

přízvuk, který má v polštině velmi lyrickou intonaci. Při poslechu těchto vyprávění se zdá, že by je stačilo zapsat a rozfrázovat a vzniklo by tak další básnické dílo. Rukopisy těchto vyprávění jsou dostupné – v roce 1996 je od Ficowského odkoupilo polské Ministerstvo kultury a předalo je Společnosti tvůrců a přátel cikánské kultury v Gorzowě Wielkopolském. Tam je tedy možné tyto texty studovat, překládat a ověřovat věrnost Ficowského překladů. Jistě brzy vzniknou i nové překlady z originálu. Nyní se jimi zabývá například vynikající jazykovědec Marcel Courthiade.

Papusza samozřejmě neznala základy romského pravopisu. Pro svůj zápis používala polskou abecedu, která velmi dostatečně odráží specifika jejího romského dialektu. Psala bez jakýchkoliv úprav, tak jak mluvila. Její básně jsou v podstatě texty písní (své básně proto i nazývala „písně“ – *gila romane*, tedy texty určené ke zpěvu). Psala na celou šířku papíru, bez interpunkčních znamének, vynechávala písmena, slabiky, dokonce i celá slova. Redakce takto zapsaných textů, rozdělení zápisu na věty a verše a použití interpunkčních znamének, to už je dílo Ficowského, který navíc v dalších vydáních těchto písní (z roku 1956 a 1973) značně upravil i své původní překlady.¹²

| Rodina Papuszy, sedící muž s vousy je její muž Dionizy Wajs |

11 Tadeusz Kajan, *Spotkania z Papuszą*, [in:] *Papusza* (1992).

12 Waśkiewicz, *Papusza* (1992).

Jak již bylo řečeno, Papusza začala zapisovat své písně-verše až v době, kdy její rodina přestala putovat. Obsahem její tvorby je hlavně stesk po jejím minulém životě. U prvních děl není jasné, nakolik vzešly spontánně z básnířčiny vnitřní potřeby, a nakolik byly inspirované politickou konjunkturou. V některých ovšem nacházíme obsah, který vyzývá k zanechání kočování.

*Nu, poslouchajte Cikáni!
Zanechte kočování!
Jsme na dobré cestě.
Co nám říkali, uděláme.
Chceme se konečně usadit,
jinak vychovávat děti.
Ty ve školách se budou učit!*¹³

Právě takové verše, které byly v dalších vydáních Papusziných básní Ficowským stydlivě opomíjeny, vedly k jeho obvinění, že Papuszinu tvorbu řídil a že ji využíval k agitaci pro sedentarizaci, která je z dnešní perspektivy vnímaná jako velmi závažné provinění na svobodě dříve volných kočovníků. Tyto básně navíc Ficowski použil ve své první knize.¹⁴ Dnes tento svůj výběr obhajuje požadavkem svého tehdejšího vydavatele.¹⁵

Tvorba Papuszy vychází ze smutku po dřívějším životě, paradoxně v ní však také často oslavuje rozhodnutí usadit se. Zdůrazňuje se tak dojem vnitřní rozpolcenosti, ve které na jednu stranu básnířka naráží na vnitřní problém lidí, kteří se nepřizpůsobili životu ve zdech, současně však si také jasně uvědomuje, že minulý život byl plný ústrků, hladu, chladu a přezírání od lidí, které na svých cestách potkávali. Tento paradox je možné vysvětlit také tím, že se léta mládí s odstupem každému jeví jako krásná, romantická, naplněná šťastnými událostmi.

Velmi ojedinělé je téma následující básně, která začíná slovy:

*Země má
země moje i lesní
jsem tvoje dcera /.../*

13 J. Ficowski (1953), s. 132.

14 J. Ficowski (1953).

15 *Historia Cyganki*, režie Kowalski, 1992.

*Půjdu do hor
hory vysoké,
obleču si sukni krásnou, nádhernou,
ušitou z kvítků
a zvolám ze všech sil:
Polská zemi, červená a bílá!*¹⁶

Po vydání těchto veršů v britském časopise byla okamžitě zpochybněna jejich autentičnost.¹⁷ Takové verše nemohla napsat Cikánka, dcera kočovného národa! Pro Papiszu ovšem byla charakteristická silná identifikace s Polskem, s polskou národní identitou. Mnohokrát to sama zdůrazňovala a samotná skupina *Polska Roma*, ze které pocházela, putovala po polských krajích po staletí. Když ji prosili, aby předčítala verše v originále, říkala: *Já jsem Polka. Romsky jsem jenom zpívala a zapisovala /.../ Romové jsou Poláci.*¹⁸ Jindy říkala: *Romové jsou germánští a slovanští. Naše jméno zní německy, ale my jsme Romové slovanští. Vy jste Polák, to jste Slovan, my jsme také původem Slované. Společně jsme Poláci.*¹⁹ Dvojitá identita byla tedy pro Papiszu přirozená a její přesvědčení o polské identitě vlastní skupiny plně vysvětluje vlastenecký obsah jejích básní.

Papiszina literární tvorba čeká na další podrobnou analýzu a Ficowského překlady na řádné prověření. Samotná díla básnířky Papiszy – Bronisławy Wajs ovšem již natrvalo vešla do celosvětového romského kulturního dědictví. Od počátku jejího objevení byl s jejím dílem spojen konflikt mezi ortodoxní tradicí a svobodou umělecké výpovědi. Když jsem o ní před léty hovořil s Romy, setkal jsem se mnohokrát s proklínáním, které na její adresu vykřikovaly především ženy. Podobně se Romové vyjadřovali i o Ficowském, obviňovali ho z románu s Papiszou a vyčítali mu, že zákeřně zradil Romy. Dnes se však většina Romů básnířkou Papiszou chlubí, mnoho se hlásí k příbuzenství s ní, a Ficowského oceňují jako člověka, který položil základy vědy o historii a kultuře Romů v Polsku.

První romská básnířka na světě, kterou se dnes chlubí Romové daleko za hranicemi Polska, se ovšem stala obětí svého talentu. Papisza zemřela v roce 1987 u své sestry v Inowrocławu, kam se přestěhovala na konci svého života. Dva týdny po její smrti se ve varšavském časopise objevil tento nekrolog:

16 J. Ficowski (1986), s. 276.

17 Ficowski (1986), s. 275.

18 Kajan, *Papisza* (1992).

19 Janusz Koniusz, *Obiad u Papiszy* [in:] *Papisza* (1992).

*P. Bronisława Wajs Papusza, romská básnířka, zemřela 8. února 1987 v Inowrocławu ve věku 76 let. Tuto zprávu dává na vědomí všem čtenářům a milovníkům jejích krásných veršů Jerzy Ficowski.*²⁰

Ficowski nebyl na pohřbu Papuszy. Jak řekl Edward Dôbicki, také básník, a její příbuzný: *To nebylo možné, protože se mohlo stát, že by Ficowského Romové dokonce fyzicky napadli.*²¹

Bibliografie

Jerzy Ficowski (1953), *Cyganie polscy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Jerzy Ficowski, (1956), *Pieśni Papuszy*, Ossolineum, Wrocław.

Jerzy Ficowski (1965), *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.

Papusza (1973), *Pieśni mówione* (překlad a úvod Jerzy Ficowski), Łódź.

Jerzy Ficowski (1986), Falorykta, [in:] *Demony cudzego strachu*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.

Jerzy Ficowski (1986), *Cyganie na polskich drogach*, Wydawnictwo Literackie, Kraków-Wrocław.

Papusza (1990), *Lesie ojciec mój*, Czytelnik, Warszawa.

Papusza czyli wielka tajemnica (1992), Gorzów Wielkopolski.

Fotografie jsou majetkem archivu Etnografického muzea v Tarnově.

Překlad Hana Šebková a Zdeněk Kratochvíl

²⁰ *Życie Warszawy*, ze dne 24. února 1987.

²¹ Morawski, *Papusza* (1992).

Zusammenfassung

Adam Bartosz: Papusza (Bronisława Wajs)

Ihre Bekanntheit verdient die Romaschriftstellerin Papusza, bürgerlich Bronisława Wajs, dem ausgezeichneten Romisten Jerzy Ficowski. Sie kam ungefähr im Jahr 1909 im Kreise wandernder Angehöriger der sog. „polnischen Roma“ zur Welt. Aus ihren Gedichten lesen wir über die Kriegszeit und über die massenhafte Ermordung von Juden, Polen und Roma, desgleichen über die Umstände der großen Umsiedelungen nach den umfassenden Grenzüberschreitungen im Osten und Westen Polens.

Zu ihrer Bildung kam sie dadurch, dass sie schwer an sich selbst arbeitete, nach eigenen Angaben trotz Widerstand und Spott seitens ihrer Nächsten, ihrer Verwandten und Nachbarn. Auch nach dem Krieg, in den neuen Gebieten in Westpolen ernährte sich die gesamte Wandergruppe mitsamt Ihrer Familie recht einträglich von Musikauftritten. 1949 gesellte sich der junge Dichter Jerzy Ficowski zu ihnen, integrierte sich in das Lagerleben und knüpfte mit Papusza eine gegenseitig befruchtende Freundschaft und Zusammenarbeit an. Ihre fruchtbare Periode ging zeitlich einher mit der Zeit anschließend an das Selbsthaftwerden.

Vor den Strafen für das Vergehen „Mageripen“, dh. das Preisgeben von Informationen über die Roma an die Gadschos, hat sie damals nur ihre gerade ausbrechende psychische Krankheit bewahrt, die sie wiederholt ärztliche Hilfe und längere Aufenthalte in der Psychiatrie aufsuchen ließ. Landesweit waren ihre Gedichte, Interviews mit ihr und Übersetzungen von Jerzy Ficowski anfangs ohne ihre ausdrückliche Zustimmung, aber letztlich nie gegen ihren Willen herausgegeben worden.

Jerzy Ficowski hat sich später schwere Vorwürfe gemacht, dass Papusza durch sein Einwirken nach Niederschrift ihrer Verse bei den Roma in Ungnade gefallen ist, und die Veröffentlichung des Wörterbuchs Polnisch-Romanes löste bei Papusza panische Reaktionen hervor. Ficowskis Rolle wird – im Gegensatz zu Papuszas eigener Darstellung – im 1991 über Papusza gedrehten Film starker Kritik unterzogen.

Ihr leiblicher Vater war früh gestorben, und die neue Liaison mit dem Stiefvater nahm sie als Statusverlust wahr. Sie wurde dann später mit dessen Bruder vermählt. Mit ihm zog sie mangels eigener Kinder ein Waisenkind groß. In späteren Jahren war sie sehr mit der Pflege ihres kränkenden Mannes und der komplizierten Adoleszenz ihres Adoptivsohnes beschäftigt, ließ aber nicht von Dichterlesungen ab und nahm zahlreiche Auszeichnungen entgegen. Kritik hinsichtlich der Authentizität ihrer Werke stehen literaturwissenschaftliche Analysen ihrer mündlichen Ausdrucksweise entgegen, die ihre lyrische Art allgemein bezeugen. Ihre Handschriften sind sehr spontan und lassen auf autodidaktischen Ursprung schließen. Gedichte, die auf Bestellung entstanden sein könnten, sind selten.

Ihre doppelte Identität als Roma und Polin, erkennbar in einem ihrer Gedichte, bestätigt sie auch selbst in Interviews. Die lebenslangen offenen Vorwürfe seitens vieler Roma in Polen an ihre Adresse sind inzwischen Bewunderung und Stolz gewichen, aber Jerzy Ficowski konnte es sich aus Sicherheitsgründen nicht erlauben, an ihrem Begräbnis zu erscheinen, nachdem sie am 8. Februar 1987 bei ihrer Schwester gestorben war.

Ein Hinweis für Papuszas Bedeutung für Polen kann an der im Warschauer Großen Theater derzeit installierten Ausstellung „Aus der Geschichte der Polinnen“ ersehen werden, wo Papusza neben Wissenschaftlerinnen, Schriftstellerinnen, Sportlerinnen, Kriegerinnen und Künstlerinnen als eine der sechzig wichtigsten Polinnen präsentiert wird.

Peter Wagner

— Papusza v galerii nejslavnějších Polek

V únoru 2004 byla v Divadelním muzeu v prostorách Velkého Divadla ve Varšavě otevřena velká výstava nazvaná „Z dějin Polek“. Jedná se o prezentaci obrazů šedesáti žen, které organizátoři uznali za nejvýznamnější postavy v historii země. Výčet slavných Polek otevírá svatá Kinga, dcera maďarského krále Bély IV., provdaná v roce 1239 za polského knížete Boleslava Stydlivého. Za své zásluhy pro polskou církev byla svatořečena v r. 1690. Poslední představenou postavou je známá horolezkyně Wanda Rutkiewicz, přemožitelka několika osmitisícovek, která zahynula na K2 v r. 1992.

Do galerie slavných Polek se dostaly ženy významných panovníků, hrdinky válek, ve kterých bylo Polsko napadeno, umělkyně, spisovatelky, sportovkyně, vědkyně (M. Skłodowska-Curie) a mnoho jiných, zasloužilých a již nežijících Polek.

Pocty umístění v této galerii se dostalo i známé romské básnířce Bronisławě Wajs – Papusze, kterou tímto aktem autoři uznali za hodnu být prezentována v tomto kruhu. To je výrazné ocenění této autentické básnířky-samouky, která jako první romská žena psala v romštině. Její verše byly přeloženy do mnoha jazyků a pro Romy má doslova symbolický význam.

Část expozice věnovaná Papusze byla doplněna předměty ze sbírky Etnografického Muzea v Tarnově, kde se nachází stálá expozice věnovaná kultuře a historii Romů.

Ze sbírky Pišni Papuszy (Papušakre gila), Wrocław 1956

Romský originál přepsán jak je uvedeno v polském vydání

Dikháv dáj, dikháv dój –
saró zdrál, světo sál.
Apré bolibén čerheá rakirén,
cytrón, zdrán račénca khetané.
Čerheńoríja. Kón len chalól,
te sovél na kamél,
pre thudýtko dróm dikhél –
davá dróm bachtaló,
lidžál manušen
ki laché džiiipén.
Dikhav dáj i dój dikháf,
syr pes morél rupunó chón ándre pańá,
syr terné čhajá
dre taté páše věš pańá.
Só pes kerel? Saró zdrál,
sféto sál!

*Kolem sebe se dívám,
všechno se chvěje, svět se usmívá.
Na nebi za nocí spolu rozmlouvají hvězdy,
chvějí se, mihotají.
Hvězdičky! Tomu, kdo rozumí jim,
se nechce spát,
hledí na mléčnou dráhu,
na tu cestu štěstí,
která vede lidi k dobrému životu.
Kolem sebe se dívám,
stříbrný měsíc se myje ve vodách
jak když se mladá děvčátka
u lesa v teplé řece koupou.
Co se to děje? Všechno se chvěje
a svět se usmívá.*

(s. 87-88)

Ach, miré vešá!
Na parudžómby ándre světo baró
ni pal só, palé sovňakajá
i laché bará.
Po laché bará keren šukár jagá
i but pšeperén pal léndyr manuša.
A miré bérġi barýtká
i páše pańi bará
drogedýr syr kučbará,
kaj keren dudá.
Andre miró věš račénca
páše chón chačónys jagá,
dényz dúť syr laché bará.

*Ach, moje lesy,
nevyměnila bych já vás za celý svět,
ani za zlato,
ani za drahokamy.
Drahokamy se sice krásně třpytí,
ale lidi se kvůli nim navzájem přepadají.
Mé kamenité hory,
kamení moje okolo řeky,
to je mi dražší.
nad třpytivé drahokamy.
V mém lese za měsíčních nocí
obhýnky plápolají
a září jak drahokamy.*

Ach, miré kochána vešá,
kaj pachńisón sastó!
Kicý tumé romané čhavóren barjakirdé,
syr kúšča tumaré tykné!
A dzesá syr patryńása balvál čalavél,
dži níchéstýr na darél.
Čhavóre gilá bagén,
čy trošalé či bokhalé
chtén i khlén, po věš lén
Adzá syklakirdzá.

*Mé milované lesy,
jak krásně voníte!
Co romských dětí jste vychovaly –
jako by to bylo vaše vlastní mlázi!
Když vítr si pohrává se srdcem jako s listím,
pak se to srdce nemá čeho bát.
Děti si prozpěvují,
třebaže mají žízeň, třebaže mají hlad,
skáčou, tancují, radují se,
protože tomu všemu je naučil les.*

s. 79–80

Překlad Milena Alinčová

— Tři hlasy současné romské poezie

Tři autoři, kterým je věnován tento exkurs, nejsou již pravděpodobně čtenářům *Romano džaniben* zcela neznámí. Spisovatelka Agnesa Horváthová (*1949) na jeho stránkách debutovala v roce 2002 autorskou legendou *Pal e Bari Rama – O Velké Ramě*¹ a vzápětí vydala sbírku povídek také knižně.² Ve stejné době začal publikovat i Michal Šamko (*1967), který se uvedl povídkami s historickými náměty *Papuskeri paramisi – Dědečkova pohádka*³ a *Košiben – Prokletí*⁴. Se třetím z trojice, Ladislavem Hlaváčem, se mohli setkat například posluchači internetového Radia Rota díky povídce *Pal o bar – Kámen* anebo básni *Amare čhaja – Romská děvčata*⁵.

V tomto pojednání je ovšem pozornost vyhrazená těmto třem autorům blízce spřízněným obdobným archaizujícím gestem zaměřena výhradně na jejich básnickou tvorbu.

Nutková potřeba Romů – ať už písíciích či nepísíciích – osvětlit a kodifikovat vlastní dějiny je zcela pochopitelná v kontextu etnoemancipačního úsilí, kdy si etabloující se národ „*zачінá uvědomovat svou nadrodovou identitu a snaží se ji pochopit, formulovat a prosazovat mezi ostatními národy*“ (Hübschmannová 2002, s. 67). Podle socioložky Ireny Raichové představuje idea skupinové kontinuity, tedy trvání společenství v historickém čase – vedle jednotného jazyka a společně sdíleného prostoru – jeden ze tří základních pilířů národního vědomí⁶, jehož důležitost pro Romy může být umocněna skutečností, že nežijí ve vlastním státě. Mimo to se na naléhavosti, s níž se Romové přímo (např. v nejrůznějších anketách) i nepřímo (ve vědecké nebo umělecké práci) ptají po svých dějinách, podílí také postupná ztráta elementár-

1 In *Romano džaniben* 1-2/2002, s. 87-98.

2 Horváthová, Agnesa, 2003: *Pal e Bari Rama the aver paramisa – O Velké Ramě a jiné příběhy*. Praha: Signeta, 2003.

3 In *Romano džaniben* 4/2000, s. 68-75.

4 In *Romano džaniben* 1-2/2002, s. 71-86.

5 Texty jsou od září 2003 k dispozici v sekci Dany Dubjelové „Romská literatura“ na http://www.dzeno.cz/?r_id=132. Jiná Hlaváčova báseň, *Romaňi blaka – Cikánské okno*, vyšla v překladu Mileny Hübschmannové v jejím sborníku *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*, UP Olomouc, 1993 a 2002, s. 32-33, a v časopise *Romano kurko* 1993/41.

6 Raichová, Irena a kol., 2001: *Romové a nacionalismus?*, Brno, 2001, s. 28-29.

ních jistot vázaných na tradiční formu života v osadách, jak vyplývá z postřehu Zuzany Jurkové: „Romové v tradičním prostředí na Slovensku nepotřebují potvrzovat, 'kdo jsou'. Žijí v romské osadě, mluví téměř výlučně romsky a téměř nechodí do gádžovských škol. O jejich identitě není pochyb. Romové v Čechách naproti tomu většinou ztratili své tradiční vazby [...], žijí roztroušeni mezi majoritou [...] Je potřeba se ujistit, že nejsem horší (Čech), že jsem někdo jiný.“ (Jurková, s. 144)

Za této situace tedy nastupují historikové, jazykovědci a folkloristé, avšak možná ještě větší prostor se pro „rekonstrukci a kodifikaci vlastní historie a tradic“ (Raichová, s. 28), ale také pro jejich všestranné prozkoumání a procítění i nad rámec faktů otevírá umělcům. Zde je třeba hledat jednu z příčin široké obliby autorských (ale i mnohem starších folklorních!) legend mezi romskými spisovateli⁷ a odtud se také odvíjí historizující a ohlasový proud romské prózy i poezie. Uchopením a osobitým ztvárněním reálií, tvůrčím promyšlením možností, jež fakta nabízejí, a investováním vlastní fantazie (jež je navíc podněcována množstvím nejasných bodů romských dějin) přispívají tito autoři k nalezení historického času vlastního národa, a tím i k odpovědi na otázku „Kdo jsme?“. Jak poznamenává M. Hübschmannová, „nová situace nutí hledat nové formy. Řada jedinců a rodin se ocitla ve vzduchoprázdnu. Nemají oporu [...], u každého z těchto píšících Romů cítím, že je jim impulsem a hnacím motorem hledání vlastní identity. Vlastní identita je ovšem nerozlučně spjatá s hledáním identity celé skupiny, protože každý z nich je Rom, každý z nich se cítí Romem, i když třeba nechce. Z [jejich textů] vyplývá potřeba sebedělení. To, co dříve říkal své komunitě [...], to teď člověk nemá komu říci. A proto lidé píší.“ (Hübschmannová 1998, s. 65)

Inspirace dějinami a tradicí se samozřejmě nemusí odrazit pouze ve zpracování konkrétní epické látky – to by zvláště v lyrické poezii přinášelo značná omezení. Připomenutá metoda ohlasu je tak jinou z alternativ, jak historii reflektovat. Další z možností, jíž autoři historizující tendence často využívají, je volba tradiční, eventuálně mimočasové, archetypální tematiky, vyjádřené obvykle ustálenými verbálními spojeními a neměnnými básnickými obrazy, jež mívají původ ve folklorní tradici (v kontextu romské literatury se jako příklady nabízejí spojení *kale jakba*, *kalo čiriklo*, *kaľi morči*, *romano čoripen* atp. anebo obrazy romské osady, matky s dětmi, koně a vozu na cestě, houslí a romské hudby vůbec, atd.). Výsledně je vždy na autorech samotných, do jaké míry se přidržují tradičního schématu a jakým způsobem s archaizujícím potenciálem textu dále zacházejí – zda pouze evokují dávnověkou atmosféru nebo do ní kreativním způsobem zasáhnou, a tak ji konkretizují, aktualizují a umožní čtenáři nový, osobnější a bezprostřednější pohled na minulost i přítomnost.

⁷ Srov. Hübschmannová 2002, s. 67.

Již dříve vydané povídky Agnesy Horváthové tyto úvahy víceméně potvrzují. Sama říká, že o romské historii v podstatě mnoho neví, a to ji podle všeho inspiruje: „*Sako phenel: Me som odarig, me som adarig – a khatar sam amen o Roma? Phuv amen nane pre kada svetos. Na džanav vlastně, khatar avilam. Andál e India? [...] Me na džanav, khatar sam. Asi upral. Ta pisindom kodi paramisi.*“ (Každý říká: Já jsem odsud, já jsem odtáhmletud – a odkud jsme my Romové? Na tomhle světě nemáme žádnou zem. Ani vlastně nevím, odkud pocházíme. Z Indie? [...] Já nevím, odkud jsme. Asi odněkud seshora. Proto jsem napsala tu povídku.)⁸ Básnická tvorba této dovedné vypravěčky, jež se uvedla jako autorka próz s výrazným legendárním akcentem, je poměrně různorodá, směřuje však výlučně k lyrice a prostupuje ji ohled, aby „*amare čhave te na bisteren, khatar hine, ko hine, savo dživipen sas čirle le Romengero.*“ (Aby naše děti nezapomněly, z jakého jsou rodu, kdo jsou a jak dříve žili Romové.)⁹

Poezie Agnesy Horváthové je přímočarým dokladem úzké provázanosti současné romské literatury s jejím folklorním podložím,¹⁰ nepřehlédnutelnou většinu jejích básní lze chápat jako prostší či rafinovanější ohlasovou tvorbu. Čtème pozorně autorčinu báseň *Baro mrazis* – *Krutý mráz*:

Baro mrazis

*Bare mrazi aven,
amen nane řiř,
andro mrazis sar me džava,
sar le čhaven maro dava?
Mrizi, mrazi, kana khere džana?
Kaj me le čhaven te chal dava?*

Krutý mráz

*Táhnou tubé mrazy,
doma nikde nic,
jak ubohá zimou půjdu,
kouska chleba dětem najdu?
Mrazy, kdy jen polevíte?
Děti, kdy se nasytíte?*

8 *Šaj vakeras dujdžeňa čino pal Tumende? – Můžeme si spolu o Vás trochu popovídat?*, In: Horváthová, Agnesa: *Pal e Bari Rama the aver paramisa – O Velké Ramě a jiné příběhy*. Praha: Signeta, 2003, s. 20-23.

9 C. d., s. 14-17.

10 Srov. Hübschmannová 1998, s. 63.

Bezvýchodná atmosféra, naříkavý tón, ale také volba základní situace (matka a děti v bezútěšném postavení) upomínají na tradiční *čorikane gila*.¹¹ Tato autorčina orientace se potvrzuje i v dalších básních, které zhusta vyznívají jako nárek dovedné plačky. Motivika i metaforika vycházejí z písňové tradice, čímž se vazba na folklorní půdorys ještě více posiluje, jako je tomu v následující básni *Drom – Cesta*:

Drom

*Dromoro, dromoro,
savo sal zoralo!
Pal tute phirav, imar na birinav,
baro sal, našti tu predžav.
Tiro koncos dikhav,
na dikhav tut, savo sal,
bara peha hordines,
le manušen na mukhes,
o pindre amenge les,
ajso sal, ajso sal,
dromoro miro, av k'amende,
ke lačhe manušen,
sikhav lačhipen a na ča pharipen.*

Cesta

*Cesto naše,
jak jsi krutá!
Již nemůžu po tobě chodit,
což jsi dlouhá, na konec dojít.
Cíle nevidí,
kdo po tobě chodí,
kamením se zdobíš,
lidem nepovolíš,
o nohy nás připravuješ,
taková jsi ty,
cesto moje, k nám,
k bídným lidičkám,
nebud' vrtosivá, ale přívětivá.*

Další příklady ovšem naznačují, že si je autorka vědoma aktualizačního potenciálu ohlasové, tj. nepravé písně a že jej dokáže využít. Tuto invenci nacházíme především v básních, ve kterých se objevují narážky na současnou situaci Romů, například v básni *Phuteren o jilo – Otevřte srdce*. Tradiční schéma, potvrzované navíc ustálenými obraty (*but paňi predžala aj.*), je zde konfrontováno s přímým a konkrétním apelem, směřovaným do aktuální reality:

¹¹ Srov. Hübschmannová, Milena: *Specifické komunikační okruhy – literatura menšin. Romská slovesnost 1945–1948*. Nepublikováno.

Phuteren o jilo

*Sar phares pes dživel
amenge Romenge
pr' oda svetos!
Savore ča gondolinas,
kana amaro dživipen avela.
But pañi predžala,
sar amen, o Roma, feder dživaha,
bo bisterdam pre amaro Del,
na dživas sar le Devleskere čhave,
a'e sar le bengeskere.
O Del amen marel, Romale,
phuteren o jilo, mukhen ke peste amare Devles,
bo sar le Devles na mukhaba,
savore Roma meraha.*

Otevřte srdce

*Jak tvrdý umí být
ten svět
na nás, na Romy!
Myslíme na to všichni,
kdy nadejde náš čas.
Přejde však mnoho vody,
než budeme žít líp,
na Boha jsme nevzpomněli,
jak dáblovo plémě
jsme tu žili.
A Bůh nás trestá, Romové,
otevřte srdce, nechte ho vejít,
jinak
všichni zemřeme.*

Působivost básnické výzvy více vynikne, připomeneme-li si s M. Hübschmannovou některé ze základních funkcí „písni sirotky a chudoby“: „Tyto písně plnily a dosud snad i plní množství nesmírně důležitých funkcí. Na prvním místě funkci psychické očisty a úlevy: pláč posluchačů i zpěvačky při písni přenáší bolest do stylizované roviny, a tím ji oddaluje od skutečného prožitku. Písně plnily funkci sociální kontroly: zpěvačka byla najata, aby na společném *bašaviben* (zábavě se zpěvem a tanci) vyslovila výčitku na nepřístojné chování manžela či syna nebo dcery [...] nebo vyslovila omluvu či osobní zpověď člena komunity [...]“¹² Potom lze předpokládat, že tvorba Agnesy Horváthové nese dědictví tohoto typu lidové písně i v rovině naléhavosti – a možná také autority – sdělení a že se „duše *čorikañi gil'i* přetělila“ do nového žánru.

Co o tom vypovídá poslední z vybraných básní – *Nevo ezeroskero berš* (Nový rok dalšího tisíciletí).

12 C. d.

Nero ezeroskero berš

*Nevo ezeroskero berš avila,
so anda amenge Romenge?
Ča o čoripen a roviben,
o Roma čores dživen,
o gadže buti na den,
Roma ča o podpori kiden,
khere ča bešen a gondolinen.
Sar dživena?
Sar le čhaven bararena?
Nalačo ezeroskero berš avila,
le Romenge ča anda bibacht
a bari žala.*

Nový rok

*Nadchází nový rok dalšího tisíciletí
a copak Romům nese?
Jen samý pláč a trápení,
Romové uboze žijí,
bilí jim práci nedají,
a tak jen pro podpory chodí
a přemítají, když doma sedí.
Z čeho brát?
Jak děti vychovat?
Zlý je ten rok, co nadchází,
jen neštěstí a žal
nám přináší.*

V básnických pracích Michala Šamka se reflexe historie a tradice realizuje srovnatelně neprvoplánovým způsobem. Jako prozaik se soustřeďoval především na konkrétní výseky z dějin Romů podložené historickými údaji a ty pak svobodně kombinoval a usouvztažňoval se zá-
měrem dodat jim uchopitelný tvar a až mýtickou kauzální sevřenost (srov. povídku *Košiben*). V poezii si zachovává některá shodná základní východiska, jako je epičnost a cit pro dramatický konflikt, avšak jeho pojetí historičnosti se posouvá od konkrétních událostí k obecnější situaci, atmosféře či archaizujícímu „quotidienu“, jak si ukážeme vzápětí.

Také jeho básnické dílo – podobně jako v případě Agnesy Horváthové – připomíná lidovou, či spíše pololidovou tvorbu, interpretační model je však tentokrát třeba hledat nikoliv v systému romského folkloru, ale v literatuře majoritní. Výrazná epičnost, vystupňovaný konflikt, dryáčnická tematika na jedné straně a v podstatě mýtický, archetypální rozměr katarze na straně druhé, to vše najdeme v Šamkově poezii a to vše upomíná na středoevropské jarmareční písně 18. a 19. století. Samozřejmě není opodstatněné předpokládat přímou inspiraci. Daleko spíše jde o určité obdobné naladění a ovšem o obdobný autorský typ či vývojový stupeň tvorby.

Básnická skladba *Phurde, balvalori – Foukej, větříčku* zachycuje poměrně banální příběh svedené a oklamané dívky, jenž je však prohlouben a ozvláštněn motivy povědomými z lidových vyprávění, a dokonce i fantastickými prvky: Dívka osířela za ne zcela jasných okolností (čtenář se dozvídá pouze tolik, že její matka „nasvali has, terři / chutla andro pañori“, tedy byla nemocná a mladička se šla utopit), touží po žádoucím milém, a tak vzývá vítr, aby ji naučil vášni. Její příběh, zakončený v realistické rovině dívčinou sebevraždou, vrcholí scénou, kdy se duše utonulé

matky a dcery promění v labuť. Pod povrchem barvotiskově krutého vyprávění se profiluje téměř neslyšně vyslovený hlubší význam, který je znepokojující, neboť navozuje dojem, že bylo vyřčeno jen to nepodstatné, zatímco skutečný rozměr celé tragédie zůstává čtenáři skryt a je mu přístupný pouze v podobě dojmu jakéhosi pradávného, archaického prožitku:

Phurde, balraľori

*Čhajori romaňi pal e luka prastal,
sa khatar la šukar hin,
bachťaba joj asal.*

*„Ča šukar phurde, balvalori,
phurde andro bala.
Sem som mek terňi čhajori,
pirano man nane aňi dajori,
nasvali joj has, terňi,
chutla andro paňori.*

*Sar me, Devla, kamavas bi
šukar piranores,
zoralo kaj te avel,
paťiv te sikhavel,
ke amare Roma
man avel te mangavel.
Radostaba khelav,
chudav te gilavel.*

*Ča phurde, balvalori,
phurde, ma omukh man,
sem som mek terňi čhajori,
mangav tut šukares,
sikhav man kamaduňi gilori!“*

*Sar phirelas joj pal e luka,
razom šunda bari vika.
Dikhla kandre – garuvel pes,*

Foukej větřičku

*Děvčátko romské loukou běží,
je jí tak sladce,
že se štěstím směje.*

*„Jen pěkně foukej, větře zlatý,
duj mi do vlasů.
Vždyť jsem ještě mladé děvče,
milého jsem nepoznala,
matka moje chorá byla,
mladičká se utopila.*

*Jak bych, božíčku, si přála,
aby milenec,
pohledný a silný,
přišel pro mě
k našim Romům,
mě si namluvit.
Tančila bych slasti,
štěstím zpívala!*

*Jen foukej, větřičku,
foukej, zůstaň se mnou,
s mladinkou dívenkou.
A prosím tě pěkně,
nauč mě zpívat píseň rozkoše!“*

*Jak přešla přes louku,
zaslechla velký hluk.
Ejhle, křoví! Ukryje se,*

jilo marel, daral pes,
na kamelas, dikbľa les.

„Ko sal? Phen ča mange!
So garuves tut pal o kandre?
Sikhav tu tut mange,
na dara, av andal o kandre!“

Savo šukar hino!
Gerekocis lolo!
Mro piranoro!

Avka pes ačhila,
že the jov pes andre late zadikbľa,
pro muj la čumidňa,
pre luka laba pašľila,
paťiv latar odkidňa.

„Joj Devla, palikerav tuke,
the tuke, balvalori miri,
hoj man sikhadal odi kamaduňi giľi!“

„Piraňije miri, kamiben tu miro,
me het mušinav te džal,
dukhal man o jilo.
Na džav tutar dur,
ča tele andro foros.
Tu tajsja ke mande av pre brana,
tajsja pal o dilos
vastestar tut chudava,
sar andal e kasarňa avri avava.“

Raťi imar e čhaj khere sovel,
našťi tosara doužarel.
„Raťi, mangav tut, džja tu imar het!“

srdce tluče ve strachu,
že uvidí ji.

„Kdo jsi? Řekni mi to přece!
Proč se skrýváš ve křoví?
Ukaž se mi, polez ven
a už žádné strachy!“

Jak je krásný, Bože můj!
Kabátek červený,
to bude můj milý!

A tu on se také
v tom děvčeti shlédł,
na ústa políbil,
do trávy položil,
o věneček připravil.

„Ach Bože, jak ti děkuji,
i tobě, větře milý,
že jste mě naučili zpívat píseň rozkoše!“

„Milenko má, duše moje,
musím nyní jít,
naše srdce zarmoutit.
Nejdu nikam do daleka,
jenom dolů do města.
Najdeš mě tam u brány
zítra o poledni,
z kasáren vyjdu ven,
ruku ti zas podám.“

Přes noc doma spala,
po jitru toužila.
„Noci, prosím, jdi už pryč!“

*Nevo d'ives mi avel,
kampel mange mek tosara te popracinel,
sal'ikh chaben te tavel,
pal o dilos paš e brana
mro pirano užarel!"*

*Paš e brana terduvel,
pro pirano užarel.
Odoj hino! Džal ke leste.
Jov la imar na kamel.
O slugadža leha,
ladžatar pes garuvel.*

*„Ko ke amende avel?
Dikhen ola kala cacorka!"
„Ta na, na ke ma!" Phenda Šándor:
„Rikonen pre la mukhen,
pre odi bosorka!"*

*„Mukh la, Šándor, mi džal,
tu pre la but džung sal!
Amen tajsa džas dureder,
sig – džas andre karčma,
ko hela: Tu – či me mateder?"*

*O Šándor pre la zadikhla:
„Soske kal'i hiňi?
Suta manca, no – so?!
Korkori kamelas, hiňi diliňi!
O Del mange na del, kaj te avel miri!"*

*Imar hin jeseň, trin čhon,
so ade pašlolas
peskere piraneha, le Šandoriha.
Trin čhon, so Devleske pašikerlas,*

*Den at' přijde,
ráno něco pouklidím,
něco vařit budu
a v poledne u brány
milého se dočkám!"*

*U brány přešlapuje,
na milého čeká.
Tady je! A běží k němu.
A on už ji nechce.
Jde s vojáky ostatními,
studem se skrývá.*

*„Kdo se to k nám hrne?
Hledte černou cícorku!"
„Ta, a chodit za mnou?" Šándor povídá:
„Pusťte na ni psy,
na tu divoženku!"*

*„Nech ji, Šándor, nech ji,
nebuď na ni zlý!
Zítřka zas dál jdeme,
pojdme do hospody,
kdo se dnes víc setne? Ty, anebo já?"*

*Šándor: „Koukni přece na ni,
na tu cikorku!
Dala mi – a co má být?!
Vždyť to sama chtěla!
Nedej Bože, abych ji měl doma!"*

*Podzim už, tři měsíce,
co tu ležela
se svým milým, se Šándorem.
Třikrát měsíc tomu – Boha velebila,*

*pre odi luka pašlonas,
jilestar pes čumidkernas,
jekh avreske pes oddenas.*

*Vaš oda kamiben la khere marenas,
bañinenas, andal e vatra čhivkerenas.
But peske predžid'ila.
Phari lestar ačhila –
na l'ikerda avri,
andro pañi chuřila.*

*Akorestar Roma vakeren,
hoj duj labuři khatar o pañi phirkeren:
e daj la čhaha, o Del laha.*

*Ča phurde, balvalori,
gilav lakeri gilori.*

*na té louce leželi,
na ústa se líbali,
jeden druhému se dávali.*

*Za to milování děvče doma zbili,
potupili, z osady vyhnali.
Hodně vytrpěla.
A když děťátko ucítla,
nevědouc kudy kam,
do vody skočila.*

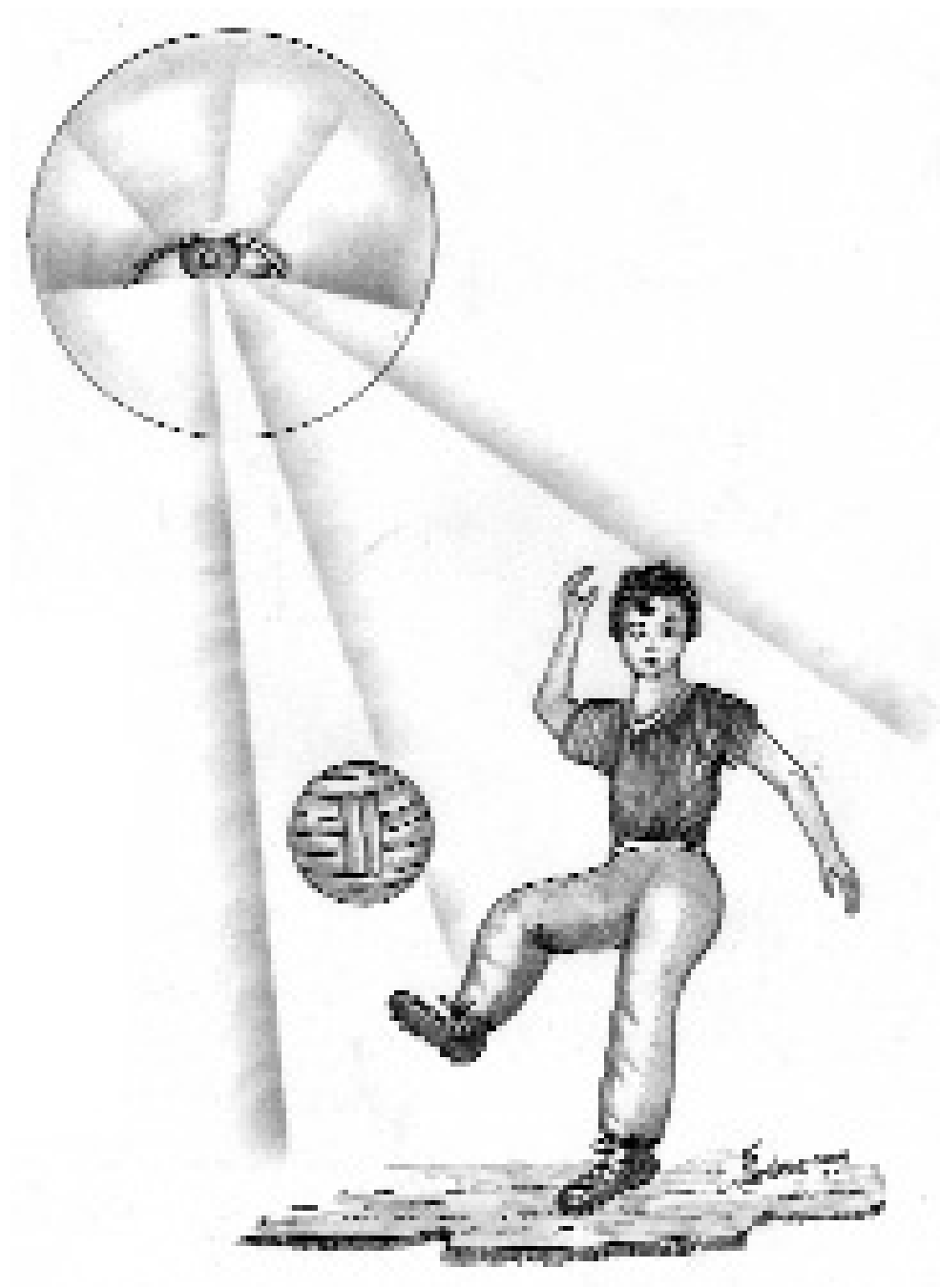
*Od těch dob si Romové povídají,
jak dvě labutě kolem vody chodí:
s dcerou máma a Bůh s ní.*

*Tak jenom foukej, větríčku,
zpívej tu její písničku.*

Šamkův jednoznačný příklon k romské kulturní a morální tradici, který se zde nejvýrazněji prezentuje v okamžiku, kdy je dívka coby *presuř čhaj*, odvržena svojí komunitou (ale ovšem i v implikovaném odsudku Šándorovy nezodpovědnosti!), vystupuje ještě výrazněji na povrch v jiné skladbě, *Andro sados – V sadě*. Hrdinou je romský chlapec, který se rozhodne podarovat matku a sourozence třeshněmi ze sadu (pravda, zjevně cizího, ale tato skutečnost není v básni reflektována) a který na tento svůj záměr nakonec doplatí životem – zahyne v potyčce s neromskými dětmi. Šamko přímo zálibně ulpívá na scénách rodinné pohody a něhy (srov. monolog matky „*Mukh man imar, mro čhavoro...*“ nebo idylickou chlapcovu představu „*Paľis peske lačhes chaha...*“), tím kontrastněji poté vyzní negativní role neromského světa.

S přihlédnutím k výše analyzované Šamkově tendenci podkreslovat vyprávění přesažným sdělením můžeme i v této skladbě identifikovat mýtický prvek, jenž příběh přenáší do dalších časových rovin, a to tehdy, budeme-li chápat chlapcovu smrt jako oběť – v dítěti samotném lze potom spatřovat obětního beránka, který umírá za romské hodnoty, romský způsob života. Je-li však taková interpretace správná, nebo ne, na to ani tento text nedává jednoznačnou odpověď.

Andro sadas

*Šukar dīves, kham švicinel
pre cikñi blačkica,
pal e blaka cikno čhavo
la daba pes bavinel.*

*„Mukh man imar, mro čhavoro,
imar na birinaṽ,
našti calo dīves tuha man bavinaṽ.*

*Kampel mange te pracinel,
te chal te tavel,
tu dža avri le čhavenca
fotbal te marel.*

*Maj avela tiro dad,
bokhalo jov hela.
Džanes, savo hino,
sakones marela.“*

*Ila o čha e lopta,
avri peske gela,
prastal, asal, gilavel,
joj, sar leske mištes hin,
adadīves leske
berša deš u trin.*

*„Džanaṽ, so me kerava,
andro sados me džava!
Odoj barol čerešňa,
e daj mange pekela
čerešnenca bokhela.*

*Palis peske lačhes chaha:
o dad, e daj,
mre duj phrala.*

V sadě

*Krásný den, slunce svítí
do oken
a za oknem se synáčkem
maminka si hraje.*

*„Už mě nechej, zlato moje,
nemůžu se jen
s tebou bavit celý den.*

*Musím trochu pouklidit,
vařit k obědu,
tak honem ven, s dětmi můžeš
čutat míčudu.*

*Hnedle přijde domů táta,
znáš ho, jaký je.
Když hladový je,
hned nám nabíje.“*

*Chlapec vezme míčudu,
vyběhne si ven,
běží, směje se a zpívá,
to že dobře mu je:
právě totiž dnešní den
třináct let oslavuje.*

*„Já už vím, co udělám,
do sadu se podívám!
Srdcovky na stromě rostou,
tak nám máma upeče
třešnickové koláče.*

*Pak se všichni najíme
táta s mámou,
bráchové...*

*Lava mange mira pheña,
sar laha khelava,
sako ča dikhela.“*

*Paš o sados dogejla,
ňikas odoj na dikhla.
Perdal e bar chutíla,
cholo v leske pharíla,
lopta odoj ačhíla.*

*Šukar peske čerešňi kidel,
zrazom – s'oda? Varekas šunel...
„Podívej se, mič!
Koukej, támhle cikán,
vyženem ho pryč!“*

*Ko stromos jon denašen,
pro čhavoro gravčinen:
„Co tu kradeš, cikáne?
Však my už tě ztrestáme!“*

*O čhavoro darandíla,
pal o stromos sig džal tele,
o čerešňi sa rozpele.
„Mamo, kaj sal? Kama v khere!“*

*O bengora raklore
kiden penge barora,
andre leste čhiven,
ňisar na duminen.*

*„Co, cikáne, bojiš se?
Však počkej, ted' už strefím se!“
A sar phenda, ačhíla pes,
andro šero strefinde les.*

*A pak budou všichni koukat,
jak se sestrou zatancuju
samou radostí.“*

*Do sadu se připlížíl,
nikoho tam nespátřil.
Když se přes plot odhodlal,
kalhoty si roztrhal,
míč za plotem zanechal.*

*Pěkně si třešničky trhá,
když tu – co to? Něco zaslech...
„Podívej se, mič!
Koukej, támhle cikán,
vyženem ho pryč!“*

*Přiběhli až ke stromu
a na kluka ječí:
„Co tu kradeš, cikáne?
Však my už tě ztrestáme!“*

*Chlapec se zle vylekal,
ze stromu se svezl
a třešničky rozsypal.
„Mami, kde jsi? Já chci domů!“*

*Ti čertovští kluci
posbírali kamení,
po chlapci ho metají,
nic nepřemýšlejí.*

*„Co, cikáne, bojiš se?
Však počkej, ted' už strefím se!“
Jak to řekl, zamířil si
chlapci na hlavu.*

*O rat calo zaila les,
zor les na has,
ta mukhla pes.*

*Krev ho zalila,
tma zahalila,
síla opustila.*

*Čoro cikno čhavoro
pre phuv pašlol korkoro.
Khere avri pre dvora
bašol o rikono.*

*To ubohé malé tělo
leží na zemi.
Doma venku na dvorečku,
vyje pes.*

Je až nápadné, jak jednoznačně „zlé“ jsou neromské děti v uvedené básni. Toto schematické rozvržení rolí však odpovídá nejen výše rozeznané jarmareční poetice, ale je také (v intencích obrozenského hnutí zcela pochopitelně) příznačné pro celý jeden proud romské tvorby (nikoliv pro veškerou!) a má oporu i v obecném mínění Romů (dokladem budiž kategorické tvrzení Ladislava Goral: *Samozřejmě, Romové nejsou bez viny. Od gádžů se naučili jen to špatné.*¹³). Černobílé autorově optice odpovídá i využití dvojjazyčnosti v básni (a konec konců aplikace označení „cikán“): čeština se objevuje výhradně jako charakterizační prostředek neromských dětí – nepřátel.¹⁴

Nelze však opominout, že se v Šamkově tvorbě najdou také jiné, rovnovážnější polohy, jež tu budou zastoupeny básní *Amari čhaj – Naše holčička*. Zatímco v předchozích skladbách se tradiční romský svět a svět gádžovských pahodnot ocitaly ve fatálním konfliktu, v prostoru této básně se sžívají v překvapivé harmonii: hrdinka je dokonce označena za *rakli-romni* – bílou Romku (či – chceme-li – romskou gadži). Odhlédněme od skutečnosti, že jde o báseň příležitostnou,¹⁵ a přijmeme jako vysvětlení, že se v hrdinčině případě od počátku jednalo o dívku *pro muj parni, andro jilo kalori* – s bílou tváří, ale s romským srdcem, tedy o bytost vstřícnou k Romům a otevřenou jejich hodnotám. Jako takové, bloudící navíc osaměle v černé tmě, se jí Romové pohostinně ujímají a berou ji mezi sebe. A nakonec jediné jako taková,

13 Goral, Ladislav: *Mezi Romy a gádži*. In: Manuš, Erika: *Jdeme dlouhou cestou*. Praha: Arbor Vitae, 1998, s. 188.

14 Obecnou platnost této tendence pro rozličná sebevymežující úsilí může doložit příklad z USA: šajenský (tj. „indiánský“) básník a buditel Lance David Henson (*1944) nazval dokonce jeden ze svých anglicky psaných básnických cyklů *Twelve songs written in the enemy's language* (Dvanáct písní v jazyce nepřítele). V cyklu mimo jiné najdeme následující báseň, v mnohém upomínající na dikci některých romských textů: *without ears two coyotes hang upside down / on a fence near darlington agency / the veho world made this / they know nothing else* (dva bezuší kojoti visí za tlapy / na plotě darlingtonské správy / to provedli bílí / co jiného už svedou). (Více na <http://www.hanksville.org/storytellers/henson>)

15 Autor skladbu věnoval Mileně Hübschmannové.

otevření sobě navzájem a u sebe navzájem hosty, si můžeme – Romové a Neromové – porozumět. To je, zdá se, smysl Šamkova sdělení.

Všimněme si navíc, jak se oproti předchozí básni z jazyka majority stírá stigma nepřátelství – nejenže zde čeština zjevně nenese hodnotící příznak, ale dokonce promlouvají jí i sami Romové (*Prosím, slečno, pojdte dál...*):

Amari čhaj

*Terňi čhajori,
pro muj parňi,
andro jilo kaľori,
džal ko Roma
te mangel peske paňori.*

*Šil la hin, strapimen
hiňi, bokhaľori.*

*Bari cma, korkori,
ňiko adaj nane.
Odoj pes švicinel: „Halo!
Prosím, pustťe mě k vám,
prosím, pane, mohu?“*

*„Prosím, slečno, pojdte dál,
beš tuke, sal bokhaľi?
Dava tut te chal.*

*Ča ča, mri čhajori,
ma dara tut, ko Roma tu sal!
Oda kalo – miro phral,
odi miri romňori
a tu, mri čhaj, ušťi upre!
Gilaľ lake gilori!*

*Imar berša pregele,
ňiko na džanel...*

Naše holčička

*Dívěnka mladá,
s bílou tváří,
romským srdcem,
jde za Romy
prosit vody.*

*Hlad ji týrá,
chlad a žízeň svírá.*

*Ve tmě stojí samotná,
nikde nikdo není.
Přece támhle svítí se!
„Prosím, pustťe mě k vám,
prosím, pane, mohu?“*

*Prosím, slečno, pojdte dál,
jen se posad', nemáš hlad?
Hned ti jídlo přinesu.*

*Jen se najež, děvenko,
neboj se, vždyť jsi u Romů!
Tenhle černý je můj bratr,
tam má žena milá
a ty, dcerko, honem vyskoč!
Dej se do zpěvu!*

*Léta přešla okolo,
kolik? – Nemám zdání...*

*Adadžives odi rakli-romňi
Romen sikhavel
te irinel, te genel,
paramisa te vakerel.*

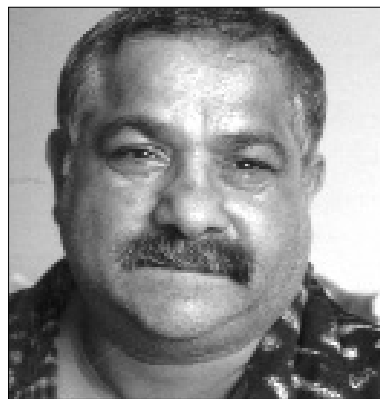
*Kamav lake, Romale,
te palikerel.
Sastipen the bare berša
o Del la te del!*

*Dnes prišla ta rakli-romňi,
aby Romy učila
trochu čist, trochu psát,
i pohádky vykládat.*

*Za to jí chci, lidi,
ze srdce poděkovat.
Štěstí, zdraví, dlouhá léta
ať jí Pán Bůh dá.*

S takto idylickou, snivou náladou přirozeně dospíváme k básním **Ladislava Hlaváče**. Hlaváč se ve své tvorbě nevyhýbá konfliktním momentům ani bolestným aspektům života, ale výsledně je vždy zahaluje do nostalgické atmosféry romského *čirlatuňipen* (dávnořeku, zlatého věku) a vyvažuje působivými básnickými obrazy v harmonický celek. Na rozdíl od Šamka se nepokouší zachytit konkrétní osudy a mnohem spíše než na burčující syrovost příběhu spoléhá na sdělnost statického momentu, více než dramatu se jeho poetika blíží pastelové kresbě. Pracuje s výraznými vizualizacemi a děj, tedy i konflikt, spíše sugeruje, než by jej předváděl. Na rozdíl od Agnesy Horváthové nejsou jeho výzvy a jeho deziluze vysloveny přímo, přestože výsledně zazní se shodnou naléhavostí.

S Horváthovou jej naopak sbližuje skutečnost, že romskou tradici nepojímá jen jako sudidlo k morálnímu rozřešení konfliktu (srov. Šamko: *Andro sados*), nýbrž za pomoci jistých ustálených rekvizit, metafor a slovních obrátů evokuje atmosféru romského *čirlatuňipen* fungujících slovenských osad. Tento horizont je pak v jeho poezii přítomen nejen jako charakteristický snový, idylický chronotop, ale také jako přímo nevyřčená, ale přesto latentně přítomná žádoucí definitiva obrozenského úsilí. Posuďme sami na základě následující básně:

| Představujeme pana Ladislava Hlaváče, ukázky z jehož literární tvorby otiskujeme poprvé. Agnesu Horváthovou a Michala Šamka znají čtenáři z minulých čísel
| Foto Antonín Hübschmann |

Amare čhaja

*Pro ritos paš o vešoro
o čhaja bešen,
jon peske andre peskre
kale d'indarde bala
o luluda, so adaj baron, khuven.*

*Lengere čhamora the o vuštora
ajse lolore sar o kvetki,
so pes lenca makhle.*

*O jakhora kale, o dandora parnore,
lengere balora kalore
sar nekkaleder angar.
Ajse hine šaltovne,
ča bari radosca
pre lende te dikhel.*

*Nane ajso malaris,
kaj len andro obrázis
te thovel.*

*Pro ritos o čhave aven,
na korkore aven,
lenca o rakl'ija,
vastendar pen chuden.*

*Khatar o čhaja pregele,
pre lende aňi na dikhle,
le rakl'enca bare asabnaha
andro veš denašte.*

*O čhaja ladžand'ile,
o šere tele mukhle,
aňi na prevakerde.*

Romská děvčata

*U lesíka na trávě
děvčata sedí,
do dlouhých černých vlasů
kvítky zaplétají,
co kolem dokola rozkvétají.*

*Tváře a rtíky
nachové jak plátky,
jimiž se potřely.*

*Černé oči, zuby bílé,
dlouhý vlas jim splývá
jak nejčernější uhel.
Tak jsou pěkné,
že je radost
na ně i jen pohledět.*

*Není ani malíře,
co by na plátně
je tak vymaloval.*

*Na louku romští chlapci běží,
nejdou však sami,
bílé dívky jsou tu s nimi,
za ruce se s nimi drží.*

*Kolem krásek přeběhli,
očkem na ně nepohlédli
a s bílými, rozesmátí,
vběhli do lesa.*

*Dívky se zapálily,
hlavy svěsily,
slovíčko neřekly.*

*Čhavale, so tumen keren,
soske len na kamen?
Sem jon bi tumen kamenas,
jon bi tumen šukare čhavoren denas,
jon bi tumen na mukbenas.*

*Čhavale, čhavale,
o šošoj pal o šošoj džal,
čiriklo čirikles kamel,
mek oda kirmoro
pal peskro džal.*

*U tumen, čhavale,
avren kamen,
či džanen, so keren?
Te na bajinen!*

*Sar o čhaja kerna
oda, so tumen,
nasig avla, te na roven,
čhavale, čhavale!*

*Copak je to, chlapci moji,
že je nechcete?
Vždyť ony by vás milovaly,
krásné děti by vám daly,
nikdy by vás nenechaly.*

*Romové, mládenci,
zajíc za zajícem běhá,
ptáček k ptáčkovi si sedá
a každíčký červíček
červíčka si hledá.*

*Zato vy, mí mládenci,
cizí milujete,
víte vy, co děláte?
Ať nelitujete!*

*Až vám romská děvčata
oplatky vrátí,
pak budete litovat,
chlapci moji zlatí!*

Idylické uchopení skutečnosti dominuje také v dalším Hlaváčově textu – básni v próze *Pal o bar – Kámen*, jež navíc rozevírá horizont romské tvorby také nad a za téma národního sebevymezení a místo pouhé harmonie mezi lidmi vyslovuje existenci harmonie širší, zahrnující v jednotný řád vše živé i neživé. Přitom je však příznačné, že všechny prvky tohoto idylického kosmu spojuje rys jisté archaičnosti (objevuje se zde kámen, cesta, řeka, roční období nebo hejno ryb, nikoliv však například náplavka nebo automobil), a ovšem také to, že se úvodem i takto obecně laděné básně mihne dřevní atribut romského světa – nazdobený vůz tažený koněm:

Pal o bar

Pal e phurd dural varesavo graj verdaba tradel avkes sar e balvaj, manuš la čupňaha čhingerel, kaj o graj mek sigeder te tradel.

Kaj ada manuš avka sidarel? Možno pal e terňi, bo o verdan le pantlikenca the luludenca avri čhinado. O prachos ča pal leste upre hazdel, až o cikne barora odchudkeren khatar o kereki. O verdan demada la kerekaha andro bar... aňi cikno, aňi baro na sas.

No mukhas le ternes le greha the le verdaneha avka, či dogelas pal e terňi, či na. Amen pes imar na dodžanaha.

Amen dikhaha pal o bar: Terdolas pro samo krajos paš o drom, sar e kereka andre leste peklā, perelas tele le hedoha, kidelas pre peste savoro, so leske avelas kijo drom.

E čik pre peste kidlā, e čar la pošaha mek bareder lestar kerde, perelas ta valinlas pes, až dopela andre leňori. E leňori na has bari, mek kij'oda sas ňilaj, ta has cikno paňi. Ča avka kaj o paňi les morda tele. Calo jeseňa the o jevend sas pre jekh than. Až avila e jara bare paňeňa, o bar ila peňa na igen dur. Avka džalas but the but berša, o bar pes dochudla čoskoro paš o moros. Adaj o bar imar na has melalo aňi leskere seri na sas ostre, aľe sas hladkoro sar cikne čhavoreskeri bulori the ajso baro sas.

Jekhvar, sar o mačhe džanas upre le paňeňa o jikri te thovel, dochudle pes až paš o amaro bar. Duj igen šukar mačhe, so dičhonas avri sar sapa, pes khatar o bar chudle te bondarel, bijande pro bar o jikri. Pregela varesavo časos u khatar o bar sas pberdo ciknorore mačhore. Alestar dičhol, kaj na ča o džide, aľe the kajso bar hino pr'oda svetos pre varesoste.

Kámen

Po mostě v dálce nějaký kuň s vozem cválá jako vítr, muž práská bičem, aby kuň ještě lépe táhl.

Kam tak pospíchá ten člověk? Snad za nevěstou, vždyť je vůz celý okrášlený pentlemi a květinami. Jen se za ním práší, až kamení odletuje od kol. Vůz uhodí kolem o kámen... ani malý, ani velký nebyl.

Nu, nechme mládence s koněm i vozem být, ať už došli za nevěstou, nebo ne. My se to už nedozvíme.

My si budeme hledět toho kamene: Ležel na samém okraji silnice, když do něj uhodilo kolo, svalil se s kopce a vzal s sebou všechno, co mu přišlo do cesty.

Obalil se hlinou, tráva i písek ho olepily, kulil se a kutálel, až se skutálel do potoka. Potok nebyl velký, a navíc bylo léto, tak měl málo vody. Jen tolik, aby ho opláchla. Celý podzim a celou zimu

ležel na jednom místě. Až přišlo jaro s velkou vodou a kámen se o kousek pohnul. Tak to chodilo spousta a spousta let, kámen se dostal skoro až k moři. To už nebyl špinavý a ani jeho brany nebyly ostré, ale byl hladoučký jako dětská prdelka a taky tak velký.

Jednou když ryby táhly proti proudu klást jikry, doplávaly až k našemu kameni. Dvě pěknoučké ryby, vypadaly jako hadi, se kolem kamene začaly třít a nechaly u něj svá vajíčka. Přesl nějaký čas a kolem kamene bylo plno maličkých rybek. Z toho je vidět, že nejenom živá stvoření, ale i takový kámen je na tom světě k něčemu.

Naslouchání hlasům romské poezie uzavřeme Hlaváčovou básní *Romaňi blaka* – *Romské okno*, již můžeme rovněž chápat jako vcelku ojedinělý projev zralého a moudrého pohledu na svět: nikoliv jako na prostor, kde se svářejí dvě nesmiřitelné, navzájem se potírající síly, na prostor dvou alternativ a dvou barev, ale jako na půvabné, harmonické místo, kde vedle sebe existuje mnoho různých cest a různých možností, místo, jež – dokážeme-li uslyšet měsíc – lze najít třeba i za rozbitým oknem.

Romaňi blaka

*Andro suno o čhon
pre mande vičinel:
„Av, dikh, romaňi blaka!“
„Oda nane blaka,
oda hiňi blacha!“
„Pre chevori dikh:
E daj le čhavenca
pro virkos sovel,
o dad paš o bov.“
O čhon pre mande vičinel:
„Av, dikh, romaňi blaka!“
„Oda nane blaka, e šiba nane,
ča o papiris žiroha makhlo!“
„Kaj o vudud te predžal,
so mek kames?“
Pro kašt e momel'i labol,
o čhave šuke phuvune chan,
o cikno mek kol'in pijel.*

Romské okno

*Sníl jsem, že měsíc
na mě volá:
„Vstaň, podívej, romské okno!“
„Kdepak okno,
lesklý plech!“
„Koukni škvírou:
Máma spí na pryčně
a děti s ní,
táta u kamen.“
A měsíc volá:
„Vstaň, podívej, romské okno!“
„Promaštěný papír –
to že má být okno?“
„Když jím projde světlo,
co víc ještě chtít?“
Svíčka vprostřed stolu,
děti šupou suchý brambor,
malé u prsu.*

*O dad paš o bov bešel,
 andre jag dikhel.
 O čhon pre mande vičinel:
 „Av, dikh, romaňi blaka!“
 O Roma khatar o skamind bešen,
 gilaven, pijen, khelen,
 oda jon o boňa keren.
 O čhon pre mande vičinel:
 „Ake, dikh, romaňi blaka!“
 Pro šukar stolkos
 bešel kalo raj,
 o kale bala sar angrusta
 pašal parno gad,
 e mašla peske pasinel.
 O čhon pre mande vičinel:
 „Ake, dikh, romaňi blaka!“
 E kaľi raňi bare balenca,
 kale jakhenca
 anel zumin andro čikuno čaro,
 pro skamind thovel.
 Pre fala kedvešna obrazi hin:
 bugova, lavuta, graj,
 o parne firhangı učaren
 phagľi blaka.
 O čhon pre mande vičinel:
 „Av, dikh, romaňi blaka!“
 „Ma vičın man,
 khere som...“*

*Táta za kamny
 do plamenů zírá.
 A měsíc volá:
 „Vstaň, podívej, romské okno!“
 Romové kolem stolu spolem
 pijí, tančí, zpívají,
 křtiny zapíjejí.
 A měsíc volá:
 „Pospěš, tady romské okno!“
 Na pěkné židli
 pěkný pán,
 prstence černých vlasů,
 bílá košile
 a kravata k tomu.
 A měsíc volá:
 „Pospěš, tady romské okno!“
 Tmavá dáma dlouhovlasá
 na hliněné misce
 nese polévku
 a na stůl klade.
 Zdi líbezně malované:
 basa, housle, kůň,
 a bělostná záclona
 přes rozbité sklo.
 A měsíc volá:
 „Vstaň, podívej, romské okno!“
 „Co mě voláš,
 doma jsem...“*

Literatura

- Davidová, Eva, 2000: *Lidová hudba a písně Romů*. In: Jařabová, Zdenka a Davidová, Eva (edd.): *Černobílý život*. Praha: Gallery, 2000, s. 101-120.
 Goral, Ladislav, 1998: *Mezi Romy a gádži*. In: Manuš, Erika: *Jdeme dlouhou cestou*. Praha: Arbor Vitae, 1998, s. 186-189.

http://www.dzeno.cz/?r_id=132, 30. 1. 2004.

<http://www.hanksville.org/storytellers/henson>, 29. 1. 2004.

Hübschmannová, Milena, 1998: *Počátky romské literatury*. In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe?* Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice. Praha: Obec spisovatelů, 1998, s. 59-66.

Hübschmannová, Milena, 2002: *Zamyšlení nad literárním pátráním po historii a po 'dědičném hříchu'*. In *Romano džaniben* 1-2/2002, s. 67-71.

Hübschmannová, Milena: *Specifické komunikační okruhy – literatura menšin. Romská slovesnost 1945-1948*. Nepublikováno.

Jurková, Zuzana, 2003: *Phurikane gila – kotva identity*. In *Romano džaniben* říjen/2003, s. 141-144.

Raichová, Irena a kol., 2001: *Romové a nacionalismus?* Brno: Muzeum romské kultury, 2001.

Horváthová, Agnesa, 2003: *Pal e Bari Rama the aver paramisa – O Velké Ramě a jiné příběhy*. Praha: Signeta, 2003, s. 20-23.

*Autorka studie je rovněž autorkou překladu veršů do češtiny.
Ilustroval Ján Oláh-Širo*

Zusammenfassung

Alena Scheinostová: Drei Stimmen in der zeitgenössischen Poesie der Roma

Die Roma gelangen in eine historisch neue Situation, u.a. durch ihre Migration aus der Slowakei, durch den Bruch mit traditionellen Lebensweisen und durch die neu entstandenen Möglichkeiten ethnischer Emanzipation. Erst aus dieser Situation heraus kann man historisierende Tendenzen und die Verwendung traditioneller Szenarien erst richtig begreifen. Die Suche nach Identität, die Rekonstruktion und Interpretation der Herkunft und die Rückbesinnung auf Gemeinsames sind die Triebfedern für junge Autoren.

Agnesa Horvathová reflektiert dies ganz von sich aus und möchte ihre ethnische Erkenntnis den nachfolgenden Generationen weitergeben. Ihre Gedichte erinnern stark an die „čorikane gila“, die traditionell als Gelegenheit zum öffentlichen Bekenntnis genutzt wurden.

Michal Šamko greift in seinen drastischen Gedichten eher auf moralische Grundsätze der Roma zurück, mitunter kontrastiert mit der moralischen Welt der Weißen. Dieses Schwarz-Weiß-Sehen entspringt einer in der Öffentlichkeit der Roma verbreiteten Meinung, wird aber in anderen Werken wieder relativiert.

Ladislav Hlaváč bezieht wie Agnesa Horvathová seinen Kontakt zum Romatum eher aus der Einbindung in für Roma traditionelle Schauplätze. Für ihn bilden diese den Ausgangspunkt für wesentlich weitergehende Betrachtungen über die Einheit der Welt in der einen oder anderen Form.

Peter Wagner

— Výtvarnictví

— Milena Hübschmannová

— Rozhovor s romským výtvarníkem Jánem Oláhem-Širem z Detvy

S Jánem Oláhem-Širem jsme se poprvé sešli na Romfestu v Líšni u Brna v létě roku 1990. Romský výtvarný kroužek z Detvy tu vystavoval práce svých členů. Mezi nimi byly i dvě tři kresby Jána Oláha. Výstava nás fascinovala, protože výtvarné umění nebylo v té době zdaleka tak četně zastoupené romskými umělci jako dnes – nebo lépe řečeno: nevědělo se o nich. Kdyby se Muzeum romské kultury, jmenovitě PhDr. Jana Horváthová, nebyla o tři roky později pustila do vyhledávání romských malířů, sochařů a řezbářů, patrně bychom si museli ještě nějakou dobu počkat, než by se v Slovenské a České republice dalo o romském výtvarném umění mluvit. Ovšem, jak říká romské přísloví: Čačipen peske o drom arakhel – Pravda si cestu najde (anebo: Skutečnost se prosadí), prosadili by se jistě i romští výtvarníci – snad jen o několik let později, než se stalo díky sběratelské práci MRK. Natočili jsme už tehdy s Jánem Oláhem rozhovor, který byl publikovaný v měsíčníku Lačno lav. Zanícená česká malířka Magdaléna Konečná, které neunikne žádná romská akce, tehdy načrtla zdařilý Jánův portrét.

Těšili jsme se, že budeme nadále s naším novým milým známým v kontaktu. Byli jsme, ale kontakt záhy bohužel směřoval do nápravného zařízení. Ján se marně snažil dokázat, že ho jeho tehdejší družka neprávem nařkla ze znásilnění. Byl odsouzen. Pokusili jsme se intervenovat v jeho prospěch, sousedi v Detve nám řekli, že „sedí nevinně“, ale neuspěli jsme. Ján si odseděl další roky basy jako recidivista, protože jeden odpykaný trest už měl za sebou.

Z vězení jsme dostávali od Jána krásné dopisy v ilustrovaných obálkách. Až nám nebude líto se s nimi rozloučit, odevzdáme je do Muzea romské kultury, protože si jako výtvarné unikáty zaslouží být v jeho sbírkách. Zatím se nám však s těmito osobními výtvarnými dílky loučit nechce.

Poté, co Ján nakonec prokázal svou nevinu a vyšel z kriminálu, jsme si psali mnohem méně. Až po roce 2001–2 se korespondence obnovila. Dozvěděli jsme se, že je doma v rodné Detve, že je tam předsedou Kulturního střediska Romů a že vede romský dětský výtvarný kroužek. V květnu roku 2003 jsme ho navštívili. Byl spokojený (alespoň doufám) v nové rodině, s příjemnou mladou romskou ženou a dvěma krásnými malými dětmi. Byl zaměstnaný, což je – zejména pro Roma s popsáním trestním rejstříkem – dnes skutečně velké štěstí. Bohužel, necelý rok nato přišel o práci, jak je patrné z dopisu na stránce 138.

Natočili jsme s Jánem rozhovor. Romsky sice umí – zdokonalil se v nápravném nařízení, ale lépe se mu mluví „po detviansky“. Pro redakční úpravu rozhovoru jsme volili překlad do hovorové češtiny.

Narodil jsem se 14. 1. 1959 v Detvě pod Poľanou, jak se říká tomuhle kraji. Jako kluk jsem kamarádil s „bílými“. Dříve to nebylo: „Ty jsi cigán!“ Normálně jsme vyrůstali všichni společně. Do základní školy jsem chodil v Detvě, absolvoval jsem – všechno v pořádku. Nastoupil jsem na střední odborné učiliště – soustružník-frézař. Bohužel jsem nedokončil, protože jsem se porval a zavřeli mě.

Kvůli čemu jste se porval?

To tu tak kdysi bývalo. V Detvě bývaly ohromné rvačky. Detva tím byla známá už od středověku. Věru, věru. Když Detvanec někam přišel, hned se ho ptali, jestli má v holince nůž. My už jsme s nožema nebojovali. Ale války se vedly. Panelák proti paneláku, čtvrť proti čtvrti. Tam, kde jsou dneska zahrádky, byl kdysi vysetý hrách nebo mák a tam se pořádaly rvačky. Kde stojí hotel Detvan, byly močály a my kluci jsme si tam stavěli bunkry. Jedna parta se jmenovala „šestnáctka“ – podle paneláků, kterým se říká „šestnáctky“. Tahle čtvrť držela pohromadě. Další paneláky už se stavěly betonové, „betonová džungle“ – to byla další parta. Pak byla parta ze Staré Detvy. A když jsme šli na koupaliště do Staré Detvy, už byla rvačka:

„Sídlištníci! Co tu děláte? Nemáte právo chodit na naše koupaliště!“

A my je zase hnali, když k nám přišli do kina. My měli kino, oni kino neměli. Ty rvačky, to už byla taková tradice.

Prosím vás, a Romové s gádži se nervali?

Ne. To tehdy nebylo.

To znamená, že na jedné straně bojovali Romové po boku s bílými a na druhé straně taky „bílí-černí“ společně?

Přesně tak. Přesně tak. Romové ze Staré Detvy byli v jedné partě s bílými a Romové ze sídliště taky tak.

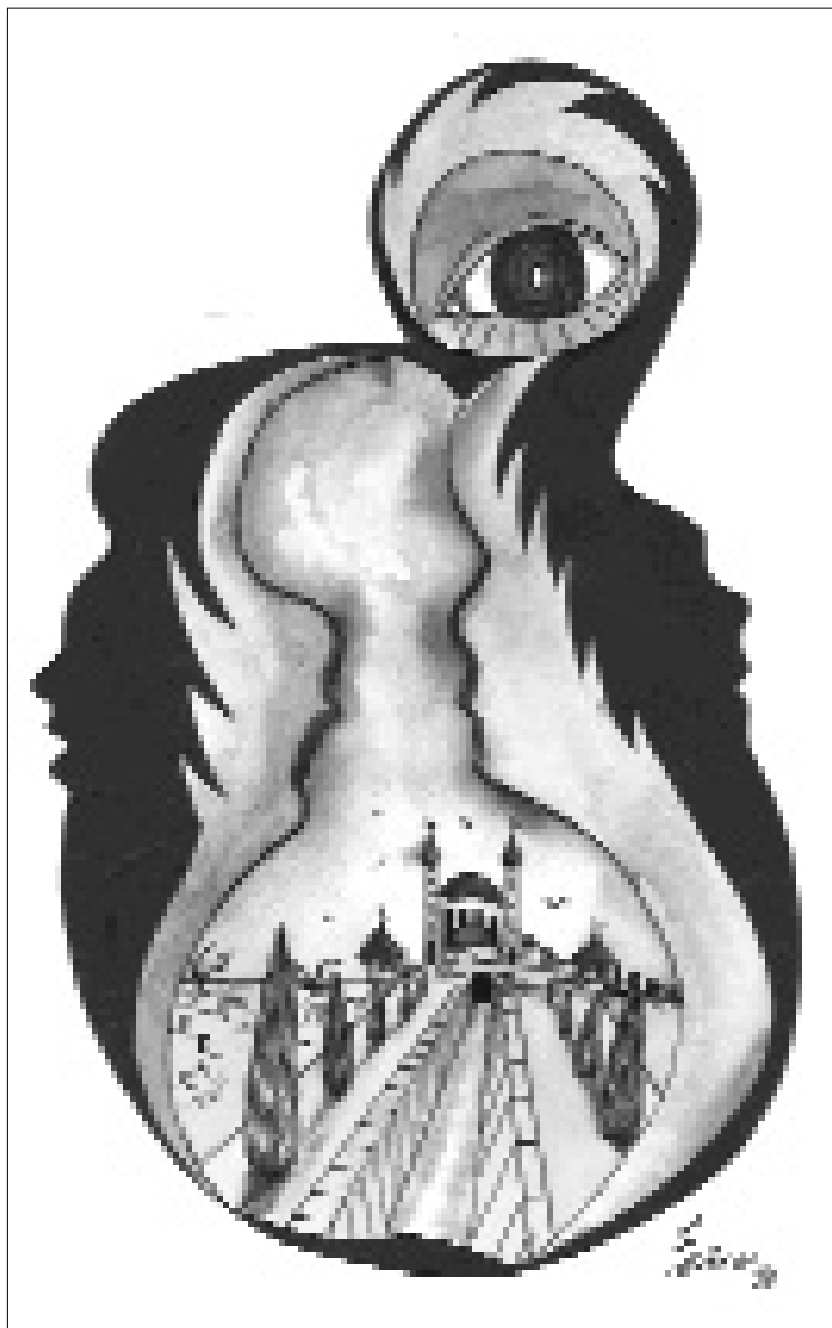
Když vás tedy tehdy zavřeli kvůli rvačce – to vás museli pozavírat víc, ne?

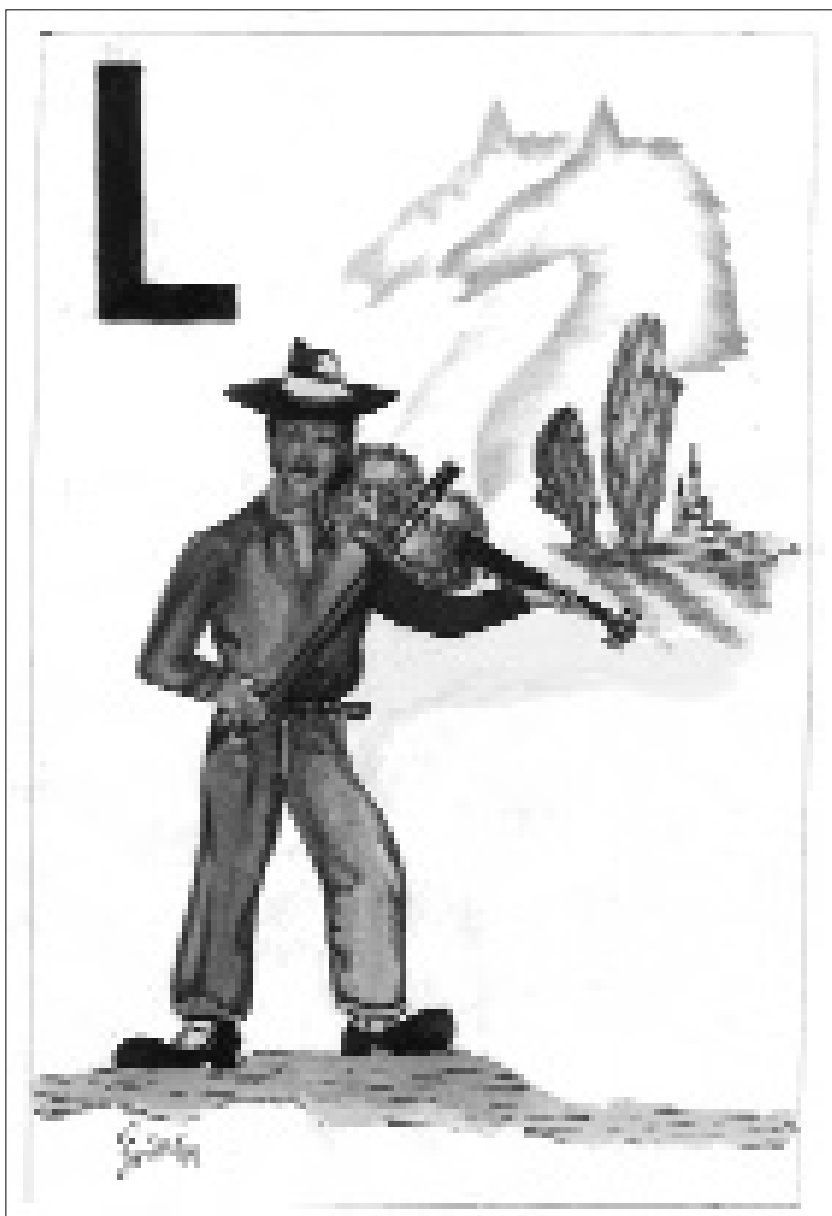
Ne. To bylo tak: V sedmdesátém šestém jsem nastoupil na střední odborné učiliště s maturitou. Chodil jsem tam asi rok a půl a pak se to stalo. Bylo to v dubnu, v dubnu se rukovalo. Oslavovali jsme, popíjeli v jedné restauraci dole na sídlišti – dnes už tam není. Tehdy to byla jedna z nejlepších restaurací. No a přišel tam nějaký chlap z lazů, nebo odkud byl, a otravoval jedno děvče. To děvče mělo tehdy kluka na vojně. Slušně mu řekla, aby jí dal pokoj. A já se jí zastal, povídám: „Kamaráde, neotravuj! Vidíš, že ti říká, že má kluka na vojně! Tak už jí dej pokoj!“ Ale on neznal naše zvyky, byl drzý a jednu mi vrazil. Já spadl z barové židle, vstal jsem a taky jsem mu jednu vrazil. No a špatně to skončilo. Rvačka. Nejhorší bylo, že ten člověk byl měsíc v nemocnici a pak umřel. Dostal jsem pět let za těžké ublížení na zdraví s následkem smrti. To bylo zlé.

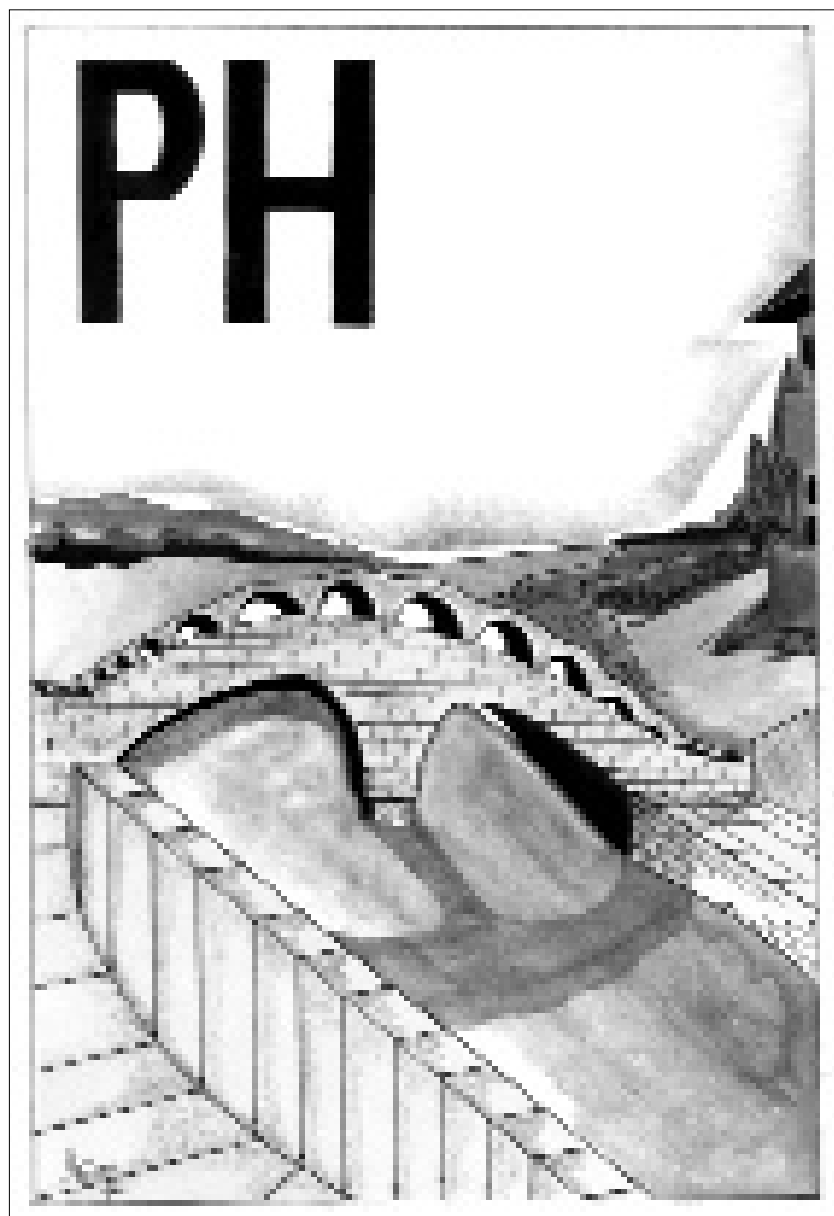
Jenomže já po pěti letech z basy nevyšel. V kriminále jsem poznal skutečnost. Na základní škole nás učili, že společnost je taková a taková, na učňáku nás učili, že nápravné zařízení je tu proto, aby člověku pomohlo, když se dostane na šikmou plochu... Jenomže v kriminále jsem poznal, že skutečnost je jiná. Že vás tu tlačej ještě do většího bahna. A já byl odmalička zvyklý jít hlavou proti zdi. A tak jsem vyšel až po devíti letech. Když jsem se dostal do basy, bylo mi necelých osmnáct. Mladistvý. Nejdříve jsem byl v Sučanech. Tam jsem měl problémy s bachařem. Dostal to ode mě. Měl jsem soud, přeřadili mě do druhé nápravné skupiny do Ilavy. Tam jsem si taky nerozuměl s jedním bachařem, taky jsem ho zbil. Přeřadili mě do třetí nápravné skupiny do Leopoldova. No a odtamtud už jsem měl výstup.

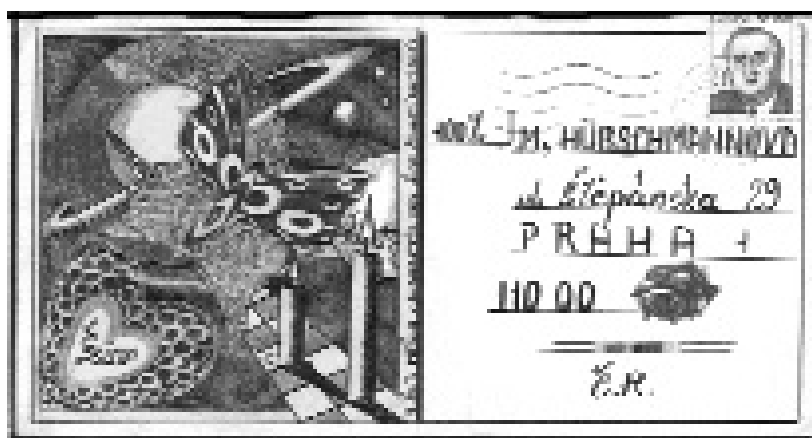
Pamatuju se, že jste mi v devadesátém roce, když jsme se poprvé setkali, vyprávěl, jak jste se v base naučil malovat tím, že jste obkresloval fotku svého děvčete. Jak to přesně bylo?

Když mě zavřeli, chodil jsem s jedním děvčetem. Pocházela z jedné vesnice od nás, z Klokoče. Jmenovala se Anna Konopková. Byla to strašně krásná holka. Bílá, ne Cikánka. Měla krásné dlouhé vlasy a celých pět let za mnou chodila. Poctivě za mnou jezdila do kriminálu. Měl jsem její fotku a já tu fotku obmalovával a obmalovával, dokud jsem ji neobmaloval tak, jak ta holka skutečně vypadala.

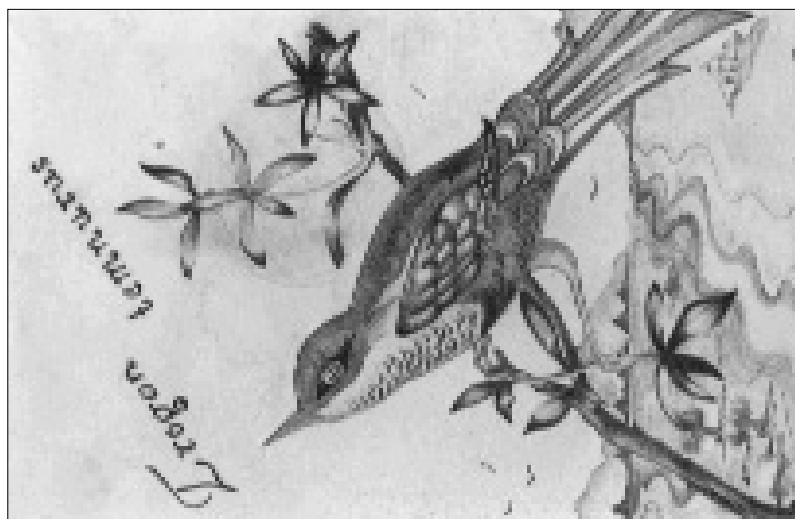

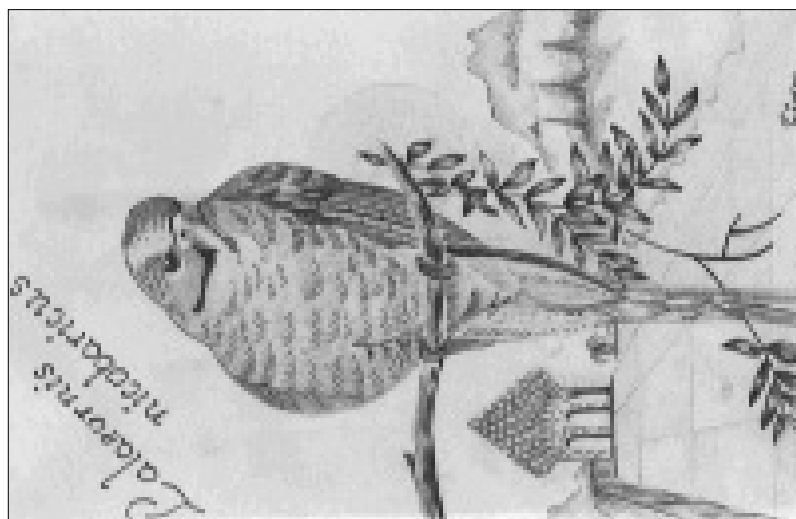

Co tomu říkala, když viděla, jak jste ji namaloval?

Ona ten obrázek má dodnes. Udělal jsem ho takový skládací, jako jsou skládací pohlednice. Na jedné straně byla nalepená její fotka a na druhé straně ten obrázek. To všechno bylo zaretušované lakem.

Ještě někdy se vidáte?

Teď už ne. Ona se vdala. Já jí napsal, že se z kriminálu tak hned nedostanu... Já měl pořád průsery s bachařema! Když za mnou přišel bachař a slušně mi řekl: „Oláh, udělejte tohle a tohle,“ – já šel a udělal jsem to. Ale když přišel nějaký blbec, kterej si doma nevěděl rady se ženou a vylejval si zlost na mně, kopnul do kbelíku a zařval na mě: „Tohle uděláte!“ – tak jsem prostě řekl: „Ne!“ – a neudělal jsem to.

To všechno byste měl napsat.

Já to měl všechno napsané, měl jsem to napsané! Jenomže bratři mi to zničili, když jsem seděl za tu Zuzu Šindelovou. To byla Slovenka. Gádžovka. Dokud nebyla ve styku se svou matkou, bylo všechno v pořádku. Jedli jsme z jedné misky. A po šesti letech jsem to byl vlastně já, kdo jí řekl: „Hele, seber děti, jed' do Žiliny a ukaž je matce. Je to přece tvá matka!“ Ona poslala dětem balíček a já blbec povídám, ať za ní jede a ukáže jí děti. Její matka je do té doby viděla jen na fotkách. No a když se odtamtud žena vrátila – konec! Už jsem pro ni byl cigán. Už byla válka... Udala mě, že jsem ji znásilnil. Dostal jsem pět let – a třicet měsíců mi trvalo, než jsem se z toho vymotal. Protože to nebyla pravda. Třicet měsíců než jsem si vydobyl právo a než mě propustili.

Můžu se vás zeptat: Měl jste někdy problémy v kriminále s tím, že jste Rom?

Ne, nikdy. Od malička ne. Ani jeden z detvanských Romů tu s tím neměl problémy.

Na vás ovšem není na první pohled vidět, že jste Rom. No – je a není. Jsou oba vaši rodiče Romové? Otec je Rom a maminka je taky Romka. Jenomže už je křížená, protože měla otce Rusa. Byl to nějaký důstojník, vysoká šarže.

Jak k němu maminčina maminka přišla?

To nevím, asi za války. Já ho neznal. Babička si potom vzala Slováka. Matka by měla teď po svém otci něco dědit, naše kmotra jí to všechno vybavuje, byla i v Rusku. Protože on, děda, byl z nějakého starého ruského rodu, nějaký šlechtický původ nebo co.

①

Septembra 29

1944

1944

Paní Hlčian.

Detva.

Sediac táto sedmoim a dšukym zom čest,
 čo on tyka tyka fatick tak sme nastatko
 nie. Pľake so ako sa mám, smojim
 že, mľm žk. To čo tu robí mľm to
 nie je mľm; nie je robota ani sú peršze
 a tak sa nast' mľ. Pľmim 12000 mľm
 to je mľmim, mľmim som tento mľm
 zaplatit' byt aš elektriku, byt + kľm
 ako bolo ma stoji mľm 3 600 st, elektrika
 mľ prišm m kľm 3 120 st. Čľm mľm
 emľm aš ma mľm s pľm, mľm čo
 bude dľm ak to pľm takto pľm o byt
 mľm mľmim. Pľm mľm s dľm
 k mľm mľm aby mľm mľm.
 Sedim tu mľm + byt a mľm mľm
 sa mľm mľmim mľm to mľm.
 Mľm pľm a mľm je mľm mľm, mľ
 mľm mľm mľm mľm, mľm mľm
 mľm mľm s mľm mľm.
 Pľmim mľ, so mľm som sa mľmim; mľ
 mľmim bolo mľ, no bolo mľmim čľm mľ
 mľ. Tento mľ je mľm pľ mľmim a mľm
 mľm ak mľ mľm.

②

vi má zburden na kázaní; uráte
skladajte správi čo sa deje na
ojednodnom stavestka v Romskej osadine
čo majú byť ľudia robiť keď nemajú
robotu a to by sa mali starať.

Rozprávajú čo aj bratia a sestry,
dobrot, ľudia. (Všetci sa u nás spravia chytren
pre chytrenie ilustrácií?)
, Milen došlo

Ján Šír.

78. Vaniu ani čim natárat farby sú to
tá drotá, nášet som doma staré aktentné
zastelky, bolo by dobre ak to pôjde do kláče
aby pomôže sľúžiť barvi.

Vlaste nemám si sa budú páčiť at tým
budú dobre fotky tne táin iel páčkam
potom nemám štáto pomôc aby som to
poslal naraz je to ľáke a drotá.
Čste nájde navatým. ozrite sa.

Takže z matčiny strany máte nejspíš trochu modré krve. A po otci?

Otec byl odjakživa dělník. Dělal všechno možné, co se dalo. Dělal na montážích, stavěl Vítkovice. Matka mi vyprávěla, že jsme žili v Ostravě v době, kdy otec dělal ve Vítkovicích. To jsem byl malý. Tam se narodil bráška, Tibor. A potom jsme se vrátili do Detvy. To jsme ještě bydleli v cikánské osadě. Kdysi se jmenovala Kamenná-Pastovník. Tam byla krásná příroda, u lesa jsme měli domečky, babička – tatínkova maminka – tam měla domeček. Krásný zděný domeček na perfektním místě. Tam to bylo nádherné! Romové se scházeli v noci venku u ohně, zpívalo se, hrálo se na kytaru. Fotbal jsme tam hráli, na trávníku jsme si udělali hřiště. Hráli jsme proti „sídlišti“, proti „stožkárům“.

Stožkárům? Kdo byli stožkáři?

To byli kluci z vesnice, která se jmenuje Stožek. Nádherně tam bylo, perfektně...

Z té osady tedy pocházel váš tatínek a jeho rodiče. Co dělal váš dědeček z tatínkovy strany?

Jaj! Otcův otec byl jeden z nejlepších hudebníků tady v Detvě! Houslista, primáš. V prvním slovenském filmu, který se tu natáčel, tak tam on hrál. Už nemám ani jeho fotku, ale v Domě kultury jsou někde časopisy a brožurky o místních romských hudebnících. Tam je na fotkách i Ján Oláh-Ciblík. To byl děda. Tady byli všichni Ciblíkovci, a tak si potom můj otec změnil jméno na Oláh, aby nebyly problémy na úřadech.

A kde vy jste přišel k tomu „Širo“?

To mám po otci. Otec hrál fotbal za Detvu. Nejdříve mu přezdívali „Létající Holanďan“. No, a potom mu někdo dal přezdívku „Širo“, protože nosil široký trenky až po kolena. Já to jméno pak dostal po něm. Já jsem taky hrál za Detvu, byl jsem dokonce v československém výběru za dorosteneckou ligu. Byli jsme tam dva Cikáni z Detvy: Palo Klinec a já. Klincovci jsou z Dúbrav, Očové, Hrochotě – tam všude jsou Klincovci, Oláhovci, Ciblíkovci, Berkyovci. Všechno to je propletené, rozvětvené příbuzenstvo.

My jsme před několika lety natáčeli rozhovor s panem Jánem Klicem z Dúbrav. Tam za války povraždili asi dvanáct Romů za to, že spolupracovali s partyzány. Panu Klincovi zabili tatínka. Vy jste se sice narodil až po válce, ale nevíte, co se tady dělo? Nemluvílo se o tom u vás v rodině?

Vyprávělo se, vyprávělo. Babička nám o tom povídala. Jenomže tady měli Romové mezi bílými vždycky dobrou pozici, a tak hodně bílých Cikánům pomáhalo. Schovávali je před Němci. Ale i v Detvě byli Romové postrílení. I tady mají pamětní tabuli, v Dúbravách i v Detvě. To byli ti, co už se nestihli schovat.

*Jak dlouho jste se svou paní spolu?
Seznámili jste se tady?*

No tak naposledy jsem měl problémy s tou Zuzou Šindelovou. S tou mám dvě děti. Z toho jsem se vymotal v devadesátém šestém roce. Teda pustili mě z kriminálu. Odešel jsem pryč z Detvy, protože ona tady v té době ještě bydlela. Báł jsem se, že bych zase proved nějakou hloupost, kdybych ji potkal. Nechtěl jsem ji prostě vidět. A tak jsem odjel do Karlových Varů. Tam jsem byl dost dlouho. Dělal jsem v Německu,

v Landshotu – to je kousek od Karlových Varů, hned u hranic. Maloval jsem dětské pokoje. Bydlel jsem totiž u sestřenice, která žije s Němcem. Vymaloval jsem jim dětský pokoj, všelijaké obrázky na stěny a Helmut, ten Němec, přišel, viděl to a hned: „Jano, hajdy!“ – abych šel vymalovat dětský pokoj pro děti jeho sestry. Pak to viděla Helmutova maminka, ta to řekla dalším Němcům – a já měl pořád co dělat. Vymaloval jsem tam celou ulici. No, a potom jsem se vrátil domů, do Detvy.

To už tu ta Zuza Šindelová nebyla?

Ne, odstěhovala se odsud. Byl jsem sám. Bydlel jsem nějakou dobu u matky, pak jsem si pronajal garsonku od jedné kamarádky, pak jsem dělal chvíli u nějakého inženýra v Povážské Bystrici. Tam jsem se poznal s jednou Ruskou. Pak zase Karlovy Vary, pak jsem byl s tou Ruskou i v Moskvě. No, ale vrátil jsem se a poznal jsem svou ženu. No a máme dvě děti, holčičce jsou tři roky a klukovi čtyři.

A teď trochu od osobních věcí k vaší výtvarné práci: Na čem teď pracujete?

Teď zrovna nic zvláštního nedělám. Když za mnou někdo přijde: „Namaluj mi něco do bytu!“ – tak to pro něj udělám, ale na plátno nebo tak – to ne. Nebo když mi někdo pošle nějaký text, tak si to prostuduju a udělám k tomu ilustrace. Něco ode mě koupilo Muzeum romské kultury z Brna.

Vy ale, pokud vím, vedete také výtvarný kroužek, ne?

Jsem předseda Kulturního střediska Romů v Detvě. Tady jsou vynikající romští výtvarníci: Dušan Oláh je vynikající, Ján Berky je taky známý. Dušan dělá oleje, všechno možné dělá, vystavuje. Teď nás také požádalo muzeum v Martině o nějaké práce, protože také chtějí mít něco od romských výtvarníků.

Tady rozhovor končí. Pan Ján Oláh nám ukazuje dva tři vlastní obrázky, které má pověšené na stěně, a pak své zápisky z vězení.

Zdá se, že je nejvyšší čas, aby Muzea romské kultury díla od romských výtvarníků uchovála. O to, co pan Oláh pro někoho z kamarádství namaluje, se už dál nestará. Co například obrázky na stěnách dětských pokojů v Landshofu? To prý už je dávno! Nejspíš se to přemalovalo – byt se přece musí malovat často – zejména když je to pokoj pro děti.

*Nejlépe se uchovály ilustrace k romským textům. Ještě v nápravném nařízení ilustroval Ján Oláh-Širo hádankové karty k písmenům romské abecedy **Romane karti garude lavenca**.*

Vydala je tehdejší Nadace Romano džaniben v Praze (1996 – na kartách není rok uveden).

*Pěti jemnými symbolickými kresbami vyzdobil Ján Oláh dvojjazyčnou sbírku povídek Agnesy Horvátové, kterou pod názvem **Pal e bari Rama the aver paramisa** vydalo v roce 2002 nakladatelství Signeta (Praha). Kromě reprodukcí z výtvarné práce Jána Oláha-Šira vybíráme i několik myšlenek a veršů, které si zapisoval ve vězení. Slovenské verše uvádíme v českém překladu, romské verše také v originále.*

4. 11. 1992, Leopoldov

Neštěstím člověka je jeho hloupost, která začíná představou o vlastní chytrosti a domněnkou, že je nadřazen všem věcem a tvorům tohoto světa.

Člověk je tak složitý a přitom nedohotovený. Chtěl by ovládnout život, vývoj, růst, Zemi i vesmír – a přitom nedovede ovládnout ani sám sebe.

11. 5. 1993, Leopoldov

Smyslem mého života bylo hledání, hledání sebe sama, hledání smyslužití, hledání Boha a lásky ve svém nitru i lásky v jiných lidech. To, čemu jsem připisoval smysl života, mě nejvíc zklamalo, ač jsem to miloval tak, že se mi zatemnily smysly a – nehledě na následky – žil jsem hrozným životem člověka, který miluje a není milován. Úvahy současných dní mě nutí na všechno tohle zapomenout, poznat vůli Boží, pochopit Jeho vůli v sobě a naučit se odpouštět. Odpouštět a dávat má větší cenu než přijímat. Prosím Boha o dobrou vůli vůči tobě, Zuzano. Možná, že mě jednou pochopíš.

Chci žít navěky!

Klikaté cesty světem,
světem a životem.

Kdo pozná?

Kdo ví?

Kdo miluje?

Kdo odpouští?

Kdo byl člověkem?

Kdo poznal, že chybil,
ten ví,
že Ježíšova láska odpouští.

I já jsem chybil,
klamal jsem sám sebe,
ale On mi pomohl
poznat a pochopit,
že jsem, co jsem,
že žiju a že chci žít
svůj život navěky.

Zavřené oči

Dívám se na rozbořený svět,
na lidi zkažené,
rozhlížím se
a vidím zkaženost i v sobě,
protože jsem součástí tohoto světa,
světa zla, nenávisti...

Chci křičet,
volat o pomoc tebe, Jehovo:
Pomoz lidstvu dostat se
z pazourů satana!

Ať skončí nesmyslné války!
Ať není hlad!
Ať děti na celém světě
se můžou radovat!

Ne, to není v silách lidstva,
jsme slabí, zkažení,
tak snadno ovlivnitelní.
Člověk zapomněl
na cit a na lásku.

Věřím Ti, Jehovo,
modlím se večer co večer,
zadrž lidi,
co chtějí zničit tuto planetu
i sami sebe!
Zadrž je a odpusť jim.

Žít nový život

Žít nový život
s každým novým ránem,
při probuzení pocítit,
jak je to krásné,
že jsem se narodil.

Čhavo

Šukar hin sar lulud'i
paš o tosaruno svito.
U nane mro.

Dikhav les
taj naštik dochudav,
sar čiriklo denašel dur te dur.
Rodav les, kamav les
sar miro dživipen.

So ajso čhavo hin,
kana čak andi bertena som?

Či mukena man,
kaj te astrav les
ande mre vasta čorore?
Mek akharav les
ande miro jilo romano?

Romaňi čhib meksukareder.
Som čhavo romano -
taj baro čhavoro.

Romský chlapec

*Je krásný jako kvítek
za ranního svitu.
A není můj.*

*Vidím ho
a nemůžu ho chytit,
jak ptáček letí dál a dál.
Hledám ho, miluju ho
jako vlastní život.*

*Co zmůže takový chlapec,
když sedím ve vězení?*

*Nechají mě
ho chytit
do mých ubohých rukou?
Nechají mě ho pozvat
do mého romského srdce?*

*Ten romský jazyk, ten je nejkrásnější.
Jsem romský chlapec -
a velké dítě.*

Foto v rodině Jána Oláha pořídil v roce 2003 Antonín Hübschmann

Zbyněk Andrš

Vakeribena pal o romano bašaviben (Rozhovory o romské hudbě)

Obraz hudební tradice slovenských Romů v jejich orálním podání, 26 str.

Vydání podpořil Open Society Fund

Útlá publikace, která vyšla v nákladu pouhých 300 kusů, představuje výtahy z nahraných audio rozhovorů, pořizovaných Zbyněkem Andršem, s pěti romskými pamětníky, kteří své dětství strávili v různých romských komunitách. Přepisy nahrávek jsou publikovány v originálním podání v různých podnářečích slovenské romštiny, kterými se mluví v oblasti Prešova a Humenného. Každá otázka a odpověď na ni je přeložena do češtiny. Autor si v úvodu klade za cíl zachytit vzpomínky, zkušenosti a názory vztahující se k tradičnímu romskému muzikantství, jak ho vidí jeho romští přátelé. Zbyněk Andrš podotýká, že se nejedná o muzikologickou studii, a přínos své publikace spatřuje především v přístupu k originálnímu jazyku respondentů, čímž se text stává zajímavým materiálem pro ty, kteří studují romský jazyk. V těchto krátkých výpovědích může čtenář nasát něco málo z romské rodinné tradice, dalekých cest za muzikantskou obživou a dalších rysů romského tradičního života.

Adam Pospíšil

Jana Belišová

Phurikane gila, starodávne rómske piesne

O. s. Žudro, Bratislava 2002, 120 str.

Publikaci podpořily: Open Society Institute Budapest, Nadácia pre občianske aktivity,

Ministerstvo kultúry SR a Štátny fond kultúry Pro Slovakia

Málokterý etnomuzikologický počín je završen tak sličným a zároveň mnohotvarým publikačním výstupem: terénními zápisky s dokumentárními i ilustračními fotografiemi a úvodním textem v romštině a slovenštině o záměrech a metodách výzkumu (150 s.), „sborníkem písní“ – 123 notovými i textovými transkripcemi, které jsou přeloženy do slovenštiny a angličtiny (119 s.), a ještě CD s terénními nahrávkami 28 písní. To vše navíc ilustrováno a graficky originálně sjednoceno.

A o jaký etnomuzikologický počín vlastně šlo? Jana Belišová, iniciátorka a vůdčí osobnost celé akce, navštívila spolu s týmem spolupracovníků v průběhu necelého roku (srpen 2001 – květen 2002) 37 romských osad východního Slovenska (výběr lokalit vysvětluje největší koncentrací Romů) se záměrem nahrát co nejvíc romských písní typu *phurikane gila*, tedy *starodávných písní*.

Autorka často zdůrazňuje, že jde o „záchrannou akci“, jejímž cílem je záchrana „*umierajúceho bohatstva Romov – ich starých žalostných piesní*“. Již tato samotná formulace vyvolává otázky a po důkladnějším seznámení s publikací jich ještě přibude.

Předně: Je možné zachránit něčí písně? Prostá otázka vede k jiné – jedné z nejzákladnějších, a do samé hloubky možná nezodpověditelných, totiž: Co je vlastně hudba/píseň? Má její zvukový tvar svou povahou blíží řeckému ke krystalu, tedy k něčemu absolutnímu, znamenajícimu totéž v každé době, nebo spíš k jazyku, kterému rozumí jen ten, kdo se mu naučí? Jinými slovy: Bude zachycený melodický tvar znamenat pro každého kdykoli a kdekoli totéž, nebo bude v úplnosti srozumitelný jen tomu, komu je ve chvíli svého vzniku určen? Naprostá většina etnomuzikologů by dala ruku do ohně za druhou možnost. V tom případě ale nelze nic „zachránit“, leda uschovat do zvukových konzerv pro případ dalšího výzkumu. Uchovat, tedy „zachránit“ zvukový jev by bylo možné jen tak, že bychom zachovali nezměněné všechny podmínky, v nichž jev existoval. To se nám pochopitelně těžko podaří – a ostatně jednou ze základních zásad vědy je nezasahovat do zkoumaného prostředí. I bez naší záchranné akce budou hudbymilovní a hudebně nadaní Romové dál zpívat tak, jak to bude odrážet jejich život. (Složitě otázky posilování vlastní identity pro zjednodušení nechávám stranou. Ostatně jsem o nich psala v této souvislosti v *Romano džaniben – nilaj* 2003.)

Další otázka je zdánlivě mnohem méně teoretická: Co vlastně znamená *phurikane gila*? Představitelná jsou přinejmenším dvě různá vymezení: badatelovo vlastní (zejména pomocí stylových, především hudebně-analytických rysů), nebo podle označení respondenta/zpěváka. Zastavení se u této otázky není zdaleka malicherností. Získaný materiál totiž buď vypovídá o tom, kolik písní určitého typu (o kterém si v daném případě autorka myslí, že je nejstarší dochovanou písňovou vrstvou) je v repertoáru zpěvaček nějaké oblasti, anebo naopak o tom, čemu říkají lidé určité oblasti **phurikane gila**, tedy co považují za starodávné. Při čtení úvodního textu (*Niečo o rómskych piesňach, najmä tých starých*, s. 21 – 24) se zdá, že bude autorka postupovat jednoznačně podle stylových kritérií (jakkoli je její charakteristika košatá). Poslech CD s terénními nahrávkami ukazuje ale jinak: jen sotva polovina by se vešla do hranic vymezených stylem (s jistotou č. 1, která má ale slovenský text, č. 5, 6, 8, snad 10, 13, tradiční čardáše č. 15 a 16, těžko identifikovatelná 17, která je spíš osobní improvizací, než interpretací již existující písně, 18, 23 – 26 a dvě poslední – **Čhajori romaňi** a **Soven čhave soven**, jejichž přednes působí jako naučený z filmu nebo odjinud, což ostatně není nepředstavitelné). Jiné písně jsou naopak tak výrazně nestarodávné, že si jen těžko vysvětlují jejich zařazení.

Závěr je tedy dílem kuriózní, dílem banální: Nedožíváme se (přinejmenším prvoplánově) odpověď na to, co chtěli výzkumníci vědět, totiž jaké maximální množství **phurikane gila** lze ještě v terénu vystopovat a zachytit (na to by bylo potřeba víc než krátkodobé „spanilé jízdy“). Zato získáváme docela pěkný přehled o tom, co vlastně Romové na východním Slovensku zpívají. A navíc nám do knihovny přibyla hezká publikace.

A docela marginální závěrečná poznámka: Skutečnost, že předmluva v obou svazcích je vedle slovenštiny ještě v romštině (zato ve druhém svazku není v angličtině, do níž jsou naopak přeloženy texty písní ve svazku prvním), přičemž rozhovory v terénu se vedly – jak vyplývá z deníkových zápisků – slovensky, nikoli romsky, je pro mne nerosrozumitelným rébusem. Kolik Romů, kteří neumějí slovensky, si bude číst víceméně vědeckou předmluvu? A k čemu jsou anglické překlady písní, když se potenciální zahraniční zájemce nedozví nic o okolnostech, metodě, předmětu, atp.? Pokud má publikace vést ty, kdo se nadchnou při poslechu písní, ke spontánnímu studiu romštiny srovnáváním slovenského a romského textu, jde o metodu opravdu nekonvenční. Těším se na její výsledky!

Zuzana Jurková

Jana Belišová

Phurikane gila, starodávne rómske piesne

O. s. Žudro, Bratislava 2002, 120 str.

Publikaci podpořily: Open Society Institute Budapest, Nadácia pre občianske aktivity,

Ministerstvo kultúry SR a Štátny fond kultúry Pro Slovakia

Vizuálně velmi poutavá kniha **Phurikane gila, starodávne rómske piesne** je vlastně jakýmsi cestopisem, který doplňuje stejnojmenný sborník písní a hudební CD nosič, na němž je dvacet osm starodávných písní nahraných v autentickém prostředí romských osad na východním Slovensku.

Převážná většina písní byla nahrána během šesti výzkumných pobytů v období od srpna 2001 do května 2002 povětšinou čtyř až pětičlennou skupinou tvořenou studenty sociální práce a autorčinými kolegy a přáteli.

V krátké předmluvě Marián Varga přirovnává tento sběr starodávných romských písní k činnosti Bély Bartóka, maďarského hudebního skladatele, jenž se zasloužil o uchování slovenského písňového folklóru, a věří, že stejné zásluhy o uchování romského folklóru budou mít i současní slovenští badatelé:

„Nazdávam sa, že táto publikácia je (...) svojím významom (...) splatením dlhu maďarskému skladateľovi, ktorý zachránil Slovákom najvýznamnejšiu časť ich duchovného kultúrneho dedičstva, tak ako to dnes Slováci robia pre rómske etnikum.“ (s. 10)

V úvodním slovu autorka popisuje charakter a typ písňového folklóru Romů, důvod, proč tento soubor nahrávek a cestopisná kniha vznikla, a dále se věnuje odbornému popisu starodávných romských písní.

Obsahem pěti následujících kapitol jsou zážitky ze šesti výzkumných pobytů, jejichž hlavním cílem bylo – dle autorčiných slov – zmapovat stav staré romské písňové kultury na širším území východního Slovenska. Celá kniha je bohatě doplněna fotografiemi a malbami.

Autorka Jana Belišová se sběru písní věnuje již čtrnáct let, některé písně tedy byly nahrány již v letech 1988-1995. Časový odstup mezi těmito starými nahrávkami a novými z let 2001-02 autorce údajně umožnil srovnat vývoj, resp. spíše postupný zánik romských starodávných písní. Z uvedeného textu však vyplývá, že sběr písní probíhal ve dvou zmiňovaných obdobích zcela odlišně:

Při prvních nahrávkách cestovala autorka po osadách sama, její pobyt zde byl delší, a navíc – jak sama říká – měla více času k navázání vztahů. Prostředí nahrávek tedy bylo přátelské a vstřícné a hlavním kritériem úspěchu nebylo množství nahraných písní, jak se to bohužel stalo později.

V druhé fázi výzkumu již nahrávala ve skupince čtyř až pěti lidí, z nichž mnozí navštívili osadu poprvé. Navíc každý výzkumný pobyt trval jen několik dní, během nichž skupina navštívila zhruba čtyři až pět osad, což je dle našeho

názoru velmi krátká doba k navázání přátelského vztahu a vytvoření autentického prostředí, tak nezbytného k nahrávání právě **phurikane gila** – starodávných písní, do nichž zpěváci vkládají své momentální emoce a nálady. Sama autorka uvádí:

„Museli sme sa uspokojiť s prvými vlnami sympatií, či nesympatií.“ (str. 22)

Na zpěv starodávných písní se – dle slov autorky – zpěváci nemusejí připravovat:

„Nie je typické pre spontánnu povahu Rómov, aby sa na spievanie čorikane gila vopred pripravovali a premysleli si, o čom budú spievať. Spevák či speváčka sa dostane do určitej nálady a slová plynú akoby sami od seba.“ (str. 24)

Na zpěv se připravovat pravděpodobně nemusí, ale co nálada? Je možné, aby přišla „na povel“?

„Piesne sme museli húževnato vyhrabávať z prachu zabudnutia. Hľadali sme starých ľudí, pretože mladí už tieto piesne príliš nepoznajú, a ak aj áno, veľa im už nehovorí. Nezažili ešte (a možno ani nezažijú) toľko bolesti ako ich rodičia a starí rodičia. Tí však veľakrát na naše požiadanie, aby spievali, odpovedali odmietnutím. Nevládali, boli chorí, unavení, či len znechutení životom.“ (str. 22)

Proč by však měli tito lidé zpívat ve chvíli, kdy za nimi přijde někdo cizí, koho nikdy předtím neviděli? Proč by měli zpívat ve chvíli, kdy zpívat nechtějí anebo ani nemohou, jelikož drží smutek? Zdá se, že tyto otázky si výzkumníci vůbec nekladli, naopak dospěli k jednoduchému názoru – jak z jejich textu ostatně vyplývá – že se oslovení Romové na smutek pouze vymlouvají. To ovšem svědčí o naprostém nedostatku respektu k danému kulturnímu prostředí.

Neporozumění odlišné kultury se ovšem objevuje i v jiných oblastech, např. v chápání vztahu muže a ženy: Členky výpravy se mnohdy podivují nad tím, že jim muži nevěnují téměř žádnou pozornost.

Při čtení tohoto „cestopisu“ jsme se nemohly zbavit pocitu, že výzkumníci se skutečně po celou dobu svých cest za Romy cítili být oněmi novodobými Bartóky, jimž pouze čirá skromnost nedovolila všude hlásat: „Přijeli jsme pro vás něco udělat, sbíráme vaše starodávné písně, buďte nám, gádžům, za to vděční!“

Proč by měli být?

„Guráž do tejto hudobnej archeológie sme si museli neustále dodávať myšlienkou na užitočnosť našej práce pre samotných Rómov. Veríme, že v žalosných piesňach majú Rómovia ukrytý kus svojej smutnej histórie a obrovské bohatstvo. Dnes ho možno nevedia doceniť, ale v budúcnosti môže dať veľa nielen im samotným.“ (str. 22)

Z cestopisného záznamu je bohužel až příliš často slyšet nadřazený přístup, kdy výzkumník shlíží na svůj výzkumný objekt (či oběť) z piedestalu své domnělé kulturní či vědecké převahy:

„Každý z tých ľudí, ktorých sme nahrávali počas tohoto týždňa, bol asi presvedčený, že bude na CD, tí mladší pravdepodobne aj dúfajú, že im naša návšteva k niečomu pomôže, že sa možno odrazia z dna, skoro každé odfotografovanie vzbudzuje nádej, že sa k nim tie obrázky dostanú...“ (s. 83)

„Auto odstavíme kúsok pred osadou... Už som raz vo Svinej bola účastníčkou situácie, keď sme sa autami (oveľa lepšími, než máme teraz) dovezli rovno doprostred najväčšej biedy, aká sa dá v širokom okolí nájsť. Vystúpili sme z auta, skupina čistých, dobre oblečených ľudí. Opatrne, aby sme sa priveľmi nezašpinili, sme sa vtedy poprechádzali po osade, vypočuli si niekoľko uvzdychaných a niekoľko nahnevaných hlasov, na chvíľu sa rozlútosťovali nad cudzími osudmi a potom sme znova nasadli na naše kovové tátoše a odjachali.“ (str. 43)

Jednou členkou výprav, které se uskutečnily v okolí Spišské Nové Vsi, byla Zuzana Mojžišová, a jak sama na začátku svého vyprávění píše, neví, proč tam je. Své zážitky, a především dojmy, popisuje v druhé polovině knihy, kde má ponechán značný prostor. Nelichotivé popisy Romů z osad jsou v knize navíc doplněny jejich reálnými jmé-

ny, což je nepřipustné a hrubě neetické. Paní Mojžišová často překračuje veškeré hranice korektnosti, a to ještě se zřejmým pocitem vlastní nadřazenosti:

„Neviem, po kom sú takí pekní, ale po otcovi isto nie, keď príde, je to nad slnko jasnejšie. Starý Gejza je veľký, tučný, v červenom tričku, spieva pekne, vraj aj kazetu nahral, aj s Věrou Bílou spieval. Dcéra a otec ako kráska a zviera.“ (nevhodný popis je navíc ještě doplněn fotografií!) (s. 100)

„Vajdova žena spieva. Je ako Buster Keaton s prsiami. Ani brvou nepohne. (...) Kamenný ksicht. Ako pôsobí, tak aj spieva. Štavu to nemá a počuť to poriadne nie je.“ (s. 103)

„Žena v bielom, čo spieva s Pavlínou, má srandovné zuby. Horné len vpravo a dolné len vľavo. Takzvaný absolútny skus.“ (popis opět doplněn fotografií!) (s. 99)

Kniha ***Phurikane gífa*** je na první pohled vizuálně velmi poutavá. Nicméně její obsah bohužel jen podpoří již zakotvené předsudky v majoritní společnosti. Jistěže některé z jevů, které autorky popisují, mohou být reálné, z jakého důvodu je však třeba na ně v knize o romském písňovém folklóru upozorňovat? Proč je zdůrazňovat? Nebylo by morálnější, ale i vědecky přínosnější pokusit se pochopit a vysvětlit jejich možné příčiny?

Celá kniha zřejmě vznikla „jak na běžícím pásu“: natočíme, vyfotíme... a rychle odejdeme. Lidi nás příliš nezajímají. Ať zazpívají, víc slyšet nechceme. Asi takto na nás celá kniha působí.

Zaznamenávání folklóru jakékoli etnické menšiny je vzácné a záslužné, zamysleme se však nad způsobem, jakým to děláme. Úcta k lidem, jejichž folklor zkoumáme, a snaha o pochopení jejich kultury by měla být prioritou.

A tak máme pocit, že nejsoudnějším členem těchto výprav bylo auto, které se neustále rozbíjelo.

Petra Dobruská a Martina Kubátová

Karačoňa

Romany Christmas songs. Rómske vianočné piesne

CD, Občianske združenie Žudro, Bratislava 2003

Karačoňa jsou jakýmsi bonusem *Phurikane gifa* – při téže sběrové akci nahrané vánoční písně, které zpívají Romové na východním Slovensku. Přitom právě téma Vánoc – původně neromských svátků – umožňuje všimnout si tu typové rozmanitosti písní, tak vlastní romskému hudebnímu folklóru. Škála je to opravdu široká: od *Narodil se Kristus Pán* v rytmu a tempu čardáše (ovšem s „naší“ melodií), přes vtipné vinšovací písničky ve slovenštině, s nimiž Romové obcházeli sedláky, až po srdceryvné halgató s romským textem, v němž jsou příznačné motivy chudoby, hladu a osamělosti. Jsou tu evidentně současné písničky vedle řekněme podstatně starších (lze doufat, že předválečných). Výstižný výsek romské kreativity.

V bukletu jsou kromě slovenského a anglického úvodu (od Jany Belišové) i texty v romštině (pokud tak byly původně zpívány), slovenštině a angličtině. Škoda, že chybí některé paspartizační údaje (věk interpreta, někdy i jeho jméno). U tak nápaditého počínu je to ale odpustitelná drobnost.

Zuzana Jurková

Rajko Djurić

Bi kheresko bi limoresko / Bez doma bez groba

Nolit, Beograd 1979, 87 str.

Útlá knížka nesoucí název **Bi kheresko bi limoresko** (Bez domu bez hrobu) je sbírkou lyrické poezie známého romského literáta, politika a vědce Rajka Djuriče. Vyšla v roce 1979 v tehdejší Jugoslávii (sám Djurič pochází ze Srbska), jejíž prostředí v oné době ve srovnání s jinými evropskými zeměmi relativně přálo rozvoji romské kultury.

Sbírka je dvojjazyčná, tj. každá báseň je uvedena v romském jazyce a v autorově vlastním srbském překladu. Celkem knížka obsahuje 35 básní různě dlouhého rozsahu, rozdělených do tří částí. První čtyři básně (str. 8-17) nejsou opatřeny jedním společným názvem a tvoří jakýsi úvod k celé sbírce. Následují oddíly **Svato thaj djindo** (Slovo a číslo; str.19-41) s jedenácti očíslovanými básněmi a **Vakaripe kaj e droma phangljon** (Řeč protínajících se cest; str. 43-83) obsahující dvacet básní, ve srovnání se zbytkem sbírky spíše menšího rozsahu. Několik posledních stran knížky vyplňují srbské vysvětlivky málo známých termínů vyskytujících se v básních (zejména z okruhu magie; str. 84), poznámky k pravopisu romštiny (rovněž v srbštině), kde autor neopomněl přidat ani stručnou informaci o zařazení romštiny mezi novoinické jazyky (str. 85), a obsah všech básní (str. 86-87).

Prameny autorovy tvůrčí inspirace jsou především tři – romství, příroda a prvky magie. Básník své myšlenky vyjadřuje skrze přírodu, která zůstává hlavním znakovým motivem většiny básní. Skutečný život však básním dodává teprve zvláštní duch romských tradic, který dílo prostupuje. Často se objevující motiv ohně a s ním představa kovářského řemesla, lákadlo dalekých cest i nekonečné putování bez konce či absolutní podrobení se moci nebe a země jsou jakožto atributy tradičního romského života neustále zobrazovány v různých básních a jako červená nit se táhnou celou sbírkou. Zdá se, že autor pro svou poezii záměrně vybral řeč přírody promlouvající o romském bytí, aby tím ilustroval těsné sepětí – snad až bytostné propojení – Romů s přírodou jako výsledek staletí trvajícího života pod široou oblohou se vším, co tato existence přináší. A právě i odrazy historických zkušeností romského společenství se v poezii vyjadřují opakujícími se náměty hladu, bídy a strachu z toho, co přijde. Zálibu pravděpodobně našel autor také v básních spekulativní povahy, ve kterých svou inspiraci čerpá z četných prvků magie. I ta však neodmyslitelně patří k romské kultuře. Mnoho básní pak má zcela mystický charakter. Jakási obsahová tajuplnost daná přílišnou symboličností veršů někdy vede až k jejich nepřilíš jasnému významu. To platí zejména pro druhý oddíl knížky.

Pesimismus některých básní projevující se v očekávání nedobré budoucnosti občas navozuje vidinu příchodu jakési doby temna srovnatelné s indickou představou *kalijugy* – jedním ze čtyř neustále se opakujících věků majících sestupný charakter co do kvality bytí: Původní čistý zlatý věk, ve kterém převládá řád, vystřídají doby, kdy řád ustupuje do pozadí a na jeho místo nastupuje stále větší nespravedlnost, disharmonie, zlo. Poslední, nejhorší ze

všech věků, na jehož počátku se dle tradičních indických představ nacházíme i v současnosti, již charakterizuje převaha nečistých sil, která vyústí v konečnou zkázu světa. Ten následně nahradí nové tvoření. V anotované sbírce Djuričovy poezie evokuje současný počátek *kalijugy* nejen chmurná nálada většiny básní, ale i občas se vyskytující motiv, který přímo či nepřímo hovoří o příchodu zlé (*biužo, kalo*) doby. Jedna z básní pak dokonce nese název *Kalo časo* (str. 76), který jako by byl doslovným převedením sanskrtského *kalijuga*.

Indický vliv na Djuričovu tvorbu je zřejmý a potvrzují ho i postavy hinduistické mytologie objevující se v básních – například bohyně Kálí a Párvatí (jež ve skutečnosti představují dvě role jedné bohyně) v první básni druhé části (str. 20). I to je však možné interpretovat jako autorovo pojetí romských tradic vyvěrajících z kultur indické civilizace.

Nepřisluší mi hodnotit úroveň básní zde představované sbírky. Mé hodnocení by bylo subjektivní. Na každého může poezie působit jinak, každému může přinést jiný požitek. Každopádně nám však Rajko Djurić prostřednictvím sbírky *Bi kheresko bi limoresko* umožnil nahlédnout do svého myšlení pevně zakotveného v duchu romské kultury.

| Romská delegace v čele s Rajkem Djuričem na návštěvě u papeže v roce 1991 | Foto archiv |

Majanglal amendar

Majanglal amendar

O paj ni tasavola

E jag ni xasavola

E balval čumidela e patren

Majanglal amendar

E phuv sasa khamni

ni tromala khonik te lako dji azbal

Ni e drosin

Ni e čir

Majanglal amendar

E ruva sesa pačamne

thaj poloče

E kašten e bax lela kana e čirikla resena

Před námi

Před námi

Voda neustoupila

Oheň se neuhasil

Vítr líbal listí

Před námi

Země těhotná byla

a nikdo se její duše dotknout neodvážil

Ani rosa

Ani mravenec

Před námi

Vlci krotcí byli

a tiší

Stromy se z přeletu ptáků radovaly

E luludja sesa kujbo čirikljengo
Phralipe sas an trajo e mačhengo

Majanglal amendar
E balval andar o učihe muj dela
O paj andar o xaripe vakarela
E jag andar e sune svato kerela

Majanglal amendar
Ni

Majanglal amendar
ni limori
ni kher

O sose sam bijande

E phuv majphare bijanda e devlestar

Au bijanipe pharo
Au bijanimata kalo

Dur djelotar o paj daratar
E balval našli
E jag pharli
Phabile e voša

OOO sose sam bijande

Kana das amen godji
Ai amenge
o muj amare dako te na dikhas
Korkoro amendar te daras

O paja xaraleja
Balvala učhalije
e jag mundaren
e voša te na roven

*Květiny hnízdem ptáků byly
A bratrství životem ryb*

*Před námi
Větr si z výšky povídal
Voda z hloubky mluvila
Oheň sny přetvářel ve slova*

*Před námi
Nic*

*Před námi
ani hrobu
ani domu*

Ó proč jsme se narodili

Přetěžce se země z nebe zrodila

*Jak narození těžké
Jak porod namáhavý*

*Daleko voda strachy odtekla
Větr se ztratil
Oheň se roztrhl
Shořely lesy*

ÓÓÓ proč jsme se narodili

*Když zavzpomínáme
Těžko nám
Tvář matky naší necht' nevidíme
Sami sebe se bojme*

*Ó vodo hluboká
Větre vysoký
uhaste oheň
ať lesy nepláčou*

Ee kaj sam bijande

Kana las sama

Ai amenge

o muj amare dako te na dikhas

Uu sose xalam sovli e phuvjače

Ee sostar ni akhardam e čhonute

li jakhalen

so vardisarden

li ileja

savo suno dikhlan

Aa šariri

sostar izdrajan

Au ta nikana ni avasa amare

Kalo drab dži kav ilo e phuvjako

ka mekas

E devlese talaj khor e čhuri ka inčaras

Au amenge

so si amen ando rat

Ooo Phuvja

Eee Devla

Bi kheresko bi limoresko

O-o-o lele mange sajek

O-o-o joj dade morejana

Tu bi limoresko

Amen bi kheresko

Te avas e balvalake po phurdipe

e themese po khandipe

Kaj maj

Džikaj maj

O-o-o joj daje guglijena

Pe savo barh te ačhav

Katar tut te akharav

Ach kde jsme se narodili

Když pomyslíme

Těžko nám

tvář matky naší necht' nevidíme

Proč jsme se zemi zapřísáhli

A proč měsíc nepozvali

Ó oči

co jste viděly

Ó srdce

co tobě se zdálo

Ó tělo

z čeho jsi se třásl

Ach nikdy jsme neměli své

Kořen černé byliny až do srdce země

zasadíme

Nebi pod krkem držet nůž budeme

Ach nám

co máme v krvi

Ó země

Ó nebe

Bez domu bez hrobu

O-o-o mně navždy

O-o-o joj otče můj

Ty bez hrobu

My bez domu

Ať jsme ve víru větru

odpadem světa.

Kam

Až kam

O-o-o joj maminko milá

Na kterém kameni se zastavit mám

Odkud tě zavolat mám

Phanglo si amenge o del
E phuv sargo kaj čuči si
bi khanikasko

Kaj maj
Džikaj maj

Kon pašavol
Kon duravol
Maškar e xasarde droma trajimase

Efta krlura

Maškar e krlura si sar po marimasko umal
(E svatura si peripe thaj zor)

Andar jek avel o thomupe
aver si dukhasa pherdo
an trito marel pe o bipačape
an šarto e reminiscence ačhen

O pandžto si pherdo pharipe

Šovestar lija e čhonute o kašuči
Eftatonestar e devle o asape

Svato thaj djindo 1

E balval džanel e jagako anav
thaj o garavipe ando djindo efta
Hačarel o avipe biuže vaktosko
thaj džanel e sapeske zor talaj rota
Kana o garavipe vakarel
majšukar grast pakha kerel
pal kon atoska bijandol
koro ka avel

*Nebe je nám uzavřené
Země jakoby pustá byla
bez nikoho*

*Kam
Až kam*

*Kdo se přibližuje
Kdo vzdaluje
Na rozcestích života*

Sedm hlasů

*Mezi hlasy je to jako na bitevním poli
(Slova jsou poraženými i vítězi)*

*Z jednoho zaznívá výkřik
druhý je pln bolesti
v třetím válčí nedůvěra
ve čtvrtém zůstávají vzpomínky*

Pátý je pln těžkosti

*Ze šestého ohluchl měsíc
Ze sedmého se rozesmálo nebe*

Slovo a číslo 1

*Vítr zná jméno ohně
i tajemství v čísle sedm ukryté
Cítí příchod věku zlého
a zná sílu hada stočeného
Když tajemství vysloví
nejkrásnější kůň se okřídlí
a kdo se tehdy narodí
oslepne*

Vov dikhel bidikhlo
thaj džanel kase e Kali ka lel
e kocka andar o vast
An leske vasta si sa e krisura
Vov phabarel thaj mundarel o hačaripe

Numa kana e akhor pačol
thaj o sap pe Parvatake vasta sovel
O tunjariko les lel
biašunipe avel

E luludji merimase

Na xa kali drak
Mulo tiro phral
Gilaba čhaveja lese glasosa
majpaluno drom
Čirikli te avela – muj dela
Te kerdilo patralo kaš – ašundola
Paparuga te si – phaka kerela

Na azba e luludji merimase
Gadava si tiri dej
Ašudjarel e biuže po drom

Na phabar lilijako
E jag ka koravol
An tunjariko ka avel
e phuv thaj o del

Bidikhli luludji

E jaga meren
E dej e čhavege angar an brok thol
Pajesa andar e xur grastani xalavel len

Si len dar e daratar

*On neviditelné vidí
a ví komu Kálí vezme
z ruky kostku
V jeho rukách všechny soudy dlí
jím se vášně spalují a umrtvují*

*Jen když ořech zraje
a had v Párvatiných rukou dříme
tma ho pohlcuje
a bezcitnost zavládne*

Kvěтина smrti

*Nejez černé víno hroznové
Mrtvý jest tvůj bratr
Zapěj synu jeho hlasem
na poslední cestu
Je-li pták – zazpívá
Stal-li se stromem – zašumí
Je-li motýl – křídly zamává*

*Nedotýkej se květu smrti
Jest to tvoje matka
Čeká vraha na cestě*

*Nepal keř šeříku
Oslepne oheň
Do tmy se ponoří
země i nebe*

Neviditelná kvěтина

*Ohně uhasínají
Matka dětem uhel za řádra vkládá
Vodou z kopyta je umývá*

Bojí se strachu

O majpaluno čilo lole thavese phandol
e phuvjake del pe
Sastalnikosa thaj rastalnikosa
e droma thuvjardon

Ni dičhen e jakha luludji
Ni kasa ka aračhen pe
Ni kastar ka duravon

Akharipe durimasko

O duripe akharel amen
Ašudjaren amen o droma
O čhonut suno dičhel amen
Rovel e balval pala amari gili

Bokhalje e droma
E jakha amare mandjen
Šilali e jag
an kokala bi dela
o paj si trušalo
rat bi pijela

Suno sam sunesko
gili rovimase
Jakha e dromendje
jaga e jagendje
paja e pajendje
čhave durimase
Kher sam e dromengo

O čhonut

O čhonut asal
amen
trujal e jag
rovas

*Poslední kůl červenou nití svázaný
zemi se daruje
Sastalníkem i rastalníkem
cesty dým pokrývá*

*Nevidí oči květinu
S nikým se nepotkají
Od nikoho nevzdálí*

Volání dálky

*Dálka nás volá
Cesty čekají
Měsíc o nás sní
Vitr pro naši píseň pláče*

*Hladové jsou cesty
oči nám škubou
Studený je oheň
kosti by si dal
Žíznivá je voda
krev by pila*

*Jsme snu sen
píseň pláče
Oči na cestách
ohně v ohních
vody ve vodách
děti dálky
Dům jsme cest*

Měsíc

*Měsíc se směje
my
okolo ohně
pláčeme*

O roipe ujrael
o asape mekljol tele
O del khandel po rovip
amen po asape
Te o čhonut korhavola
te amen dikhasa
kon vakarela

Kaj e phak e rovimase
thaj e asamase
ka arakhadon

Ni gilaban e čirikla

Amare jaga bilarde
o phanglo po devlikano kafezo.
Sa e čirikla inkliste.
E sumnale arakhline
andar o suno hukle
thaj e čurenca korarde amen.
E jasvendar mule sa e jaga,
amare dukhatar ni jek čirikli
nimaj gilabal.

Kalo časo

Mundar o umblal pajesa
o kalo časo reslo
Mukta će bal
o meripe ašudjar
Kana resela
– kriknisar
Ka pharol o svato-venco
Ka džanes o agor thaj o biagor

*Pláč vzlétá
smích usedá
Nebe pláč tiší
my tišíme smích
Když měsíc oslepnul
když my jsme viděli
kdo promluvil*

*Kde křídlo pláče
a křídlo smíchu
kde se setkají*

Nezpívají ptáci

*Naše ohně roztavily
zámek na nebeské kleci.
Všichni ptáci odletěli.
Světy hlídané
ze sna se probraly
a noži nás oslepily.
Slzy uhasily všechny ohně
a naše bolest všechny ptáky
navěky umlčela.*

Zlá doba

*Uhas oharek vodou
těžká doba nastala
Rozpusť si vlasy
smrti vyčkej
Až se přiblíží
– vykřikni
Pukne slovo-věnc
A poznáš počátek i konec*

Maškar e manuša

Maškar e manuša

sargo pe čarale droma

Numa e učhalina čaladon

E djesa si sargo rat

pe limora

Daratar vi e čirikla

geletar

Angla čučipe vi e balval ačhel

Mezi lidmi

Mezi lidmi

jako na travnatých cestách

Jen stíny se střetávají

Dny jsou jako noc

na hrobech

I ptáci strachy

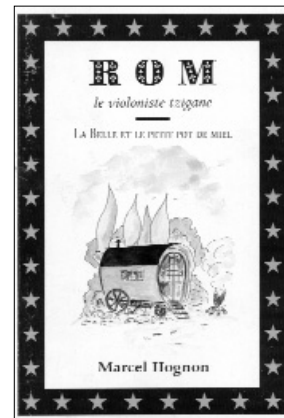
odlétli

Před prázdnotou se i vítr zastaví

Michael Beníšek

Marcel Hognon
Rom, le violoniste tzigane
La belle et le petit pot de miel

Marcel Hognon, Saint-Même-les-Carrières (Francie) 1999, 46 s.

Jean Louis Marcel Hognon, francouzský Manuš, se narodil 2. června 1959 v karavanu v Saintes (v departementu Charente-Maritime). Je především autorem loutkových divadelních her ve francouzštině a romštině, např.: **Ficelle, princesse louve** (*Ficelle, princezna vlčice*) a **La Belle et le petit pot de miel** (*Kráska a hrníček medu*). Literární předloha druhé jmenované loutkohry je také předmětem mé recenze. Marcel Hognon napsal i několik divadelních her pro živé herce: **O gav pása manqe** (*Vesnice, u které bydlím*) nebo **Le violon sans archet** (*Housle bez smyčce*).

„Jeho inspirace je vzdálena abstraktním spekulacím, ale i stereotypním představám o cikánech a kočovnicích. Tkví především v životě a jeho zvratech. Je velmi politováníhodné, že je mu odborníky věnováno tak málo pozornosti...“, říká mimo jiné o M. Hognonovi Marcel Courthiade, přední francouzský romista, v článku věnovaném romskému divadlu (článek byl uveřejněn ve sborníku vydávaném INALCO – Institut National des langues et civilisations orientales – v říjnu 2001, str. 105 – 116).

Sám Marcel Hognon říká o svých pohnutkách: *„Přestala snad svítit ta hvězda, která vedla naše předky až k břehům Středozemního a Černého moře? Kruté větry smazaly stopy zanechané v horkém písku pouští otců našich otců, prudké bouře zmařily naše iluze a zahladily zčásti naše pevné body. Dnes nám nezbývá než představivost, abychom si svou historii mohli znovu vybudovat, ale co můžeme našim dětem zanechat hezčího než svět vystavěný na snech!“*

Úkolu sepsat jakousi „romskou mytologii“ se autor ujal před několika lety. Ústřední postavou je princ Romhouslista. *„Skrze tohoto muzikanta se snažím trochu jinak využívat klišé a ustálených, často negativních představ. Činím tak formou pohádek, které – jak alespoň doufám – poslouží k lepšímu pohledu na náš lid.“*

Pohádka **La Belle et le petit pot de miel** je o zrození prince Roma a tvoří první ze série pohádek. Jako loutkové představení je hrána na různých místech autorem a jeho rodinou.

Příběh se odehrává v jakési imaginární zemi, kde žije mladý statný venkovan Bubo. Den co den pilně obdělává svá pole, a nebýt jedné neřesti, byl by skutečně „ideální“. Bubo má totiž velkou zálibu ve víně, které popíjí mezi prací místo vody a denně ho vypije litry. Pije ho tolik, až z toho celý zčervená, ovšem protože nemá nikoho, kdo by mu řekl, že to má z vína, považuje to za známku dobrého zdraví. A kdyby přece jen se chtěla nějaká nemoc vetřít, zdvojnásobí dávky... Bubo nemá ženu, protože na zemi, ve které žije, uvrhla kdysi jedna pyšná čarodějka kletbu.

Tehdy bylo v zemi zvykem, že královský syn, když dospěl, si měl o letním slunovratu vybrat nevěstu mezi dívkami z kraje. Když projížděl hlubokým lesem a močály, kde sídlily víly a čarodějky, všechny doufaly, že získají jeho srdce. Jedna byla skutečně velmi krásná a byla si toho vědoma, takže byla také patřičně pyšná. Z té pýchy se však stala zlou a zloba zastřela její krásu. Princ ji přehlédl a vzal si hodnou a skromnou venkovskou dívku. To čarodějkou tak rozzuřilo, že vyřkla kletbu: Všechny dívky starší dvanácti let, které neopustí zemi do „tří zmrzlých“, záhy zestárnou a zoškliví. A tak se stalo, že v kraji nezůstala jediná dívka na vdávání.

Bubovu „víru ve víno“ ještě více posílilo přísloví, které našel v jednom starém zažloutlém slovníku: „Pohár vína lepší lékaře“. Kolem tohoto nálezu se rozvíjí půvabně zábavná zápleтка, která vrcholí tím, že Bubo vymyslí vlastní přísloví, kterým chce přispět k poznání lidstva, a jde několik hodin na nejbližší poštu, aby ho zaslal akademikům... Když se vrátí z „úspěšné mise“, pracuje s ještě větší chutí... Jednou po náročném dopoledni a několika litrech vína se Bubo chce uchýlit na siestu do stínu velikého dubu, který zasadil ještě jeho děd. Tu najednou přímo na místě, kam se chtěl natáhnout, spatří něco podivného, podobného panence. Záhy zjistí, že to není panenka, ale mužíček z masa a kostí, který vypadá, jako by spal... Skřítek! – dojde mu a hned se mu vybaví, co všechno se o těchto stvořeních povídá. To ho přiměje k odchodu, ale když za sebou uslyší nějaký podivný zvuk, vrátí se. Pořádně si mužíčka prohlédne a zjistí, že má na čele obrovskou bouli. Rozhodne se překonat strach a pomoci tomu, kdo to potřebuje. Přes veškerou dobrou vůli se mu však nedaří liliputána probudit... Tady už pomůže jedině lékař, říká si a propadá zoufalství, protože ten se nachází velmi daleko. V poslední chvíli si vzpomene na přísloví. No jasně, třeba byl jenom moc dlouho na sluníčku a nepil! A tak nalije skřítkovi do pusy pořádnou dávku vína... Protože se to zdá být účinné, Bubo to zopakuje. Tentokrát se skřítek vymrští a Bubo dostane strach. Skřítek sice vypadá přísně, ale ujistí ho, že se ho nemusí bát a že tu bouli má od medvědice, která ho shodila se stromu, když si šla pro med... Jako odměnu za to, že Bubo překonal svůj strach a pomohl mu, skřítek nabídne, že mu splní jedno přání. Mladík bez dlouhého rozmyšlení požádá o nevěstu. Tu mu mužíček může dát, protože zrovna jednu takovou zná. A tak ho vybidne, aby si přál něco jiného. Bubo usilovně zapřemýšlí, ale nic jiného ho nenapadá. Požádá tedy skřítku, jestli by si to přání mohl nechat na později. Ten souhlasí, a než zmizí, naučí ho formulí, kterou musí vyslovit, až si bude něco přát. Také ho varuje, že chce-li si svou ženu uchovat, nesmí jí nikdy dát jíst med...

„Bubo – ještě celý pryč – nevěděl, jestli nesní, když po prašné cestě uviděl kráčet dívku s vlasy přikrytými květovaným šátkem a ušima ozdobenými zlatými náušnicemi. Říci, že je hezká, by nestačilo k popsání jejího půvabu. V porovnání s jemností jejích rysů, pružností jejího těla, veselostí jejích barevných sukní se zdálo jaro, i když bylo zrovna na vrcholu, poněkud fádní. Bubo se okamžitě zamiloval...“

Sbližování Buba s romskou princeznou Naitou je velice důležitou částí příběhu, protože svědčí o postavení Romů ve společnosti, o pohledu gádžů a Romů na život a je nabito vtípem a ironií přecházejícími místy až v sarkasmus. Náš hrdina je nejdřív nadšen, že jeho nevěsta je romská princezna, protože neví, co to je Rom, a myslí si, že asi pochází z nějaké sousední země... Když mu ale Naita vysvětlí, že není z žádné země, že její lid chodí ode vsi ke vsi, je velice zklamán. On, takový bodrý a statný mládenec, by si měl vzít nějakou tulačku a opustit svůj vyhřátý domov? Naita pozná pohrdání v jeho očích a řekne mu, že ho nechce. To Buba podráždí ještě víc: Místo aby byla šťastná za takový dárek jako je on!... Myslí si, že ji ohromí, když jí řekne o svém velkém domě a krásné kuchyni, která tam na ni čeká, ale to se plete. Naita se mu vysměje a vysvětluje mu, že její předkové křižovali zemi od počátku věků a že se narodila pro život venku pro večerní tanec kolem ohně... Naita mu úplně ničí jeho představu o světě, ale Bubo ji přesto miluje čím dál tím víc. Naita to vycítí a něžným hlasem mu vypráví, jaký život by ho čekal, kdyby se stal romským princem:

„Řekni mi, příteli, neviděl bys mě rád tančit večer okolo ohně, jak vířím sukněmi za zvuku houslí? (...) Ty, který jsi pořád od hlíny a od hnoje, nechtěl bys být oblečen do krásných šatů, vyšívaných zlatem a stříbrem? (...) Ty, který jsi měl v rukou jen spousty zrní a svíral jsi v nich jen rukojeti nářadí, nechtěl by ses stát hudebníkem a cítit pod svými prsty křehké struny houslí?“

Bubo se zasní. Jistěže by se mu to líbilo, ale jak to má udělat? Jak se má najednou stát Romem? Teď přichází ten pravý čas pro jeho přání... Za chvíli tu stojí v plné kráse, v nádherných šatech, s prsteny na rukou, ve kterých drží nádherné housle! Z nich začne vyluzovat překrásné tóny a celá příroda mu naslouchá. Naita se dá do tance a všichni tančí až do rána... Když se proberou z toho extatického zážitku, Bubo najednou povídá:

„A teď, má sladká princezno, co teď? (...) Teď, když jsem romským princem, co budeme dělat?“

Naita se zasmuší. Bubo ještě stále nepochopil, že jeho život už nikdy nebude jako dřív.

„Dům, ve kterém vyrostl, země obdělávaná jeho předky, vinice, kterou tolik miloval, to vše mu mělo být navždy nedosažitelné. Nikdy už ho nebudou vítat s otevřenou náručí, až se bude odněkud vracet, nikdy už se ho nebudou ptát na jeho názor, ať bude jakkoliv schopný, nebude je to zajímat. (...) Jeho přítomnost je od nynějška všude nežádoucí. Patří teď k lidu, který neuznává státy a hranice, které okolo něj chtěli udělat. Patří k lidu, pro který je země, jež nese jeho kroky, jako matka, která nosí své dítě. Je svobodný. Svobodný jako děti, které běhají, plavou, loví ryby, jako děti, které se smějí pod dohledem svých blízkých. Je Romem. (...) Naita pečlivě volila slova, aby mu tohle vše vysvětlila. Bubo, kterého jeho proměna ještě dostatečně nepoznamenala, nejprve tuto skutečnost nechtěl přijmout. Běžel do vesnice, chtěl jít do svého domu, ale vyhnali ho odtamtud. (...) Krutá pravda v něm vyvolala krutou zlobu.“

Vrátil se k Naitě a vyčetl jí, že to je kvůli ní. Co tím získal? Naita opáčila, že svobodu. Hádali se mnoho hodin. Bubo bušil do země, aby ho skřítek slyšel, a řval na něj, že za všechno může on. Když se začalo stmívat, konečně se uklidnil. Najednou Naita zpozorovala na zemi malou keramickou nádobku s malovanou krajinkou. Otevřela ji – uvnitř bylo něco jako med. Bubo si vzpomněl, že mu skřítek říkal něco ohledně medu, ale nemohl si vzpomenout co... Mezitím Naita ochutnala. V tu chvíli Bubovi došlo, co že to neměl Naitě za žádnou cenu dovolit, ale bylo příliš pozdě...

„Před jeho očima se krásná dívka s vlnitými kadeřemi změnila v medvědice s matným šedým kožichem. Nádherné dlouhé šaty spadly do trávy mezi polní květiny, které hned zvadly. Smutek ovládl Romovo srdce, když pochopil, co se stalo. Skřítek svými kouzly proměnil medvědice, která ho shodila se stromu, v romskou princeznu a dal mu ji za nevěstu. Byl to od něj krutý žert? Anebo Rom skrze svou zlobu nedokázal v Naitě odhalit nejlepší dar, jaký kdy dostal? Svalil se k zemi a naříkal, když tu se za ním ozval hlas: ‘Neplač, můj princ, jsem stále po tvém boku’. Rom se otočil. Medvědice se na něj dívala velkýma usazenýma očima. (...) ‘Osuš si slzy, protože i když jsou naše srdce smutná z toho, že jsme byli takhle rozdělení, chci, abys věděl, že i přes ten šedý kožich, jsem pořád Naita.’“

Pověděla mu, jak z ní čarodějnice, kterou princ přehlédl kvůli Naitině kráse, udělala medvědice a jak byla šťastná, když jí skřítek dal šanci žít opět jako žena. O tu šanci se však připravila, protože si lízla medu. Princ propadl hlubokému zármutku, když si uvědomil, co způsobil. Nedokázal věřit lásce... Když medvědice viděla jeho smutek, začala ho utěšovat:

„Vydáme se do světa a budeme hledat toho mužíčka. Požádáme ho, aby mi vrátil mou skutečnou podobu“.

A tak se vydali na cestu. Šli od vesnice k vesnici, Rom hrál na housle a Naita-medvědice tančila.

„To je důvod, proč v dávných dobách medvědi a hudebníci křížovali cesty širého světa“. Nakonec skřítko našli, Naita se znovu stala krásnou princeznou a měli mnoho krásných dětí. Láska k cestě byla už navždy zapsána v jejich srdcích.

„Romský národ, který je nazýván také tzigane, gitan, manouche, se zrodil v dávných dobách, které nejsou zachyceny v knihách, ale existuje pořád. Já sám patřím k tomuto lidu a tento příběh vyprávím proto, že jsem ho slyšel při hledání jednoho z oněch skřítků. Našel jsem ho pod jednou houbou a byl to potomek toho, kterého zachránil Bubo. A od něj mám tento pravdivý příběh.“

Barbora Šebová

Jan Kuba, José Melo

Zigeuners in Nederland. Catalogus bij de fototentoonstelling.

O DROM. Tijdschrift over zigeuners. Amsterdam, november 1990.

Tématicky se hodí zařadit vzpomínku na výstavu dvou fotografů: Jana Kuby a José Mela, k níž byl vydán tento katalog. Velká část z šedesáti pěti v katalogu publikovaných černobílých dokumentárních fotografií má totiž jedno společné téma: náboženský život Romů. Ostatní snímky sledují život Romů na cestách – z nich se do srdce zapíše hlavně moderní karavany a činorodé dění kolem nich -, dále Romové při práci a vzdělávání romské mládeže.

Práce dvou fotografů navazovala na úspěšnou výstavu Rom=Člověk, která byla otevřena již 1.11.1986 v Amsterdamu. Novou výstavu Zigeuners in Nederland – Romové v Holandsku se podařilo slavnostně zahájit 27.11.1990. Průvodní text v katalogu také připomíná smutnou historii holandských Romů (jmenujme alespoň nacistickou razii z 16.5.1944 v Haagu, při které bylo shromážděno a následně do Osvětimi deportováno 245 Romů) a dále přináší informace o změnách v životě Romů v posledních desetiletích (např. v říjnu 1989 byla založena organizace Sintů, v jejímž čele stál Hannes Weiss, velký význam měl jistě také počátek vydávání časopisu O Drom, jehož kancelář sídlí v Amsterdamu).

V části věnované způsobu života Romů žijících v karavanech je uvedena mimo jiné skutečnost, že zdrojem obživy těchto Romů jsou dávky sociální podpory.

Vybrané snímky si dovoluujeme pro ilustraci otisknout nejen zde, ale i u příspěvku Lucie Horváthové.

Lada Víková

| Mezi karavany |

| Obřad u ortodoxních Romů |

Vladislav Haluška

Pal le Devleskero Sidorkus – O božím Sidorkovi

Vydalo nakladatelství Signeta, Praha 2003, 89 s., přel. Milena Hübshmannová

Ilustrace: romské děti z Bystran (SR) a Rokycan (ČR)

Knížka Vladislava Halušky obsahuje pět pohádek. Pohádky „Pal o kachňa, so na džanenas te vakere!“ a „Trin garu-de lava“ jsou vzpomínkou autora na dětství, které prožil na Slovensku – je pamětníkem doby, kdy se Romové scházeli a vyprávěli si pohádky. Ostatní pohádky si Vladislav Haluška vymyslel. Pohádky začal psát po návratu z emigrace v Kanadě.

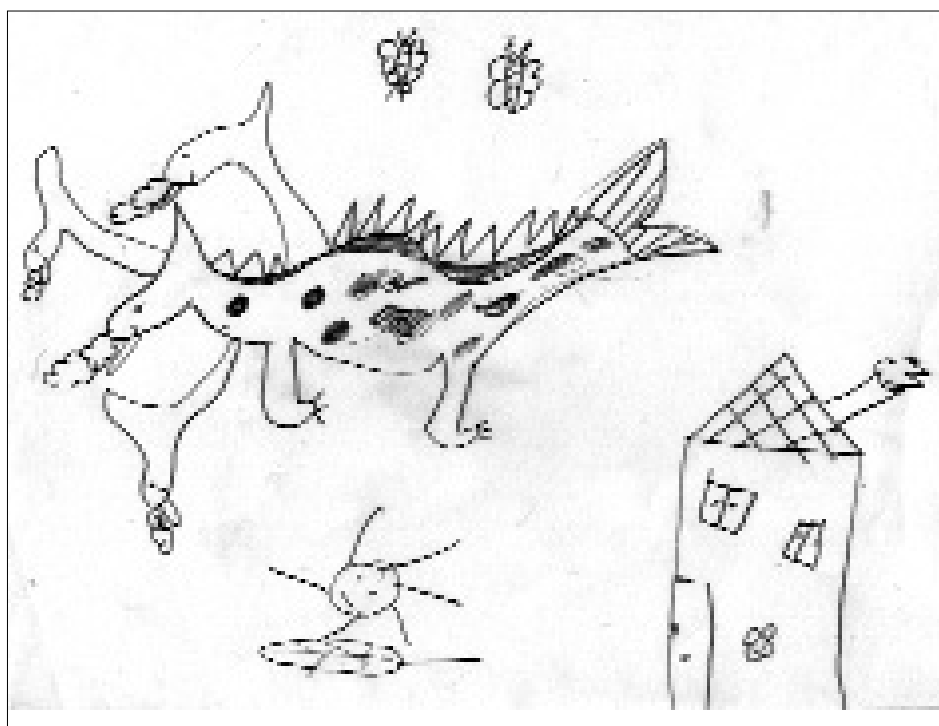
Romské čtenáře patřičně zaujme povídka „Kaľi morčhi“, kde autor nechá romského a neromského chlapce vyměnit si kůži. Bílý kamarád pak s úděsem prožije to, čemu je jeho romský přítel vystaven denně, a protože příběh je umístěn do snu, končí probuzením.

Obrázek na obálku nakreslila Denisa Bikárová (7 let), která navštěvuje dětské centrum při ČCE DIAKONIE, je žačkou II. třídy speciální školy. Pohádky Vladislava Halušky byly dětem čteny v romštině. Dětem se pohádky velice líbily. Byly nadšeny, když viděly, že romštinou je možné i psát.

Ostatní obrázky, které jsou v této knize otištěny, posbíraly studentky romistiky Zuzana Znamenáčková a Petra Dobruská na východním Slovensku v romské osadě v Bystranech.

Namísto předmluvy je otištěna beseda autora se studenty romistiky na Univerzitě Karlově v Praze, rozhovor zpracovala Karolína Ryvolová, která rovněž napsala i doslov.

Michal Miko

| Pavlína Šandorová | 9 let |

Barbara Rose Lange

Holy Brotherhood: Romani Music in a Hungarian Pentecostal Church

Oxford University Press 2003, 205 str.

Na počátku 90. let strávila americká etnomuzikoložka B. R. Langeová dva roky v Maďarsku, kde zkoumala křesťanské letniční hnutí, především ty sbory, v nichž jsou podstatně zapojeni Romové. (Na rozdíl od situace u nás se podle Langeové v 90. letech Romové dobře integrovali do již existujících letničních sborů, nebo se spolu s Neromy podíleli na vzniku nových.)

Autorka označuje svou práci jako „hudební etnografii“ a – jak tomuto žánru přísluší – zakládá ji na zevrubném popisu daného prostředí a hudebních aktivit, které se v něm odehrávají. Jde však za pouhý popis a jevy také interpretuje: Na základě vícevrstevného hudebního repertoáru letničního sboru v Pésci (v němž jsou – podobně jako v jiných sborech – zapojeni jak Romové „maďarští“, tak „olašští“ i Beaši) objasňuje historii letničního hnutí v Maďarsku; mužské instrumentální soubory, hrající při shromážděních, jsou východiskem exkurzu do hudební minulosti maďarských Romů; zpěv žen při neformálních příležitostech umožňuje objasnit genderové vztahy. Velmi zajímavé jsou pasáže o tom, jak členové letničních církví chápou tvůrčí proces a jak se v jejich pojetí a projevech odráží etnicita (zatímco základní expresivní formou Romů jsou písně, Neromové se vyjadřují především poezií).

Bylo by škoda dalším výčtem připravit čtenáře o zážitek objevování nových skutečností i jejich mnohdy skrytých významů (nebo přinejmenším autorčiných interpretací), když ne v terénu, tedy alespoň na stránkách dobrodružné hudební etnografie.

(Mimochodem, jako mnoho dobrodružných příběhů, má i tento pokračování: Autorka podnikla s desetiletým odstupem tzv. následný výzkum, o němž referovala na konferenci „Romská hudba na přelomu tisíciletí“ v květnu 2003 v Praze. Její příspěvek je ve stejnojmenném konferenčním sborníku.)

Při četbě knihy B. R. Langeové se mi ovšem stále naléhavěji vnucovala běžná otázka kladená etnologům vůbec, a etnomuzikologům obzvlášť často: „Myslíš, že to někdy můžeš pochopit?“ Etnologové obvykle odpovídají, že při dostatečně dlouhé terénní práci metodou zúčastněného pozorování (běžně se mluví aspoň o půlročním období) ano, jakkoli mají jiné výchozí znalosti, jiné kulturní zázemí i hodnoty, jinou barvu kůže. Nevím, jestli náboženství – nebo přesněji víra/nevíra v objektivní existenci mimosmyslové skutečnosti (Lange na několika místech deklaruje, že je nevěřící) – není tou nepřekročitelnou hranicí, z jejíž jedné strany nelze zkoumat druhé území. Nejde mi ani tak o některé více či méně zavádějící formulace, jako spíš o to, že má-li být vědecká výpověď verifikovatelná, musí vě-

dec skutečnost interpretovat podle svého názoru objektivně. A pak kupříkladu napiše, že projevy Ducha svatého jsou jakési neurofyzilogické reakce. Ale je to verifikovatelné tvrzení?

Zuzana Jurková

Pozn.: *Charakteristice letničního hnutí a zapojení Romů u nás je věnován samostatný článek Zuzany Jurkové v tomto čísle. Obdobné téma – ovšem z Francie – se objevuje v následující osobní výpovědi romské studentky oboru sociální antropologie Lucie Horváthové, která absolvovala půlroční stáž na Univerzitě Paula Valéryho v Montpellier (ve Francii). Toto město je mj. známým střediskem Romů „letničářů“ s dlouholetou tradicí.*

Siegler Marie-Thérèse

Moje srdce, môj život, môj svet

Miro dji, miro dji bënne, miro welto

Ed. Lalia, Občianske združenie Pramienok, Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 2003, 50 str.
ilustrované dielami Nicolasa Lorieľa

Autorka sbírky poezie a modliteb Marie-Thérèse Sieglarová pochází z početné manušské hudebnické rodiny usazené již 27 let ve francouzském příhraničním městě Forbachu. Otec vyráběl a opravoval hudební nástroje – housle a kytary, bratři Dorado a Troubelly jsou vynikajícími hudebníky, jedna ze sester jakož i dcera Marie-Thérèse výborně zpívají. S hudebním uměním pana Troubellyho je možné se seznámit ve filmu romského režiséra Tonyho Gatliffa *Swing*. Hraje v něm hlavní roli – sám sebe, nadaného kytaristu.

Marie-Thérèse, která považuje za velký dar skutečnost, že se naučila číst a psát, vyjadřuje své pocity a myšlenky také formou poezie. Tu píše zatím bohužel francouzsky, protože zřejmě nemá dostatečnou průpravu ani dost zkušeností s písemnou podobou svého manušského dialektu romštiny. Soudíme tak jednak podle veršů jedné z jejích básní *Rómska reč*:

*Ťažko sa hľadajú písmená
pre našu reč,
ale naše deti je dozaista nájdú...*

i podle nesprávně zapsaného výrazu *dji bënne* (místo jednoho slova *djibène*, event. *djibenne*) – život v názvu publikace.

Sbírka byla vydána dvojjazyčně – ve francouzském originále a v slovenském přebásnění, které pořídil na základě překladů Mgr. J. Palkovičové romský básník Dezider Banga.

| Poetka z rodu francúzskych Manušov |

Inspiraci nachází Marie-Thérèse Sieglerová – podobně jako nejstarší známá romská básnička Papusza ze skupiny polských Romů – v přírodě (*Pocia mocnej jari, Polné kvety*) a v romském životě a jeho atributech (*Moja maringotka, Nech žije nevesta, Moje husle, Moja gitara, Váženie*). Pozoruhodné a emotivně působivé jsou pak básně zachycující některé autorčiny životní pocity. Patří k nim např. následující dvě:

Najdlhší deň

Svet by sa veľmi zľakol,
ak by sa slnko nevrátilo.
Po uplynutí minulosti
rozlišujeme sen od skutočnosti.
A čo je múdrosť,
kto z nás vie?
Na nekonečnej ceste
s hviezdami v dlaniach
pretríasame večné témy:
Hlad, smäd, láska a smrť.
Najkrajšia je krajina v septembri.
Farebná krása krajiny
vzdáva poctu vzácnej jeseni.
Láska sveta
a krása Zeme
sú dvomi opierkami rebríka,
na ktorých sa pribíjajú
stupaje nádeje.
Jar mi daruje
oblohu, more i šire polia
a odhodlanie znova
začať od nuly.
Láska a apokalypsa,
rovnobežky
najdlhšieho dňa.

Autorka pro nás napsala do své knihy romský text k básni Romská řeč.

RÓMSKA REČ *miru nequél et. chavka. med HAM SINTI. amme Rakia mero Rakia*

Rómska reč je slutočná a čistá, *Mari daili Rakia*
rómska reč je iba naša, *hromas, mario.*
Rómovia ňou hovoria *Rakia Benne th Mero.*
od pradávna. *i Mehi i chavka Rakia Benne*
Naši predkovia povedali, *Kalle ou gopa Hille*
že našu reč nám *Wema ga.*
daroval sám pán Boh, *a Nouo Siao Rakia*
na to neamlieme nikdy *ga KAKee*
zabudnúť. *HARO Rakia Benne*
Boh čas, *Hi chavka.*
keď sa naša reč akdala z tých viet, *Rano Wella hi.*
ale na tom nezáleží. *HA i Soune Kalle*
Ťažko sa hľadajú písmená *Chailnella.*
pre našu reč, *MARO Rakia Benne*
ale naše deti ich dozista nájdú. *Hi Mero, Hi ga.*
Naša reč udívuje *prichemenne.*
svojou bohatosťou a čistotou.
Je to to jediné,
čo nám ničto nevezme. *Laga mero Rakia Benne*
Rómska reč je našim *Mer ora KANGEE i*
každodenným chlebkom, *vanda pres Founne*
bez nej nevieme žiť, *Mege Sinti.*
lebo po celý život *Mer Sinti: nic kra mero*
zostaneme Rómami. *Dji Benne i Ma chavka*
Naša rómska reč je hudbou *Hi chavka i na Sinti*
a hudba je našou rečou, *mario dila dji Benne*
preto ju vrúcne milujeme *mier HAM. Mero.*
tú našu rómsku reč. *Dji Benne z. mro.*

Janita

Staroba

*S pokorou starneme,
sily nám ubúdajú,
ale poznáme mieru.
Je dobré mať šťastnú starobu,
črty tváre sa prehlbujú,
ale oči človeka,
tie sa nemenia,
zostávajú citlivé pre nežnosť a krásu.
Moje vlasy sa potichu
sfarbujú do biela,
slaná slza si hľadá cestu
na mojej tvári.
Prenehávam miesto holubici,
jej tvár je múdrejšia a belšia,
je priateľkou nežnosti
a melanchólie.
Hľadím na oblohu plnú hviezd,
ako sa potichučky tratia,
a možno raz
aj ja s nimi odídem.*

Publikace je doplněna reprodukcemi obrazů autorčina strýce, hudebníka a malíře Nicolase Loriela.

HŠ

Katarína Poláková Podajte nám ruku

Pri príležitosti **Medzinárodného dňa ľudských práv** sa v dňoch 8. – 9. decembra 2003 uskutočnilo v Bratislave podujatie nazvané **Podajte nám ruku**. Zorganizovalo ho občianske združenie **Pramienok** vďaka podpore **Úradu vlády SR, Ministerstva kultúry SR, Rakúskeho kultúrneho fóra, Primátora mesta Bratislavy**, ako aj mnohých iných sponzorov. Podtextom celého podujatia boli podoby rómskeho umenia. Ako pozvánka slúžil malý bulletin v slovenskom, rómskom a francúzskom jazyku, ktorý obsahoval krátke životopisné údaje výtvarníkov a ktorý bol rozoslaný médiám, študentom, rómskym občianskym Združeniam, sponzorom a ďalším.

Dvojďňovú akciu, na ktorej vystúpili hostia zo Slovenska, Českej republiky, Rakúska, Nemecka a Francúzska, moderovala členka SND Lucia Hurajová.

Celé podujatie bolo spojené s divadelnými predstaveniami rómskych detí, s ktorými pracuje občianske združenie **Pramienok**. Deti z Dunajskej Lužnej, z Detského domova v Šamoríne a z obce Turček na Strednom Slovensku mali v bratislavskej Malej sále Slovenskej filharmónie premiéru divadelných hier rakúskej autorky Elisabeth Satanikovej. Za odmenu boli pozvaní do Viedne, kde ich sprevádzala sama dramatička. Boli tiež pozvaní do Mozartovej siene Rakúskeho kultúrneho fóra, kde im bola odovzdaná kniha hier, v ktorej na svoje veľké prekvapenie našli v hereckých rolách aj sami seba ako aj svoje výtvarné práce. Knižičky sú navyše

| Pan Throubelly Schmitt, zleva sestra Brigita, zprava dr. Eva Davidová a Katarína Poláková, organizátorka akcie |

| Troubelly Schmitt | Koncert franc. Manušů v Primaciánském paláci |

dvojazyčné, čo môže poslúžiť tým, ktorí sa učia nemecký jazyk. Deti dostali ponuku vystúpiť v roku 2004 v Prahe a Olomouci v Českej republike.

Druhá časť podujatia bola venovaná prednáškovému cyklu určenému širokej verejnosti. Vystúpili v ňom PhDr. Anina Botošová, ktorá hovorila na tému rómskej literatúry a vzájomných vzťahov, pani Šilanová zhodnotila desaťročnú činnosť košického rómskeho divadla **Romathan**, Malá sestra Ježišova Brigita z Nemecka, ktorá pôsobí momentálne na Slovensku, hovorila o svojom niekoľkoročnom pôsobení medzi Rómami vo Francúzsku, v Nemecku a v Belgicku a tiež o tom, že aj my, Nerómovia, sa môžeme učiť od Rómov žiť, režisér a producent PhDr. Jozef Banyak a René Lužica hodnotili dramaturgiu rómskej tematiky v televízii, doc. PhDr. Milena Hübschmannová predniesla príspevok na tému rómskeho umenia v kontexte európskej kultúry a prínosu veľikánov rómskej literatúry z niekoľkých krajín Európy, PhDr. Eva Davidová prezentovala základné ukážky rómskej hudby, tak ako ju ona charakterizuje s odstupom svojej štyridsaťročnej praxe.

| Deti súboru Ohníček z Dunajskej Lužnej, ktoré pre Pramienok našťudovali hru o O krokodýlovi od Elizabeth Satanik |

Autorka fotografií: Katarína Poláková

Martina Kubátová, Karin Morávková

„Te bi jov vakerelas, ta tumenge savoro phenlas...“ aneb co pro člověka může znamenat ztráta řeči...

Sedíme v zaplněné místnosti, již prostupuje teplo a vůně hořícího dřeva. Příjemná podvečerní atmosféra inspihuje k vyprávění životních zkušeností lidí z jedné velké romské rodiny – rodiny pana Gábora. Prolínají se různé příběhy, jejichž poutavý obsah se snažíme zachytit. Až příliš často je vyprávění přerušováno nostalgickou větou: **Te bi jov vakerelas, ta tumenge savoro phenlas...** (*Kdyby mohl mluvit, tak by vám to všechno řekl...*)

U pana J. Gábora proběhla před pěti lety těžká cévní mozková příhoda, která způsobila úplnou ztrátu řeči a ochrnutí pravé poloviny těla. Po krátkém pobytu v nemocnici byl nemohoucí propuštěn do domácí péče. Díky své rodině, a hlavně svým synům dnes pan Gábor může bez jakékoli pomoci přijít navštívit celou širokou rodinu žijící v osadě Rakúsy.

Osada Rakúsy leží necelých šest kilometrů od města Kežmarku a je „součástí“ dva kilometry vzdálené stejnojmenné vesnice. V současné době zde žije na velmi malém prostoru vymezeném borovým lesem, poli a cestou asi 1.500 Romů, kteří obývají několik zděných stavení, ale převážně malé dřevěné domečky. Nad tím vším majestátně ční zasněžené štíty Vysokých Tater.

Pana Gábora jsme poznali na podzim minulého roku, kdy jsme jako studenti romistiky na FF UK Praha na doporučení doc. Mileny Hübschmannové osadu poprvé navštívili. Příjemné, veselé a hudbou naplněné odpoledne jsme strávili právě v kruhu jeho rodiny. Pan Gábor, ač nemluvicí, se živými gesty neustále podílel na komunikaci, čímž nás stále více utvrzoval v tom, že všemu s největší pravděpodobností rozumí.

Ze znalostí z předchozího studia logopedie jsme usoudily, že jde nejspíše o expresivní formu afázie, u které je dobré porozumění důležitým znakem.¹ Po cévní mozkové příhodě u pana Gábora téměř žádná náprava řeči neprobě-

| Pan Julian Gábor se ženou Žankou |
Foto Martina Kubátová a Zuzana Znamenáčková |

| část rodiny pana Julia Gábora |
Foto Martina Kubátová a Zuzana Znamenáčková |

¹ Afázie je porucha již nabyté schopnosti komunikovat, která vzniká při organickém poškození mozku a narušuje všechny psychické sféry člověka, především pak komunikační funkci řeči. Afázii je v zásadě možné rozdělit na tři

hla, jelikož po propuštění z nemocnice obvodní lékař o této možnosti rodinu pravděpodobně neinformoval. Odborná literatura uvádí, že nejcitlivější období pro úspěšnou reedukaci řeči je do tří let od vzniku poruchy. Nicméně ojediněle se uvádí, že částečná náprava je možná i po několika letech, což nás ještě více motivovalo k druhé cestě do Rakús, tentokrát s cílem pokusit se alespoň částečně rozšířit komunikační schopnosti pana Gábora.

V Rakúsích jsme strávily dva týdny a každý den jsme se tři až čtyři hodiny věnovaly reedukaci řeči. Předpokladem vývoje řeči je správné dýchání a dobrá pohyblivost mluvidel, proto jsme se v úvodu zaměřily na dechová, artikulační a fonační cvičení. Dalším krokem bylo nastavení polohy mluvidel a vyvození jednotlivých hlásek od artikulačně nejjednodušších (vokály, bilabiály, labiodentály, laryngály) po obtížnější (zejména alveolary *l*, *n*, *š*, *č* a palatály *ň* a *ĵ*). Z vyvozených hlásek jsme postupně vytvářely slova a slovní spojení. Veškerá cvičení probíhala před zrcadlem, aby pan Gábor viděl zřetelné pohyby našich mluvidel, nutné k vytvoření jednotlivých hlásek a slov. Poté byl s naším zvukovým doprovodem schopen hlásky i slova vyslovit a nakonec se mu některá podařila říci bez jakékoli podpory. Celé terapie se aktivně účastnila i jeho široká rodina a všichni společně prováděli nacvičované pohyby úst, čímž neustále vytvářeli velmi příjemnou a motivující atmosféru jak pro pana Gábora, tak i pro nás.

U pana Gábora šlo o plné znovunavení řeči, jež z jeho strany předpokládalo velké úsilí a pevnou vůli. Je to velmi pozitivně naladěný a obdivuhodný člověk, který ani v tak těžké životní situaci neztratil, a možná naopak nalezl víru a naději.

Jelikož jeho mateřským a komunikačním jazykem byla romština, rozhodly jsme se i my využít naší znalosti tohoto jazyka a tím propojit dva možná na pohled vzdálené obory. Edukace romštiny byla vlastně oboustranná: Pan Gábor se učil romská slova, která dříve uměl, a my ta, co jsme dosud neznaly. V průběhu terapie jsme pro vizuální podporu k artikulaci jednotlivých slov využívaly i psanou podobu romštiny. Snad to vše alespoň trochu přispělo k pochopení romštiny jako plnohodnotného jazyka.

hlavní typy: *Expresivní motorická afázie* – porozumění a vnitřní řeč je zachována, avšak mnohdy je silně narušen motorický výkon řeči. *Impresivní senzorická afázie* – řeč je správně artikulována, avšak obsah mluveného může být vlivem velmi narušeného porozumění vlastní i cizí řeči vzhledem ke komunikační situaci neadekvátní. *Totální afázie* – je kombinací obou předchozích typů.

| Foto Martina Kubátová |

| Foto Martina Kubátová |

Po dvou týdnech intenzivní práce se pan Gábor obdivuhodně naučil necelých padesát slov, což všechny velmi potěšilo, ale nás – zasvěcené – zároveň i zarmoutilo. Současná situace je totiž důkazem toho, že kdyby byla terapie započata dříve, možná že bychom během krásných večerních vyprávění nemuseli tak často slýchávat onu nostalgicky pronášenou větu...

Před naším odjezdem jsme se úspěšně pokusily najít logopedku, která by v naší práci měla pokračovat. Pan Gábor bude nyní pravidelně dojíždět do Kežmarku a dá se předpokládat, že za několik měsíců by mohl být schopen slovy či jednoduchými větami vyjádřit své vlastní pocity a potřeby.

Zusammenfassung

Martina Kubátová, Karin Moravcová: Wenn er nur reden könnte, alles würde er Euch erzählen – oder: Was der Sprachverlust für inen Menschen bedeuten kann

Bei einem kurzen Forschungsaufenthalt in einer entlegenen Romasiedlung nahe des slowakischen Rakúsy machten die Autorinnen Bekanntschaft mit dem durch einen Gehirnschlag schwer sprachgeschädigten Herrn Gábor. Sie beschlossen, trotz der fünfjährigen Periode ohne Sprachpflege die fehlenden Rehabilitationsmaßnahmen nachzuholen. Sie erzielten in mehrstündigen täglichen Sitzungen vor dem Spiegel innerhalb von zwei Wochen dank massiver Unterstützung der Familie, einer positiven Gesamteinstellung des Patienten und der Konzentration auf seine Muttersprache, das Romanes, einen weitgehenden Fortschritt im Neuerwerb der Sprachkompetenz. Für die Studentinnen selbst war es gleichzeitig ein ausgezeichnete Intensivkurs in der Muttersprache ihres Patienten.

Peter Wagner

Kočování po obrazech

Muzeum romské kultury Brno, 5. 12. 2003 – 28. 2. 2004

Na přelomu roku 2003 a 2004 proběhla v brněnském Muzeu romské kultury výstava nazvaná *Kočování po obrazech*. O náplni výstavy více vypovídá její podtitul *Romové ve výtvarném umění 17. – 20. století*. Tématem třiceti šesti obrazů a dvou souborů kreseb byly převážně krajiny s cikánskými tábory, potulnými komedianty, hadačkami, ale byly tu zastoupeny také portréty a divadelní návrhy. Návštěvník mohl procházet výstavou jako milovník umění a sledovat stylovou proměnu obrazů od poloviny 17. do konce 20. století, nebo z obrazů samých poznávat, jak žili Cikáni v 17. století v oblasti dnešní Belgie, v 18. století v Německu, v 19. století v Uhrách a na Moravě.

Hlavním kriteriem při výběru obrazů z českých a moravských galerií a muzeí byla jejich výtvarná hodnota, jak také napovídala jména malířů uveřejněná ve výstavním katalogu. Nejstarším obrazem výstavy byla *Krajina s cikány* od flámského malíře **David Tenierse ml.** (1610 – 1690), zapůjčená z Národní galerie. Hlavním tématem obrazu je realisticky podaná krajina, přítomnost cikánských hadaček výrazně přispívá k jeho romantické náladě. Vedle monochromního a statického Teniersova obrazu představoval obraz *Cikáni na pochodu* od německého malíře **Johanna Conrada Seekatze** (1719 – 1768) živou, barevně hýřivou scénu s veselou společností potulných komediantů. Z jejich tváří, kostýmů a rekvizit si divák snadno udělal představu o způsobu jejich života, o jejich společenském statutu, o míře malířova vcítění i o zájmu tehdejšího publika o toto téma. Z poloviny 19. století se na výstavě sešly dva stejné obrazy hradu Buchlova, ovšem od různých malířů: barevná litografie berlínského grafika **Augusta Hauna** namalovaná podle předlohy moravského kreslíře **Františka Kalivody** (1824 – 1858) a rozměrný olejový obraz **Josefa Altenkopa** (1818 – ?). Jen nepatrně starší barevná litografie je součástí *Malířsko-historického alba Moravy a Slezska*. Její vznik podpořil majitel buchlovského panství, hrabě Zikmund Berchtold, který za účasti v uherském povstání v roce 1848 byl potrestán internací na svém moravském panství. Domácí vězení mu podle dobového vyprávění zpřijemňovali zpěvem a muzikou uherští Cikáni, jejichž skupinku si nechal Kalivodou nakreslit jako jednu z dominant romantické noční scény. V duchu romantismu obraz zachycuje jak starobylé sídlo Berchtoldů, proměněné v tu dobu v rodové muzeum, tak i jejich rodinnou hrobku na sousedním kopci Modle. Temnou noční oblohu osvětluje matný svit měsíce, zatímco roklinu s odpočívajícími Cikány ozařuje červená zář ohně. Na obraze nechybí ani poutník, který scénu pozoruje z úkrytu skály. Z tohoto zjednodušeného popisu je zřejmé, že Kalivodův obrázek reflektuje osobní, ale i národní trauma z neúspěšného zápasu uherské šlechty o svobodu. Navíc se v něm nutně odráží i Kalivodova tragická osobní zkušenost s porážkou říjnové vídeňské revoluce. Olejovou repliku tohoto litografického listu si nechal namalovat hrabě Hugo Karl Salm do jedinečné sbírky romantického malířství, kterou na zámku v Rájci nad Svitavou založil jeho otec starohrabě Hugo Franz Salm. Autor obrazu – **Josef Altenkopf** – je rovněž postavou navýsost romantickou, jejíž osudy se zanedlouho po dokončení obrazu vlastní vinou odvíjely pod cizím jménem na neznámém místě rakouské monarchie. Oba obrazy nesou v sobě mnoho vrstev informací. Seznamují nás s dílem, které je typickou ukázkou rakouské romantické malby 19. století, dále pak charakter tehdejší chřibské krajiny může zajímat ekologa, etnograf má příležitost vyjádřit se nejenom ke kroji, ale i k samotnému místu tábora, literát se může pokusit odhalit malířovu literární inspiraci nebo najít literární paralely. A sondy rázu sociologického nám nabídlo i vystavené plátno mnichovského malíře **Adolfa van der Venneho** (1828 – 1911) *Cikáni na odpočinku*, které před rokem 1945 viselo v reprezentačních prostorách na hradě Sádku nedaleko Třebíče, jenž tehdy patřil hrabatům Chorinským. Konzervativní malování mnichovské provenience sice znalce umění příliš nezaujalo, obraz však vypráví příběh balkánských krotitelů medvě-

dů, kteří se cestou za živobytím usadili i se svou menažérií k odpočinku v uherské pustě. Výčet cvičených zvířat, hudební nástroje a kroje přímo vyzývají k hlubšímu uvažování o kočování, o jeho důvodech, zda to byl jev obecný, nebo spíš spojený s určitou profesí a svázaný s balkánským původem kočovníků. K zamyšlení tímto směrem nás vedou i zápisy ve farních matrikách z poloviny 18. století, kde nacházíme údaje o pokřtěných dětech „usedlých Cikánů“, žijících s největší pravděpodobností na tamních panských dvorech, kde se choval dobytek (rodiny Danielů a Ištvánů v Havřicích u Uherského Brodu, usedlý osadník Holomek, povoláním koňský handlíř, v Nových Zámcích u Nesovic). Když víme, že ve druhé polovině 18. století došlo v rámci tzv. raabizace k rozprodeji panských dvorů místním chalupníkům, pak nejspíš docházíme k časovému úseku, kdy hlavně na Slovácku začaly vyrůstat na okrajích vesnic cikánské osady (Svatoborice, Havřice, Hrubá Vrbka apod.). Tímto exkursem jsem chtěla upozornit, že i tam, kde nám chybí písemný archivní materiál, je zřejmé, že řadu podnětů, ale i důkazů nám poskytovaly vystavené obrazy, zvláště pak obrazy malířů seskupených v hodonínském Sdružení výtvarných umělců moravských.

Obraz **Jože Uprky** (1861 – 1940) *Jožka cikán* snad nejlépe ukazuje vysokou míru emancipace moravských Romů na začátku 20. století. Hra primáše Jožky Kubíka (1859 – 1920) byl pojmem v lidové horňácké muzice. Na housle hrál už jeho strýc i jeho synovci a prasynovci. Uprka vymaloval jeho portrét v roce 1910 v horňáckém kroji a v pláštěnce, kterou si pro tuto příležitost Kubík pořídil, aniž by byla kdy součástí horňáckého mužského kroje. Zvolil si tedy kostým nezávislý na každodenním všedním prostředí a Uprka ho tak i vymaloval a roku 1911 vystavil v londýnské galerii Doré na výstavě moravského a slovenského lidového umění, jak ji pro Anglii sestavil anglický novinář a etnograf Robert William Seton – Watson, píšící pod pseudonymem Scotus Viator. Zároveň s Uprkou namaloval Kubíkův portrét i **Miloš Jiránek** (1875 – 1911). A jak jsme viděli na výstavě, od Uprkova portrétu se výrazně odlišoval. Zachycoval Kubíka ne jako mimořádného muzikanta, ale v jeho civilním zaměstnání kováře. Snad i tento dvojitý přístup k jedné osobě může naznačovat, že soužití moravského a cikánského etnika bylo užší a snad i „familiárnější“, než tomu bylo v té době v Čechách. Po umělecké stránce jsou však oba obrazy nepochybnitelné kvality, a zejména v barvě prozrazují mnichovské školení obou mistrů. Stejně i obrazy Cikánek vídeňského salónního portrétisty **Ludwiga Wiedena** (1869 – 1947), rodem z Květné u Uherského Brodu, i robustního expresionisty **Aloisa Kalvody** (1875 – 1934) ukazují i přes různorodost malířského podání, že oba malíři vědomě malovali suverénní ženské osobnosti, sebevědomé, emancipované. A tak nás vystavené obrazy poučily, že zatímco v baroku a po celé 19. století sloužily anonymní štafá-

že cikánských kočovníků jako charakterizující detail, kterým malíř zvýrazňoval náladu svého díla, 20. století individuálním přístupem malíře k modelu vyzvedávalo důstojnost a kvalitu kteréhokoliv člověka, který ji získal svou prací, svým výkonem, svým životem. Obrazy **Joži Uprky**, **Miloše Jiráňka**, **Ludwiga Wiedena** i **Aloise Kalvody** jsou proto trvalou pamětí moravských Romů, které k velké škodě obou etnik – romského i moravského – zdecimoval holocaust za druhé světové války.

Ve 20. a 30. letech 20. století nebylo cikánské (romské) téma pro velké umění tak frekventovaným námětem, jak jsme viděli v období pozdního romantismu na konci 19. nebo na samém začátku 20. století. V období první republiky se těchto námětů ujímali druhořadí umělci a „vyráběli“ sentimentální obrázky krásných Cikánek v podobě naivních obrázků k výzdobě domácností, pro reklamní tisky, nálepky a jiný umělecký odpad. Na výstavu se podařilo získat pouze čtyři kvalitní obrazy od **Alfreda Justitze** (1879 – 1934), **Františka Süssera** (1890 – 1956) a **Vladimíra Sychry** (1903 – 1963). Sychrovy **Cikánky** z roku 1941 se vracejí k romantickým dílům začátku 19. století. V jinotaji a tiše, jemným malířským rukopisem sdělují divákovi zprávy o skutečném stavu věcí. V pusté krajině odpočívají dvě dívky – bílá dívka spí, černá Cikánka jí vykládá budoucnost z kostek. Na horizontu se pasou dva bílí koně, symboly ohrožení. Vystavený obraz patří do většího souboru Sychrových válečných alegorických plátén. A jak jsem uvedla na začátku, obrazy malované **Mílou Doleželovou** (1922 – 1993), **Čeněkem Dobiášem** (1919 – 1980) a žijícím ostravským malířem **Antonínem Kročou** zaplnily stěny vstupní haly. Každý z těchto umělců sám za sebe vyjádřil svůj ryze osobní postoj k danému tématu. Nejstarší z nich – **Čeněk Dobiáš** – v klidném realistickém tónu zachytil všední život brněnských Romů, jak jej pozoroval z oken svého ateliéru na Bratislavské ulici, která je dodnes jejich centrem. Dnes zde sídlí i Muzeum romské kultury. **Míla Doleželová** byla vtažena do romské tematiky mnohem niterněji, žila mezi Romy na pražském Žižkově a v mnohém s nimi sdílela svůj nepříliš šťastný osud. Jako účastnice vědecké exkurze (1954) kreslila život v romských osadách na Slovensku. Pod tíhou zážitků začala malovat, odešla z místa asistentky grafické speciálky na pražské Akademii výtvarných umění a – poučena dílem mexického malíře Davida Siqueirose – čala ve stylu transcendentálního realismu vyprávět nekonečně smutné příběhy o vykořeněnosti, o ztrátě životních, ale i kmenových jistot, o neschopnosti vyrovnat se s údělem společenských outsiderů. Dva její vystavené obrazy – **Manželé** a **Matka s dítětem v loktuši** – stejně jako všechny její obrazy můžeme chápat jako památníky Romů.

Výstavu završilo sugestivní, divoce barevné plátno **Cikánská muzika** od **Antonína Kroči** (1947), které – stejně jako stylizované duchovní obrazy **Míly Doleželové** – vyjadřuje pocit ohroženosti jedince v chaotičnosti našeho světa.

Výstava skončila 28. února 2004 a navštívilo ji zhruba 1.000 návštěvníků, nejvíce dětí brněnských škol, ale také mnoho opravdových milovníků umění. Díky netradičnímu tématu výstavy tak uviděli obrazy, které zase nadlouho skončí v depozitáři svých institucí.

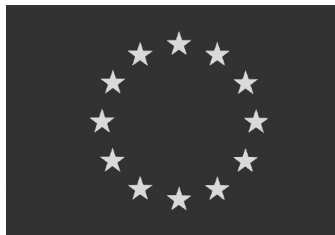
Důležitou součástí výstavy byly komentované průvody výstavou, práce s dětmi ve výtvarném ateliéru, přednášky o hudbě a o romské literatuře. Ze strany muzea byla těmto akcím věnována mimořádná a publikem oceňovaná péče. Výstavu doprovázel katalog s osmi barevnými reprodukcemi i další tiskovina.

Záštitu nad výstavou převzala Národní galerie v Praze, která třetinu vystavovaných obrazů zapůjčila, a velvyslanectví Spojených států amerických v Praze.

Výstava se uskutečnila za finanční podpory Ministerstva kultury České republiky a Velvyslanectví spojených států amerických.

Za milou spolupráci na přípravě a realizaci výstavy děkuji kurátorce výstavy PhDr. Iloně Lázníčkové a všem pracovníkům Muzea romské kultury.

Jitka Sedlářová, autorka výstavy

Romano džaniben – řilaj 2004 Sborník romistických studií

Vydává Společnost přátel časopisu Romano džaniben
Cimburkova 23, 130 00 Praha 3
tel.: 222 782 203, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktorka: Milena Hübschmannová
Výkonné redaktorky: Hana Šebková a Lada Víková
Technický redaktor: Peter Wagner
Grafická úprava: Juraj Horváth
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram

Produkcí a distribuci zajiřtuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Biskupcova 78, 130 00 Praha 3
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz
Náklad: 700 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně pořtovného a balného)

ISSN 1210-8545

Nevyřádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošť Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

Toto číslo vyšlo díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Tento dokument byl vytvořen za finančního přispění Evropského společenství. Názory zde prezentované vyjadřují postoje Romano džaniben, a proto nemohou být v žádném případě považovány za oficiální postoj Evropského společenství.

Projekt byl podpořen z prostředků Nadačního fondu obětím holocaustu.